

บทที่ ๔

ภูมิหลังทางการศึกษาและปัจจัยในการส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ส่งผลต่อการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้

การศึกษาเป็นส่วนสำคัญของการพัฒนาในทุกๆ ด้าน บุคคลใดที่มีความรู้ความเข้าใจต่อการศึกษามิว่าจะเป็นประเภทใดแขนงใดนับเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลและขับเคลื่อนกระบวนการความคิดต่างๆ ได้เป็นอย่างดี ในการศึกษาบทดังกล่าวนี้จะชี้ให้เห็นถึงภูมิหลังทางการศึกษาที่ส่งผลถึงการธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญหลายประการที่มีส่วนผลักดันต่อแนวพระราชดำริ นับตั้งแต่ ๑) ปัจจัยในเรื่องตัวบุคคลขององค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง ๒) สถานภาพของการดำรงพระองค์ในฐานะสมาชิกแห่งพระราชสำนักในหลายๆ บทบาท นับตั้งแต่ดำรงตำแหน่งพระราชโอรสในชั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ เจ้าฟ้า สมเด็จพระเจ้าฟ้าสามเณร สมเด็จพระเจ้าฟ้าพระภิกษุ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ เจ้าฟ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระราชบิดา เป็นต้น ๓) อิทธิพลและบทบาทของผู้ประสพความรู้ในสรรพวิชาต่างๆ ยังเป็นส่วนสำคัญที่ปลูกฝังพระอัจฉริยภาพของพระองค์ จนทำให้พระองค์เป็นผู้ที่ทรงความรู้เรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างลึกซึ้งอย่างแตกฉาน นับตั้งแต่ทรงมีความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอันมีพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ มีเหล่าครูอาจารย์ในพระบรมวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิด ขุนนางเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ ๔) ตลอดทั้งสถานการณ์บ้านเมืองอันเป็นปัจจัยเสริมที่สำคัญที่ส่งผลต่อแนวพระราชดำริ ในที่นี้ผู้ศึกษาจะชี้ให้เห็นถึงปัจจัยสำคัญถึงภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยได้จัดเนื้อหาตามลำดับ ดังนี้

๔.๑ ภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๔.๑.๑ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนทรงผนวช

๔.๑.๒ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวช่วงทรงผนวช

๔.๑.๓ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ

๔.๒ ปัจจัยที่ส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการธำรงรักษา และพัฒนาพระราชอาณาจักร

๔.๒.๑ บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายในพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๔.๒.๒ บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายนอกพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๔.๑ ภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แนวคิดทางพัฒนศึกษาในด้านพื้นฐานแนวคิดและความหมายทางการเรียนรู้ นับว่าเป็นเรื่องที่สำคัญ โดยสามารถศึกษาได้ ๓ รูปแบบดังที่กล่าวไปแล้วในส่วนบทที่ ๒ คือ การศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย ซึ่งการศึกษาทั้ง ๓ รูปแบบนี้สามารถผสมผสานกัน

เพื่อพัฒนาคนได้อย่างต่อเนื่องและเป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิต ดังนั้น “การให้การศึกษา” กระทำได้หลายรูปแบบมิได้จำกัดอยู่เพียงการให้การศึกษาในระบบโรงเรียนหรือสถาบันการศึกษา ในการศึกษาที่จัดขึ้นนอกระบบนั้น เป็นการเสริมสร้างและยกระดับความรู้ความเข้าใจอันเป็นประโยชน์แก่มหาชนทั้งอาณาจักร ซึ่งเป็นหนึ่งในหน้าที่แห่งพระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์ ได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจโดยที่จะไม่ทรงลืมความสำคัญและประโยชน์ของการศึกษาของประชาราษฎร์ ในประวัติศาสตร์พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ได้แสดงถึงความสนพระราชมหุทัยที่จะพระราชทานการศึกษาแก่พสกนิกร ในลักษณะต่างๆ อันพึงจะกระทำได้ในแต่ยุคสมัยนั้น จากพระราชกรณียกิจต่างๆ มากมายอนเกประการ จึงได้เป็นรากฐานแห่งการให้การศึกษา และจัดการศึกษาทั้งในระบบนอกระบบ และตามอัธยาศัยสืบต่อมาถึง ณ ปัจจุบัน และอาจกล่าวได้ว่าพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะอันเลิศด้วยพระบารมี ตลอดทั้งพระราชอำนาจในการที่จะทรงริเริ่ม โน้มนำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาในคนในชาติได้มากกว่าบุคคลใด

พระบรมราชูปถัมภ์ทางการศึกษาแก่พสกนิกรในกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นช่วง รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ นั้น ทรงพระราชทานการเรียนรู้ ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม โดยดำรงไว้ซึ่งศิลปวิทยาการที่มีมาแต่โบราณ รวมไปถึงทรงรับวิทยาการใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นคู่ขนานกับสังคมไทยในสมัยต่างๆ เสมอมาพระบรมราชูปถัมภ์ทางการศึกษาแห่งพระมหากษัตริย์ไทยได้เริ่มขึ้น นับตั้งแต่พระราชประเพณีการพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์แก่ “ราชบัณฑิต” เพื่อให้เป็นผู้สืบทอดวิชาการต่างๆ อันเป็นมรดกแต่ครั้งบรรพบุรุษ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นลักษณะการเรียนรู้ของบุคคลในยุคสมัยนั้น ยังมีลักษณะเช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา ศูนย์กลางทางการศึกษาของบุคคลชั้นสูง อันได้แก่พระราชโอรส พระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและลูกหลานส่วนใหญ่เริ่มต้น ณ พระราชวัง ซึ่งเป็นแหล่งต้นแบบในการฝึกอบรมวิชาหนังสือศิลปวิทยาการต่างๆ ทั้งวัฒนธรรม ประเพณีชั้นสูง ตลอดจนการฝึกหัดรับราชการ การช่างหมู่เหล่าต่างๆ โดยการให้การศึกษาแก่บุคคลระดับนี้ จึงอาจเทียบเคียงได้กับ การให้ศึกษาระดับอุดมศึกษาชั้นวิชาชีพเฉพาะด้าน ทั้งนี้เพื่อเป็นการผลิตบุคลากรระดับสูงไปทำหน้าที่เป็นผู้นำในงานด้านต่างๆ ของบ้านเมืองในเวลาต่อมา

นอกจากนี้พระมหากษัตริย์ทรงรื้อฟื้น และทำนุบำรุงฝีมือช่างในด้านต่างๆ เพื่อรักษาและถ่ายทอดวิชาเชิงช่างโบราณ ให้คงปรากฏอยู่มิให้เสื่อมสูญไป โดยวิชาการเชิงช่างสาขาต่างๆ เหล่านี้ หากจะเปรียบเทียบกับการศึกษาสมัยใหม่ อาจจะเปรียบเทียบกับแผนกวิชาชีพสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม และวิจิตรศิลป์ นอกจากนี้ยังทรงรื้อฟื้นภูมิความรู้ทางวรรณคดี และนาฏศิลป์ อันแสดงถึงวัฒนธรรมชั้นสูงของชาติ เช่น วรรณกรรมที่เป็นมรดกทางภูมิปัญญาหลายเรื่อง อาทิ รามเกียรติ์ อุณรุท ดาหลัง (อิเหนาใหญ่) ฯลฯ ซึ่งเป็นเรื่องราวที่พระราชสำนักเป็นผู้รวบรวมไว้ นับตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาสิ้นลง นอกจากนี้ยังมีเรื่องที่จินตกวีสามัญต่างๆ ได้รวบรวมไว้อีก เช่น หนังสือกลอน ซึ่งบางชิ้นในครั้งรัชกาลที่ ๑ ได้แก่ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน บทละครเรื่องไกรทอง มณีพิไชย สังข์ทอง เป็นต้น

ส่วนในด้านการศึกษาของราษฎรในยุคสมัยนั้น มักจะจำกัดอยู่ ณ “วัด” เป็นสำคัญ โดยมีวัดวาอารามเป็นจำนวนมาก ทว่าทั้งพระราชอาณาจักร มี “พระภิกษุสงฆ์” เป็นครูสอนให้เด็กอ่านเขียนหนังสือไทยเบื้องต้น ด้วยวิธีการสอนแบบท่องจำ มีการอบรมศีลธรรม จรรยา และมารยาท ตลอดจน

เรียนวิชาช่างรวมทั้งการแพทย์แผนโบราณเท่าที่พระภิกษุในวัดเหล่านั้นจะสั่งสอนและอบรมให้ได้ ผู้ปกครองนำบุตรหลานมาฝากเรียนตามวัด หรือเป็นลูกศิษย์วัด ส่วนใหญ่มักจะเป็นชาวบ้านในละแวกที่วัดตั้งอยู่ เมื่อถึงอายุครบวชกุลบุตรเหล่านี้ จะอุปสมบทและบวชเรียนอยู่ระยะหนึ่งก่อนสึกไปประกอบอาชีพและสร้างครอบครัว ด้วยเหตุนี้บ้านกับวัด จึงมีความสัมพันธ์กันเช่นเดียวกันกับบ้านและโรงเรียนในปัจจุบัน

ด้านพระมหากษัตริย์ทรงทำหน้าที่เป็นพุทธมามกะและองค์อัครศาสนูปถัมภก อีกทั้งยังทรงมีพระราชศรัทธาในบวรพุทธศาสนาสืบเนื่องมาตั้งแต่โบราณกาล ดังได้ดำรงพระองค์ในวิถีทางแห่งพุทธธรรมเสมอมาตลอดทุกพระองค์ ส่งผลให้การพระศาสนาได้รับการส่งเสริม คำจุน ทำนุบำรุงด้วยความเอาพระทัยใส่และตั้งหมั่นในพระราชศรัทธา มีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ ในพระราชอาณาจักร และยังทำนุบำรุงคณะสงฆ์อย่างต่อเนื่อง โดยนัยนี้เท่ากับทรงพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ทางการศึกษาทางอ้อม ต่อราษฎรของพระองค์ผ่านการทำนุบำรุงบวรพระศาสนา และพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งเป็นที่เคารพของประชาชนทั้งระดับสูง และชนชั้นสามัญ (นงเยาว์ กาญจนจารี, ๒๕๓๙: ๑๖๓-๑๖๗)

การทำนุบำรุงบวรพระศาสนา ในองค์พระมหากษัตริย์ยังคงสืบมาอย่างต่อเนื่องเฉกเช่นเดียวกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระผู้ทรงให้ความสำคัญกับการศึกษาเป็นพระราชกรณียกิจต้นๆ ในการธำรง รักษา พัฒนา ตลอดทั้งถ่ายทอดภูมิปัญญาความรู้ ทั้งนี้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่พสกนิกร และพระราชอาณาจักรเป็นสำคัญ พระองค์ทรงเป็นบุคคลที่มีพื้นฐานแนวคิดทรงมีพระปรีชาญาณที่จะให้ความสำคัญในเรื่องของ “การศึกษา” เป็นตัวนำในการพัฒนาชาติบ้านเมือง และโดยเฉพาะบริบททางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้น ณ ช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านสู่สังคมสมัยใหม่ที่ต้องทัดเทียมและเท่าทันต่อกระแสอำนาจใหม่แห่งโลกตะวันตกที่กำลังคืบคลานเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่งผลกระทบอย่างใหญ่หลวงหลายอย่างเด่นชัดถึงพระราชอำนาจของผู้นำและผู้ปกครองในภูมิภาคแห่งนี้ ตลอดทั้งสยามประเทศเองด้วย ผลกระทบจากอำนาจใหม่ของโลกตะวันตกดังกล่าวนี้ หลายชาติในภูมิภาคได้พยายามปรับตัวท่ามกลางกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลง และอาจกล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้นำประเทศสยามพระองค์หนึ่งที่ริเริ่มและดำเนินทางกระแสดังกล่าวด้วยพระปรีชาสามารถโดยมิใช้กำลัง แต่พระองค์ทรงทั้งธำรงรักษาและพัฒนาประเทศชาติให้รอดพ้น โดยการใช้ “พื้นฐานทางการศึกษา” เป็นหนึ่งในยุทธปัจจัยใหม่ที่ใช้ในการส่งเสริมพระราชอาณาจักรโดยพลิกวิกฤตการณ์สู่โอกาส เดินหน้าสู่ความทันสมัยและมีความมั่นคงได้อย่างทันทั่วทั้งที่ เมื่อเปรียบเทียบกับนานาชาติในภูมิภาคเดียวกันนี้ที่แวดล้อมอาณาจักรสยาม

ฉะนั้น ในส่วนของเนื้อหาต่อไปนี้ผู้ศึกษาได้ค้นคว้าข้อมูลถึง รากฐานพระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างลุ่มลึก เพื่อให้เข้าใจถึงกระบวนการ รูปแบบ วิธีในการศึกษา วิธีคิดของพระองค์ท่าน และปัจจัยที่ส่งเสริมให้พระองค์ทรงมีพระปรีชาญาณที่จะธำรงรักษาและพัฒนาชาติ ยังประโยชน์สุขให้แก่พสกนิกรในสมัยนั้น ให้รอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตกที่เข้ามาระยะแรกแห่งสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งๆ ที่นานาชาติแวดล้อมสยาม ได้สูญเสียเอกราชของชาติไปแทบสิ้น

๔.๑.๑ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนทรงผนวช

ในส่วนเนื้อหาต่อไปนี้จะเป็นการรวบรวม พระราชประวัติทางการศึกษาที่เป็นรากฐาน ภูมิความรู้ในพระองค์ที่จะทรงพัฒนาชาติบ้านเมือง ให้รอดพ้นจากวิกฤตการณ์ทางการเมืองทั้งภายใน และภายนอกประเทศดังนี้

ตามธรรมเนียมราชตระกูล มีพระราชประเพณีว่า เจ้าฟ้าจะได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัฏ เฉลิมพระนาม โดยจะตั้งพระนามจริงเมื่อพระชนมายุ ๘-๙ พรรษา ก่อนหน้านั้นเรียกกันแต่พระนาม ลาลองอย่างสามัญ ว่า “เจ้าฟ้าใหญ่” หรือ “ทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่” แต่บัตร์หมายรัชกาลที่ ๒ ใช้ว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่” ครั้นพ.ศ.๒๓๕๖ เมื่อพระองค์ทรงมีพระชนมายุ ๙ พรรษา มีการประกอบพระราชพิธีลงทรงสนาน สมเด็จพระบรมราชชนกนาถ รัชกาลที่ ๒ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานพระสุพรรณบัฏว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามงกุฏ สมมตวิวงศ์พงศอิศวรกระษัตริย์ ขัตติยราชกุมาร” แต่โบราณราชประเพณีไม่นิยมเอ่ยพระนามเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินโดยตรง คงเรียกพระนามลาลองตลอดมา จะมีอยู่บางทีที่ใช้ในจดหมายเหตุ ครั้งรัชกาลที่ ๓ ว่า “ทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่” “เจ้าฟ้ามงกุฏ” “ทูลกระหม่อมพระ” หรือ “ท่านฟ้าใหญ่” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายความหมายและที่มาของพระนามที่เกี่ยวข้องกับพระองค์ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจตรงกัน ทรงมีพระราชหัตถเลขาไว้ก่อนเสด็จก่อนเกลิงถวัลยราชสมบัติ ฉบับแปลเป็นภาษาไทยลงฉบับที่ ๑ ดังนี้

ฉบับที่ ๑

จดหมายมายังนาย ยี.ดับเบิลยู. เอ็ดดี้ ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ ให้ทราบ

นามซึ่งคนธรรมดาในสยามเรียกข้าพเจ้านั้นคือ “ทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่” แล “เจ้าฟ้าใหญ่” ทั้งสองนามนี้ ข้าพเจ้าทราบว่ามักใช้เรียกข้าพเจ้าในต่างประเทศ นามต้นเป็นคำแสดงความนับถืออย่างสูง แลใช้กันโดยมากในพวกที่มียศต่ำกว่า แลผู้ที่พึงพำนักข้าพเจ้าตามกฎหมายแลประเพณี เช่น อนุชา ขนิษฐา โอรส มหาดเล็ก แลราชบุรุษ เป็นต้น นามท้ายเป็นนามใช้กันตามพวกที่สมมติว่ามียศสูงกว่า ข้าพเจ้าแลผู้ที่ไม่สู้รู้สำนึกตนว่าต้องพึงพำนักข้าพเจ้า หรือผู้ที่ต้องรับผิดชอบต่อข้าพเจ้า คำว่า ทูล แปลว่าวางไว้ที่สูง กระหม่อมแปลว่า กลางยอดแห่งศีรษะ คำว่าเจ้านั้น ตรงกับคำอังกฤษว่า ลอร์ด หรือคำลาตินว่า โคมินัส ฟ้าคือ สไก แต่ถ้าใช้กับชื่อบุคคล ก็เป็นคุณศัพท์ เพื่อแสดงบรรดาศักดิ์สูง แลมีใจความเท่ากับประโยคว่าสูงเท่าฟ้า คำอีกคำหนึ่ง คือ ใหญ่ แปลว่า โต หรือ แก่กว่า แลการที่เขาเรียกข้าพเจ้าเช่นนั้นก็เพราะจะให้ผิดกับพระอนุชาผู้มีชนมายุอ่อนกว่าข้าพเจ้า

แต่นามซึ่งสมเด็จพระชนกนาถของข้าพเจ้า คือพระเจ้าแผ่นดินสยามก่อนพระองค์เดี่ยวนั้นพระราชทานข้าพเจ้า แลได้จารึกลงไว้ในแผ่นทองคำนั้นคือ “เจ้าฟ้ามงกุฏ สมมตวิวงศ์” คำทั้งหมดนี้คำต้นสามคำเท่านั้น เป็นคำซึ่งในเวลานี้มักใช้กันในหนังสือสำคัญทางราชการ มงกุฏแปลว่า เคราน์ นามซึ่งเรียกว่าเจ้าฟ้ามงกุฏจึงแปลว่า “เจ้าชายทรงยศสูงแห่งมงกุฏ” หรือ “เจ้าฟ้าผู้เป็นรัชทายาท” เมื่อมีตรของข้าพเจ้าเขียนจดหมายหรือส่งห่อของขวัญมายังข้าพเจ้าฯ ชอบให้ใช้นามนี้ แลให้มีอักษร ท.ญ. นำหน้าเป็นที่หมายดังซึ่งเขายอมเรียกข้าพเจ้าอยู่แล้ว ตามกฎหมายแลตามหนังสือสำคัญทางราชการแห่งสยาม

แต่มีตรของข้าพเจ้าบางคนซึ่งอยู่ประเทศลังกา ผู้รู้ภาษามคธ เรียกนามข้าพเจ้าว่า “วชิรญาโณ” อันเป็นนามซึ่งพระอุปัชฌาย์ให้ข้าพเจ้าใช้ในทางพุทธศาสนา คำนั้นแปลว่า “ผู้มีความสามารถอันสว่างประดุจเพชร” เพราะฉะนั้นชาวสิงหลจึงออกนามข้าพเจ้าดังนี้ “มกุฏ วชิรญาโณ เถโร” มกุฏนั้นเปลี่ยนจากภาษาสยามเป็นภาษามคธ เถโรเป็นคำใช้เรียกหัวหน้าพระสงฆ์ผู้บุคคลพึงนับถือ โดยความรู้ทรงศาสนา

ข้าพเจ้ามีเกียรติเป็นมิตรอันมีความจริงต่อท่าน

(พระอภิไธย) ท.ญ.เจ้าฟ้ามงกุฏ

วัดบวรนิเวศ

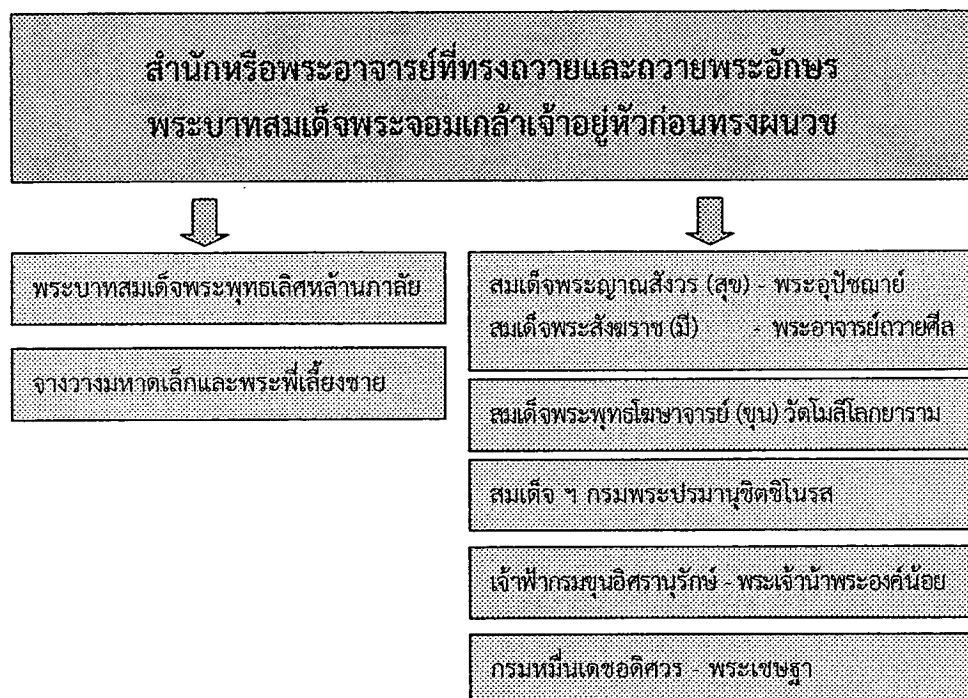
ถนนหลวงด้านเหนือ กรุงเทพฯ สยาม

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๔๘ (พ.ศ. ๒๓๙๑)

(รวมพระราชนิพนธ์ในพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘: ๑๓)

ครั้งทรงพระเยาว์ ทรงประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระองค์ทรงศึกษาวิชาความรู้สำหรับพระราชกุมาร (แผนภูมิที่ ๑ แสดงรายพระนาม รายนาม ผู้ทรงเป็นสำนักทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

แผนภูมิที่ ๑ แสดงรายพระนาม รายนาม ผู้ทรงเป็นสำนักทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พึงสันนิษฐานได้ว่าวิชาความรู้ทุกอย่างที่นิยมกันในสมัยนั้นว่าสมควรแก่ขัตติยราชกุมารอันสูงศักดิ์คงได้ศึกษาต่อผู้เชี่ยวชาญวิชานั้นๆ ทุกอย่าง ข้อนี้ปรากฏในสมัยเมื่อเสวยราชย์ แม้ได้เสด็จไปทรงผนวชถึง ๒๗ พรรษา ยังทรงม้าและปืนไฟได้ไม่ลืม ถ้ากล่าวโดยย่อ วิชาความรู้ทุกอย่างซึ่งตามคติโบราณนิยมว่าพระราชกุมารอันสูงศักดิ์ทรงควรศึกษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงได้ศึกษาวิชาการทุกอย่างสมบูรณ์ทุกอย่างนับเนื่องตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๒ เป็นเวลาถึง ๑๖ ปี (สมเด็จพระยาตำราภิรมย์, ๒๕๐๙: ๓๖) ซึ่งมีความสอดคล้องกับหลักการศึกษาชั้นสูงในธรรมเนียมลัทธิของพราหมณ์ ด้วยมูลเหตุที่ว่าพราหมณ์เป็นผู้ให้การยกย่องต่อสถาบันกษัตริย์สรรพวิชาที่ศึกษาจากพราหมณ์นั้นจึงเป็นแนวทางที่ส่งเสริมแห่งศาสตร์ของความเป็นกษัตริย์โดยแท้เปรียบเทียบกับความนิยมของพราหมณ์ (ผาสุข อินทราวุธ, สัมภาษณ์ ๑๕ เมษายน ๒๕๕๖) ซึ่งในสมัยโบราณมีศิลปศาสตร์สำคัญอยู่ ๑๘ ประการ คือ (เดช ตูลวรรธนะ, ๒๕๒๒: ๔๕-๔๖)

๑. สุตติ การรู้จักเลี้ยงสัตว์ที่ล่อมบอกฤดูกาล
๒. สมมติ การรู้จักกำเนิดต่างๆ ในโลก
๓. สังขยา การรู้คำนวณ
๔. โยโค การรู้ช่างฝีมือ
๕. นิติ รู้กฎหมายระเบียบแบบแผน
๖. วิเสสิกา การรู้เลี้ยงปวงชนให้เป็นสุข
๗. คณิกา รู้ตำราขัตฤกษ์ ดาราศาสตร์
๘. คันธัพพา รู้การดนตรี
๙. ติกิฉา รู้แพทยศาสตร์
๑๐. ฤพเพธา รู้ศิลปการยิงธนู
๑๑. ปุราณะ รู้ประวัติศาสตร์
๑๒. อติหาสา รู้ทศมงคลไม่เป็นมงคล
๑๓. โชติสา รู้คัมภีร์พยากรณ์
๑๔. มายา รู้สิ่งที่มายา อุบาย
๑๕. เหตุ รู้เหตุและผล
๑๖. อันตา รู้การเลี้ยงปศุสัตว์
๑๗. ยุทธนา รู้ตำราพิชัยสงคราม
๑๘. ฉันทสา รู้อักษรศาสตร์รู้ฉันทลักษณ์

ศิลปศาสตร์ ๑๘ สาขาวิชาดังกล่าวมีความใกล้เคียงกับธรรมเนียมปฏิบัติของการศึกษาตามธรรมเนียมโบราณราชประเพณีแห่งพระราชสำนักที่กล่าวถึง สรรพศาสตร์ความรู้ของขัตติยราชกุมารที่มีมาตั้งแต่โบราณกาล ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับหลักศิลปศาสตร์ ๑๘ สาขา ปรากฏหลักฐานได้จากพระนามพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์หนึ่งว่า “เกษมศรีศุภโยค” ทรงมีพระราชประสงค์ให้สอดคล้องกับพระเจ้าลูกยาเธออีกพระองค์หนึ่งพระนามว่า “ศุขสวัสดิ” ซึ่งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอที่ร่วมเจ้าจอมมารดาเดียวกันคำว่า “โยค” ในสร้อยพระนามยังมีความหมายพิเศษตามหลักศิลปศาสตร์ ๑๘ สาขา หมายถึง “โยโค” แปลว่า การรู้ช่างฝีมือ ซึ่งราชกุมารจะต้องศึกษา หมายถึง ยัตรศาสตร์ หรือ กลศาสตร์ คือการใช้เครื่องกลไก ถ้าแปลอย่าง

กว้าง หมายถึงวิชาช่างนั่นเอง สอดคล้องกับพระนิสัยของพระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค (พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๒๙ สิงหาคม ๒๕๕๕) ตามที่ทรงพระราชทาน และทรงทำนายไว้ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยคทรงมีความชำนาญในด้านการช่างโดยเฉพาะ “งานช่างมุก” และเป็นงานที่สร้างชื่อเสียงให้กับพระองค์อย่างมาก ถึงขนาดมีการตั้งสังกัดเป็นกรมช่างมุก สังกัดกรมพระคลังพิเศษ หรือ กรมพระคลังมหาสมบัติ ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ยังมีการแบ่งส่วนของกรมช่างมุกทางฝ่ายพระราชวังบวรอีกด้วย (ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๒๕๕๐: ๒๐ และ ๔๙) จากข้อมูลข้างต้นนี้ ผู้ศึกษาพบว่า หลักสูตรศาสตร์ ๑๘ สาขา ที่มีมาแต่โบราณกาล เป็นสิ่งที่ถูกนำมาใช้และปฏิบัติได้จริงสำหรับวิชาความรู้แห่งราชกุมาร ซึ่งในบางยุคบางสมัยอาจมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างตามความเหมาะสมและสอดคล้องกับบริบทของสังคมในแต่ละยุค การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอตามธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ ที่สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ได้บันทึกไว้ในหนังสือ บันทึกความทรงจำ (๒๕๐๙: ๙-๑๑) มีรายละเอียด ดังนี้

การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ ในระดับต้น จะศึกษากับครูผู้หญิงในพระบรมมหาราชวัง เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง เมื่อพระชันษาได้ถึง ๓ พรรษาจะตั้งต้นเรียนหนังสือไทยไปจนถึงชันษา ราว ๗ พรรษา และเมื่อบรรดาเจ้านายฝ่ายชายเมื่อมีชันษามากขึ้น มักจะได้รับการฝึกฝนการเล่าเรียนวิชาความรู้ต่างๆ พร้อมกับทรงเริ่มปฏิบัติราชการในการเสด็จขึ้นเฝ้า เมื่อแต่ครั้งทรงพระเยาว์ หรือที่เรียกว่ายังอยู่ในทารกวิสัย ซึ่งจะมีเจ้าจอมมารดาพาขึ้นเฝ้า กาลต่อมาหลังจากเลิกเรียนในตอนเช้าในแต่ละวันบรรดาพระเจ้าลูกยาเธอทุกรุ่นตั้งแต่รุ่นใหญ่ กลาง เล็ก จะเสด็จขึ้นเฝ้าพร้อมกันในเวลาเสวยกลางวัน ธรรมเนียมดังกล่าวเป็นที่ยึดถือปฏิบัติมาจนถึงรัชกาลที่ ๔ และ ๕

ส่วนการศึกษาในระดับกลางขั้นต้นไปจนถึงพระชนมายุครบประกอบพระราชพิธีโสกันต์นั้น (พระองค์ชายพระชันษา ๑๓ พรรษา พระองค์หญิงพระชันษา ๑๑ พรรษา) การเล่าเรียนของพระองค์ชายและพระองค์หญิงเริ่มแยกกัน พระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย พระองค์หญิงคงเรียนต่อครูผู้หญิง เพราะวิชาเรียนแตกต่างกัน พระองค์ชายเริ่มเรียนภาษามคธ ส่วนพระองค์หญิงก็เริ่มฝึกหัดการเรือน แต่คงเรียนภาษาไทยด้วยการอ่านหนังสือต่างๆ เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง การฝึกหัดกิริยามารยาเริ่มกวัดขันตั้งแต่นั้น

ขั้นต่อมาในระดับกลางชั้นปลาย พระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณรเรียนพระธรรมกับทั้งฝึกปฏิบัติพระวินัยและเริ่มเรียนศิลปวิทยาเฉพาะอย่างตามพระอัธยาศัย ทรงผนวชอยู่พรรษา ๑ บ้าง หรือมากกว่านั้น จึงลาผนวช เมื่อลาผนวชแล้วต้องออกมาอยู่นอกพระราชวัง เรียนวิชาเฉพาะอย่าง การเรียนเฉพาะวิชาในสมัยนั้น อาศัยไปฝึกอยู่ในสำนักผู้เชี่ยวชาญด้วยยังไม่มีโรงเรียน เริ่มตั้งแต่วิชารัฐประศาสตร์และราชประเพณีนั้น เจ้านายได้เปรียบกว่ากลุ่มอื่น เพราะมีตำแหน่งเข้าเฝ้าในท้องพระโรง อันเป็นที่ว่าราชการบ้านเมืองได้เรียนด้วยได้ฟังคดีที่เจ้าหน้าที่กราบบังคมทูลและที่พระเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการมาแต่ยังเยาว์วัย ตลอดจนได้คุ้นเคยกับท่านผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการบ้านเมือง ด้วยเข้าเฝ้าทุกๆ วัน ซึ่งในการศึกษาขั้นนี้จะปฏิบัติตลอดเวลาราว ๖ ปี จนพระชันษาได้ ๒๑ พรรษา ถึงการศึกษาในระดับสูง จะทรงผนวชอีกครั้งเป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับวิชาอาคมชั้นสูง ให้เชี่ยวชาญ เปรียบกับการเข้าเรียนในระดับมหาวิทยาลัย เมื่อลาผนวชก็สำเร็จการศึกษาสามารถรับราชการได้แต่นั้นไป ส่วนเจ้านายพระองค์หญิงนั้น ตั้งแต่พระราชพิธีโสกันต์แล้วก็ทรงศึกษาวิชาความรู้ขั้นสูงขึ้นไปเป็นลำดับนับแต่การศึกษาศีลธรรมและฝึกหัดวิชาการเรือน และเริ่มเรียนวิชา

เฉพาะประเภทอันชอบพระอัธยาศัยสืบเนื่องไป เจ้านายพระองค์หญิงมีโอกาสศึกษากับทางฝ่ายใน ได้ความรู้ทั้งราชประเพณีและระเบียบวินัยในสมาคมกุลนารี จนสามารถรับหน้าที่ราชการฝ่ายในและฝึกสอนผู้อื่นสืบกันมา ในพระราชวังจึงเป็นแหล่งสำหรับเรียนวิชามรรยาทสำหรับกุลสตรี เปรียบเหมือนวิทยาลัยอันเป็นที่ผู้มีบรรดาศักดิ์ชอบส่งธิดาไปฝากให้ศึกษาในสำนักเจ้านายและผู้อื่นที่สามารถฝึกสอน คนทั้งหลายจึงชอบชมผู้หญิงชาววังมาแต่โบราณ

ในส่วนของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงย้ายไปอยู่ในความดูแลของจางวางมหาดเล็กและพี่เลี้ยงชาย ซึ่งเป็นไปตามธรรมเนียมปฏิบัติของพระราชสำนัก โดยพระองค์ทรงศึกษาศาสตร์ต่างๆ ที่จำเป็นต่อการปกครองประเทศ ตามแบบที่เจ้านายไทยชั้นสูงศักดิ์ทรงกระทำกันมา เช่น การศึกษาภาษาบาลี เบื้องต้น วรรณคดี ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ไทย ศิลปการสงคราม การใช้อาวุธการทรงม้าและช้าง พระพุทธศาสนา และพระราชจริยวัตรของพระมหากษัตริย์ (Abbo Low Moffat, ๑๙๖๘: ๕ อ้างถึงใน สุวรรณฯ สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๑๙-๒๐) โดยทรงศึกษาวิชาคหกรรมแต่เจ้าพระยาศรีธรรมธิดราช ซึ่งเป็นตระกูลหม่อมเจ้าสืบมาแต่กรุงศรีอยุธยาโบราณ ในการที่จะใช้อาวุธทั้งปวงอย่างคล่องแคล่วทุกสิ่งทุกประการ (บรรเจิด อินทุจันทร์ยง, ๒๕๓๙: ๑๐๓)

พระชนมายุได้ ๑๒ พรรษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เสด็จคุมเสวยอาหารไปรับคร้ามมอญที่เมืองกาญจนบุรี ทางด้านด่านเจดีย์สามองค์ ที่อพยพมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ซึ่งมาเป็นจำนวนมาก โดยอาจจะเบียดเบียนประชาชน จึงต้องแต่กำลังไปป้องกันเหตุร้ายทั้ง ๒ สถาน และมีเสวยอาหารไปแจกจ่ายแก่พวกคร้ามมิให้เดือดร้อน เหตุที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เสด็จไปในครั้งนี้ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีทรงทราบภาพได้ทรงพระราชนิพนธ์ เรื่อง บันทึกรความทรงจำ โดยทรงวิเคราะห์ว่า

...ดูเหมือนจะมีพระราชประสงค์ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โอกาสทรงศึกษากระบวนทัพ ทำนองเดียวกับที่พระองค์เองได้เคยเริ่มทรงศึกษาด้วยตามเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถไปในการทำสงครามกับพม่ามาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ อีกสถานหนึ่งจะให้ปรากฏถึงเมืองพม่าว่าโปรดฯ ให้สมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่เสด็จออกไปรับ ข้าศึกจะได้ครันคร้าม และพวกมอญที่เข้ามาสวามิภักดิ์ก็จะได้อุ่นใจที่ได้มาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร... (สมเด็จพระบรมราชาธิบดีทรงทราบภาพ, ๒๕๐๙: ๓๗-๓๘)

ถึงปีขวด พ.ศ.๒๓๕๙ พระชนมายุได้ ๑๓ พรรษา มีการพระราชพิธีโสกันต์ ทำเต็มตามตำราโสกันต์เจ้าฟ้า คือปลูกเขาไกรลาสและที่ทรงसनเหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัฏจากพระนามว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎมุตเทชาววงษพงษ์อิศรกระษัตริย์ขัตติยกุมาร” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ๒๕๔๗: ๖๑) ทรงผนวชเป็นสามเณรในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๖๐ ทั้งนี้เพื่อฝึกให้คุ้นเคยกับกฎทางพระพุทธศาสนาและทรงเรียนภาษาบาลีขั้นต้น ประทับอยู่วัดมหาธาตุ ๗ เดือน แล้วลาผนวช กล่าวกันว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชเป็นสามเณรนั้น สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์ ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์สถิตอยู่ ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ สมเด็จพระญาณสังวร (สุข) เป็นพระอาจารย์ถวายศีลทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๔ สถิตอยู่ ณ วัดเดียวกันซึ่งเดิมทรงประทับอยู่ที่วัดราชสิทธิาราม (วัดพลับ) เมือง

ธนบุรี คนทั่วไปรู้จักกันในนาม “สมเด็จพระสังฆราชไถ่ถอน” อันหมายถึง ผู้ทรงไว้ด้วยอำนาจแห่งเมตตาสูงจนไถ่บาปและสัตว์ปาดิตตามมาอาศัยอยู่ด้วย (สันตติกรรมีย์, ๒๕๑๖: ๑๕๓)

อย่างไรก็ตามข้อมูลจากหนังสือ “๑๗ สมเด็จพระสังฆราช” ที่เขียนโดยสันตติกรรมีย์ (เป็นนามแฝงของนักเขียนหนังสือแนวเกร็ดความรู้ทางประวัติศาสตร์ นามแฝง ชื่อนายสมชาย พุ่มสะอาด) กล่าวถึงข้อมูลที่เกี่ยวกับพระอุปฌาย์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ศีกพบว่าข้อมูลไม่ตรงกันกับหนังสือเรื่อง ความทรงจำ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรเป็นพระอุปฌาย์ และสมเด็จพระสังฆราชเป็นพระอาจารย์ถวายศีล เพราะสมเด็จพระญาณสังวรเป็นผู้มีพรรษาอายุมากนั่งหน้าสมเด็จพระสังฆราช (มี) ทั้งเป็นที่เคารพนับถือของพระราชวงศ์มาแต่ในรัชกาลที่ ๑ แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่างเป็นศิษย์ของสมเด็จพระญาณสังวรมาแต่ก่อน น่าจะได้เป็นพระอุปฌาย์และมีหลักฐานประกอบอีกหลักฐานหนึ่งด้วยถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างพระเจดีย์ทรงลังกาตามแบบพระราชนิยมที่สืบค้นได้จากพุทธประวัติและมีการทรงเครื่องเป็นลายปูนปั้นสร้อยสังวาลย์ถวายอย่างงดงามขึ้น ๒ องค์ เป็นคู่กันอยู่ลานหน้าวัดราชสิทธิาราม (อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระญาณสังวร) องค์หนึ่งพระนามว่า “พระสิริสนเจดีย์” ทรงอุทิศในพระนามของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกองค์หนึ่งมีนามว่า “พระสิริจุมภรีเจดีย์” เป็นพระบรมราชูปถัมภ์ในพระนามของพระองค์เองยังปรากฏอยู่ ตรัสว่าเพราะได้เคยเป็นศิษย์สมเด็จพระญาณสังวรมาด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์ ดังนั้นข้อมูลจากหนังสือเรื่อง ความทรงจำ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรมาด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์ดังกล่าวถึง หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับพระอาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนทรงพระเยาว์ มีความดังนี้

...สมณทูตจากพม่าเข้าเฝ้าฯพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ตอบเรื่องราวเกี่ยวกับความเป็นไปของคณะสงฆ์ให้พม่าทราบ โดยมีการท้าวความถึง สมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรสว่า ทรงเป็นพระอาจารย์ของพระองค์ตอนทรงพระเยาว์ โดยทรงเรียนอักษรวิธ พุทธวจน คติโลกต่างๆ จากสำนักของสมเด็จพระ กรมพระปรมาธิบดีชินโรสเป็นปฐม... (ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๒๕๔๘: ๓)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมาธิบดีชินโรส ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ในจักรีบรมราชวงศ์พระองค์แรก ที่ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก อันเป็นตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์สูงสุดแห่งพุทธจักร ทั้งยังดำรงพระองค์เป็นที่เคารพสักการะอย่างยิ่งแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกรัชกาล ตลอดทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ (พระรัตนเวที, ๒๕๑๐: ๑๐)

ทรงเป็นรัตนกวีนักปราชญ์ผู้มีความรอบรู้เชี่ยวชาญลึกซึ้ง ในศาสตร์หลายแขนงทั้งทางโลกและทางธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งในทางวรรณคดี ทรงพระปรีชาสามารถยอดเยี่ยมในทางประพันธ์ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองบทพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านกลายเป็นวรรณคดีมรดกของชาติสืบต่อมาจนถึงทุกวันนี้ (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๓: ๗-๘) อาทิ พระนิพนธ์ทางด้านตำรา พระปฐมสมโพธิกถา กฤษณาสอนน้อง กลอนเพลงยาวเจ้าพระยา จักรทิปนิตำราฉันทมาตราพฤติและวรรณพฤติ ไคร่งถาษิตัดตน พระนิพนธ์ทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาสังเขป ลิลิตกระบวนแห่งพระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค พระนิพนธ์ประเภทยอพระเกียรติ ลิลิตตะเลงพ่าย ไคร่งถันเรื่องปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน เป็นต้น ความสามารถของพระองค์ได้เป็นที่ประจักษ์ทั่ว ต่อสายตาชาวไทยและชาวต่างชาติมาช้านานจนได้รับการยกย่องจากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก) ถวายพระเกียรติคุณในฐานะปูชนียบุคคล ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรมระดับโลก ในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงได้รับการถวายพระสมัญญาว่า “อมตกวีแห่งรัตนโกสินทร์”

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงลาผนวชจากสามเณรมาประทับในบริเวณพระราชวังข้างฝ่ายหน้าเสด็จประทับอยู่ข้างด้านหน้า พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทใกล้ประตูสุวรรณภิมงคลอยู่ตรงที่สร้างโรงพยาบาลใหม่ ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเรียกว่า หอราชพิธีธรรม สมเด็จพระบรมชนกไพบูลย์ให้ทรงบัญชาการกรมมหาดเล็ก ทั้งรับราชการอย่างอื่นอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์เป็นนิจ ทรงฝึกสอนราชศาสตร์พระราชทานเอง (สมเด็จพระบรมราชโอรสเจ้าฟ้าจันทราธิบาล, ๒๕๐๙: ๓๙-๔๐) นอกจากนี้พระบรมราชบิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระอาจารย์องค์สำคัญแห่งพระองค์ด้วย คือ “พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย” (รัชกาลที่ ๒) พระองค์ทรงดูแลการศึกษาของพระโอรสด้วยพระองค์เอง พระองค์ทรงเป็นกวีเอกและปลูกให้พระโอรสทรงมีความรักในภาษา และการใช้ถ้อยคำทรงวางรากฐานสำหรับการใช้ภาษาที่กระจ่างและมีความหมาย ดังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงนิยมในภายหลัง ในขณะที่เดียวกันบรรดาพระปิตุลาภิตรัสสอนวิชาการเกี่ยวกับบ้านเมืองแด่พระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสนพระทัยในวรรณคดียิ่งกว่าการปกครองบ้านเมือง จึงทรงมอบให้พระโอรส ซึ่งเกิดจากพระสนม คือ พระเชษฐาต่างพระมารดาของเจ้าฟ้ามงกุฎ (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓) ทรงดูแลกิจการบ้านเมืองเป็นส่วนใหญ่มาเป็นเวลานาน (เอ.บี.กริสเวิลด์, ๒๕๑๑: ๒๐-๒๑)

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงศึกษาวิชาสามัญต่างๆ สำหรับพระราชกุมาร ด้วยเสด็จประทับอยู่ในพระบรมหาราชวัง จนถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕ ครั้นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ (พระนามเดิม “จ้อย” สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ กรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงเป็นพระราชโอรสในกรมสมเด็จพระศรีสุตธารักษ์ พระเชษฐภคินีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงเป็นหนึ่งในสองพระเชษฐภคินีที่ทรงให้ความเคารพนับถือเป็นอย่างยิ่ง อีกพระองค์หนึ่งมีพระนามว่า กรมสมเด็จพระเทพสุตาดี พระโอรสธิดาที่ประสูติจากทั้งสองพระองค์นี้ทรงสถาปนาให้เป็นเจ้าฟ้าทั้งสิ้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ กรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงเป็นต้นสกุล มนตรีกุล และมีพระบิดานามเจ้าขรรค์เงิน ในทางราชการ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ กรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงกำกับกรมวังและกระทรวงมหาดไทย) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงพระราชทานพระราชวังเดิมครั้งกรุงธนบุรี ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เสด็จออกอยู่ต่างวัง เมื่อขึ้นชาได้ ๑๘ พรรษา แต่ได้ทรงครอบครองพระราชวังเดิมไม่ถึง ๓ ปี

ในปีวอก พ.ศ.๒๓๖๗ พระชันษา ๒๑ พรรษา เสด็จออกผนวชเป็นพระภิกษุตามโบราณราชประเพณี ทรงผนวชได้เพียง ๑๕ วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต โดยที่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมิได้ทรงดำรงสืบทอดราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้านาย พระองค์ใดให้เป็นรัชทายาท ซึ่งในเวลานั้นตามนิตินัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ในฐานะสมควรจะได้รับราชสมบัติสืบต่อ เนื่องจากเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าพระราชโอรสองค์ใหญ่ อันเกิดด้วย พระอัครมเหสี แต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นพระองค์เจ้า ลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ โดยทรงเป็นพระเชษฐาต่างพระมารดาของเจ้าฟ้ามงกุฎ เป็นบุคคลสำคัญที่ได้ ทรงดูแลกิจการบ้านเมืองเป็นส่วนใหญ่มาเป็นเวลานาน (เอ.บี.กริสโวลด์, ๒๕๑๑: ๒๐-๒๑) กรมหมื่น เจษฎาบดินทรทรงบังคับบัญชาราชการต่างพระเนตรพระกรรณ เมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๒ จึงมีผู้คน ย่ำเกรงนับถืออยู่โดยมาก และที่ประชุมเห็นควรถวายราชสมบัติแก่ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร บ้านเมือง จึงจะเรียบร้อยเป็นปกติ จึงอาศัยเหตุที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชอยู่ ให้ไปทูลถามว่าจะทรงปรารภราช สมบัติ หรือจะทรงผนวชต่อไป ฝ่ายเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงทราบกิตติศัพท์ของพระเชษฐาอยู่แล้ว จึงคิด ถวายราชสมบัติ และทรงพิจารณาเห็นว่า ถ้าหากพระองค์ปรารถนาราชสมบัติในเวลานั้น พระราชวงศ์ คงแตกสามัคคีกัน อาจจะเลยเกิดเหตุร้ายในบ้านเมือง และได้ตรัสปรึกษาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณฤกษ์ ซึ่งเป็นพระเจ้าน้าพระองค์น้อย ซึ่งทูลแนะนำว่า ควรจะคิดเอาราชสมบัติตามที่มีสิทธิ์ เจ้าฟ้ามงกุฎไม่ทรง เห็นชอบด้วยจึงไปทูลปรึกษากกรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระปิตุลา ซึ่งทรงผนวชอยู่ และกรมหมื่นเดช อิศวรพระเชษฐา ซึ่งพระองค์ทรงนับถือมาก ซึ่งทั้งสองพระองค์ตรัสว่าไม่ใช่เวลาควรจะไปปรารถนา อย่างห้วงราชสมบัติดีกว่า เพราะฉะนั้น เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงฟังคำถามจึงตรัสตอบว่ามีพระประสงค์ จะทรงผนวชอยู่ต่อไป (สมเด็จพระบรมราชาธิราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๓๙-๔๐)

การตัดสินใจพระทัยอยู่ในสมณเพศของพระองค์ ตลอดครั้งแรกของพระชนม์ชีพ นับว่าเป็น ผลดีต่อพระองค์เองและเมืองสยาม คือ ในประการแรก บรรดาพระภิกษุที่เป็นพระสหายที่เป็นสมณะ เพศของพระองค์นั้น ต่างมาจากพื้นภูมิหลังทางสังคมที่หลากหลาย และเมื่อพระองค์เสด็จจาริกไป ตามที่ต่างๆ ในพระราชอาณาจักรร่วมกับบรรดาพระภิกษุเหล่านี้ นับเป็นโอกาสที่หาได้ยากยิ่งสำหรับ เจ้านายที่ระดับสูงในสมัยนั้นที่จะได้ทรงพบปะไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินที่ในสถานะเจ้านายชั้นสูงทั่วไปไม่มี โอกาสเช่นนี้มาก่อน ทำให้พระองค์ทรงได้สัมผัสรับรู้ชีวิตความเป็นอยู่ของข้าแผ่นดินเหล่านี้ด้วย พระองค์เอง ประการต่อมาโดยเหตุที่ในระหว่างที่ทรงพระผนวชอยู่นั้น ได้ทรงศึกษาภาษาบาลีซึ่งเป็น ภาษาที่ใช้บันทึกพระธรรมและคำสั่งสอนศาสนา ทำให้พระองค์ทรงรอบรู้หลักธรรมในพุทธศาสนา อย่างลึกซึ้งยิ่งกว่าที่ควรเป็น หากว่าพระองค์ทรงผนวชอยู่เพียงช่วงระยะเวลาสั้นๆ กล่าวได้ว่าพระองค์ ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูงของราชตระกูลเพียงพระองค์เดียวที่ทรงสอบได้เปรียญชั้นสูง นอกไปจากนั้น ระหว่างที่ทรงครองสมณเพศอยู่ ยังได้ทรงศึกษาภาษาละตินควบคู่ไปด้วยทั้งที่ไม่ทรงหวั่นไหวไปกับ พระราชดำรัสของพระองค์ที่เคยทรงมีเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่ว่า

...สิ่งที่พวกท่านเพียรสอนให้คนทำนั้นเป็นสิ่งที่น่าสรรเสริญ แต่เรื่องที่ท่านตั้งหน้าตั้งตาสอน ให้คนเชื่อนั้นเป็นเรื่องเหลวไหล... (สมเด็จพระบรมราชาธิราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๓๙-๔๐)

นอกจากนี้ท่านทรงศึกษาภาษาอังกฤษจนอาจารย์ผู้ทรงถวายการสอนได้เอ่ยปากเกี่ยวกับ ภาษาอังกฤษของพระองค์ไว้ว่า

...ติดจะเป็นภาษาหฺรู่ฯ สละสลวย เจ้าบทเจ้ากลอน... (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๓๙-๔๐)

ด้วยความรู้ต่างๆ ทั้งวิทยาการและภาษาได้ช่วยให้พระองค์สามารถติดตามหนังสือตำรารับตำรา และความก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์สาขาต่างๆ ทำให้พระองค์ได้รับความรู้ความคิดที่แปลกใหม่ และนี่จึงเป็นสาเหตุสำคัญ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ผู้ทรงเป็นพระเชษฐาทรงสวรรคตในปี พ.ศ.๒๓๙๔ พระองค์จึงได้รับการกราบบังคมทูลให้ขึ้นครองราชย์ ขณะทรงมีพระชนมายุได้ ๔๖ พรรษาเนื่องด้วยความพร้อมในทุกๆ ด้านที่จะขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองต่อไป การดำรงอยู่ในกรอบวินัยพระธรรมอย่างเคร่งครัดระหว่างการถือครองสมณเพศ พระปรีชาญาณอันปราดเปรื่องรอบรู้ และการที่ทรงมีโอกาสได้รู้จักคุ้นเคยกับไฟฟ้าข้ามแผ่นดินระดับล่างทำให้พระองค์ทรงมีดุลยพินิจ และสายพระเนตรที่ยิ่งกว้างไกลขึ้น ทรงตระหนักดีว่าบ้านเมืองของพระองค์ ที่ยังคงยึดติดอย่างลึกซึ้งกับขนบประเพณีมีศรัทธาที่มั่นคงในศาสนา งมงายในไสยศาสตร์ และยอมรับความเหลื่อมล้ำต่ำสูงของบุคคลตามยศถาบรรดาศักดิ์ ควรจะต้องมีการปรับเข้าสู่โลกสมัยใหม่ที่ละชั้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป (นิรศรา จักรพงษ์และไอลีน ฮันเตอร์ ๒๕๓๘: ๑๐-๑๒) นับได้ว่าเป็นสาเหตุ และเป็นผลของการทรงอยู่ในสมณเพศในระหว่างช่วงของรัชกาลที่ ๓ มาโดยตลอด และยังส่งผลอันก่อให้เกิดประโยชน์ในรัชสมัยของพระองค์ในเวลาต่อมา นอกจากนี้เมื่อนำมาเทียบเคียงกับกระแสพระราชปราชญ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะพบได้ว่ามีสาเหตุและผลซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกัน ดังความว่า

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงรับราชสมบัติในครั้งนั้นที่จริงกลับเป็นคุณแก่ประเทศสยาม เพราะในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาวิชาความรู้แต่ตามแบบโบราณ การงานในบ้านเมืองทราบเพียงเท่าที่เจ้านายองค์อื่น ถ้าได้รับราชสมบัติในเวลานั้น พระบรมราชาไชยในการปกครองบ้านเมือง ก็น่าจะเป็นไปในทางเดียวกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง ที่ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ ได้มีโอกาสเสด็จไปเที่ยวธุดงค์ ทอดพระเนตรเห็นภูมิประเทศและทรงทราบความสุขทุกข์ของราษฎรตามหัวเมืองต่างๆ ด้วยพระองค์เอง กับทั้งได้โอกาสทรงศึกษาวิชาความรู้และภาษาฝรั่ง พอทันเวลาที่ฝรั่งเริ่มแผ่อำนาจมาถึงประเทศสยาม พิจารณาเหตุราวกับชาตาบ้านเมืองบันดาลให้เสด็จรอมมาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ต่อเมื่อมีความสามารถจะอำนวยการบริหารได้ตามความต้องการของบ้านเมือง... (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๔๐-๔๓)

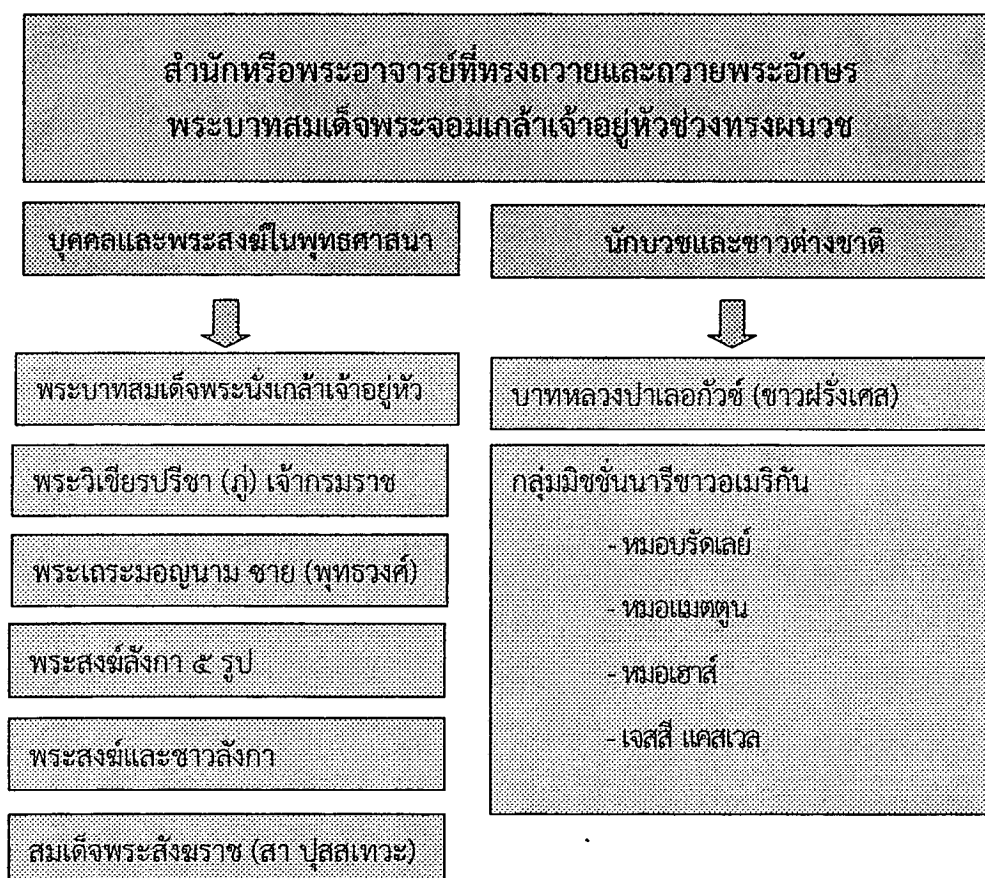
สรุปข้อมูลภูมิหลังทางการศึกษาในช่วงต้นพระชนม์ชีพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับการศึกษาตามรูปแบบธรรมเนียมตามราชประเพณีอันว่าด้วยวิชาความรู้แห่งขัตติยราชกุมาร ซึ่งเป็นปัจจัยที่มาพร้อมกับพระอิสริยยศอันตั้งแต่ประสูติ ทั้งนี้เนื้อหาวิชาส่วนใหญ่เน้นไปในเรื่องของความเตรียมพร้อมที่เกี่ยวกับศีลธรรมจรรยาแบบแผนประเพณีปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นทางโลกและทางธรรม โดยได้รับความรู้จากพระอาจารย์ และอาจารย์ที่มีความชำนาญในวิชาการต่างๆ เป็นผู้ประสาวิชาให้โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระบรมราชชนก (รัชกาลที่ ๒) ทรงเป็นผู้ใส่พระทัยในการศึกษาของพระราชโอรสเป็นอย่างดีจะเห็นได้ว่า ทรงเริ่มให้การศึกษาทั้งที่เป็นการศึกษาในระบบ ซึ่งเทียบได้กับการศึกษาวิชาตามธรรมเนียมโบราณราชประเพณี ในการศึกษาเรื่องราวดังกล่าวเป็นการศึกษาองค์ความรู้ต่างๆ ที่เหมาะสมสำหรับราชกุมารโดยผ่านสุนทรียศาสตร์ในเรื่องของวรรณกรรมต่างๆ ทั้งประเภท กาพย์ กลอน ฉันท์ ลิลิต

โคลงฉันท์ เป็นต้น และการบวชเรียนในระดับสามเณร อันเป็นสิ่งที่ปฏิบัติเป็นแบบฉบับเรื่อยมา ตลอดทั้ง การศึกษาเรียนรู้ได้ด้วยตนเองจากการที่ทรงให้เข้าเฝ้า ณ ท้องพระโรงรับฟังราชการมาตั้งแต่ครั้งทรงพระ เยาว์ อีกทั้งทรงให้ออกราชการสงครามพร้อมกับพระราชบิดา นับเป็นพื้นฐานที่สำคัญยิ่งที่จะให้พระราช โอรสได้เรียนรู้งานจากประสบการณ์ตรง จะเห็นได้ว่า การศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ทรงพระเยาว์เป็นรูปแบบการศึกษาที่คู่ขนานกันระหว่างศิลปวิทยาและศีลธรรมจรรยาทาง ศาสนามาโดยตลอด และยังคงเห็นรูปแบบแบบนี้จนกระทั่งเสด็จสวรรคต

๔.๑.๒ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวช่วงทรงผนวช

พระราชประวัติเมื่อครั้งยังทรงผนวช นับเป็นช่วงสำคัญที่สามารถนำมาวิเคราะห์ถึง พระปรีชาญาณที่นำไปสู่การธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้ให้สอดคล้องกับบริบททางสังคม เวลานั้นได้เป็นอย่างดี การศึกษาถือเป็นรากฐานสำคัญจะเห็นได้จากเมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ ทรงเป็น เจ้านายที่มีความสนพระทัยในเรื่องของการศึกษาหาความรู้ตามแบบแผนโบราณราชประเพณี ตลอดทั้ง สถานภาพของการดำรงพระยศในชั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอขึ้นเจ้าฟ้า ย่อมได้รับการอบรมถ่ายทอดจาก ครู และสำนักที่มีชื่อเสียงต่างๆ อันเป็นพื้นฐานสำคัญในการศึกษาหาความรู้อย่างลุ่มลึกในช่วงต่อมา ดังจะ เห็นได้จากพระประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวช่วงทรงผนวช มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

แผนภูมิที่ ๒ แสดงรายพระนาม รายนาม ผู้ทรงเป็นเจ้าของสำนักทางการศึกษาใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระนามในทางพระว่า “พระวชิรญาณมหาเถระ” ทรงผนวช (แผนภูมิที่ ๒ แสดงรายพระนาม รายนาม ผู้ทรงเป็นเจ้าของสำนักทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) อยู่ตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๑๐๗) โดยช่วงระยะเวลาดังกล่าว นับได้ว่าเป็นส่วนสำคัญในช่วงสมัยของพระองค์อย่างยิ่งในการศึกษาหาความรู้ในเรื่องของพุทธศาสนาได้อย่างลึกซึ้ง ตลอดจนสอดคล้องกับพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงส่งเสริมทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ดังนั้นย่อมส่งผลดีต่อพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎด้วย เพราะไม่ว่าจะเป็นพระภิกษุกิจใดก็ตามในพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎก็มักจะได้รับ การส่งเสริมสนับสนุน จากสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชอยู่เสมอ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นอีกพระองค์ที่ทรงเปรียบได้กับบรมครูอีกพระองค์หนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกื้อหนุน และส่งเสริมพระภิกษุกิจของพระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎมาจนตลอดรัชสมัย ในส่วนแผ่นดินรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนอกจากพระองค์ทรงทำนุบำรุงพระศาสนาแล้วพระราชกรณียกิจที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือมีความถนัดในด้านการค้าขายโดยการแต่งสำเภากับจีน รัชสมัยของพระองค์เป็นช่วงที่พระราชอาณาจักรมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก รายได้ของแผ่นดินบางปีมีถึง ๒๕ ล้านบาท และยังเป็นช่วงที่ความรู้และวิทยาการจากตะวันตกเริ่มเข้ามา ดังเช่น พระองค์ทรงใช้สถิติทางอุทกวิทยา โดยทรงมีพระบัญชาให้ตั้งเสาระดับน้ำเป็น “เสาหิน” เครื่องวัดระดับน้ำสูงสุดในแต่ละปีที่พระนครศรีอยุธยา และพระองค์ยังได้ทรงเปิดโลกทัศน์รับความสัมพันธ์กับชาวต่างประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับเรื่องทูตทางการค้าเป็นสำคัญ เช่น เซอร์ จอห์น ครอว์ฟอร์ด ทูตการค้าของรัฐบาลอังกฤษในอินเดีย เดินทางเข้ามาในเมืองไทยในปีพ.ศ. ๒๓๖๕ (สำนักเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, ๒๕๔๑: ๑๖ และ ๒๒)

เมื่ออยู่ในสมณะพระภิกษุสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเน้นศึกษาทางคันถธุระที่เน้นศึกษาพระไตรปิฎกแทนการศึกษาทางวิปัสสนาธุระ เหมือนอย่างเจ้านายพระองค์อื่นๆ ที่ทรงประพัตถ์กันและโดยส่วนใหญ่จะบวชเพียงพรรษาเดียวเท่านั้น สำหรับการศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุนั้นแบ่งได้เป็น ๒ อย่าง เรียกว่า คันถธุระ คือ เรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าด้วยการอ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้พระธรรมวินัย อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า วิปัสสนาธุระ คือ เรียนวิธีชำระใจของตนเองให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลส โดยการเรียนคันถธุระต้องเรียนหลายปีเพราะต้องเรียนภาษามคธก่อนแล้วจึงจะอ่านพระไตรปิฎกได้เข้าใจ ซึ่งพระอาจารย์ที่ให้คำปรึกษาพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ คือ พระวิเชียรปรีชา (ภู่) เจ้ากรมราชบัณฑิต ซึ่งมีความรู้เชี่ยวชาญอย่างยิ่งเป็นพระอาจารย์สอนภาษามคธถวายทรงชมมักข่มั้นเรียนอยู่ ๓ ปีก็รอบรู้ จนกิตติศัพท์เลื่องลือถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงให้แปลพระปริยัติธรรมถวายตามประสงค์ของรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ประชุมคณะพระมหาเถระผู้สอนในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และเสด็จออกทรงฟังแปลทุกวัน (การแปลพระปริยัติธรรมตามปกติ แปล ณ วัดที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช) วันแรกแปลคัมภีร์ธรรมบท ซึ่งเป็นหลักสูตรสำหรับสอบความรู้ชั้นประโยค ๑ ประโยค ๒ และประโยค ๓ พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงแปลพักเดียวได้ตลอดประโยค ไม่มีพลาดพลั้งให้มหาเถระต้องทักท้วงเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินดีดำรัสว่า เห็นความรู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ธรรมบทแล้ว ไม่ต้องแปลคัมภีร์ธรรมบทส่วนประโยค ๒ และประโยค ๓ ต่อไปก็ได้ ให้แปลคัมภีร์มงคลทีปนิ

สำหรับประโยค ๔ ที่เดียวเกิด วันที่ ๒ เสด็จเข้าแปลประโยค ๔ และวันที่ ๓ แปลคัมภีร์บาลีมุตสำหรับ ประโยค ๕ ก็ทรงสามารถแปลได้โดยสะดวกอีกทั้ง ๒ คัมภีร์ แต่ในวันที่ ๓ เมื่อเสร็จการแปลแล้ว ปรากฏว่ากรมหมื่นรักษัรณเรศร (เรียกกันภายหลังว่าหม่อมไกรสร) ซึ่งเป็นผู้กำกับกรมธรรมการ ถาม พระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลกา อันเป็นผู้ที่มีชื่อเสียงว่าเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรม และได้เป็นผู้ สอบอยู่ด้วยว่า “นี้จะทรงปล่อยกันไปถึงไหน” เมื่อพระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบก็น้อย พระหฤทัยให้นำความขึ้นกราบทูลพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันนั้นว่า พระองค์หาได้ปรารถนายศศักดิ์ แต่อย่างใดไม่ ได้แปลถวายทรงฟัง ๓ วัน เห็นว่าพอเฉลิมพระราชศรัทธาแล้ว ขออย่าให้ต้องแปล ต่อไปเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบความขุ่นหมองที่เกิดขึ้น ก็ทรงบัญชาตาม พระหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก ๙ ประโยค ให้ทรงถือเป็นสมณศักดิ์ต่อมา (สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๖, ๒๕๐๙: ๔๖-๔๙) พระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงศึกษาพระธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง และทรงอยู่ในสมณเพศยาวนานถึง ๒๗ ปี ทำให้พระองค์ได้ทรงฝึกฝนสภาพจิต การรักษาศีลวัตร อันส่งผลให้ทรงมีพระราชหฤทัยอัน เข้มแข็ง รู้หลักแห่งการถ่อมพระองค์และหลักแห่งอนัตตา ตลอดทั้งทรงมีโอกาสศึกษาและเรียนรู้ วิทยาการต่างๆ อย่างลึกซึ้ง พระองค์ทรงมีโอกาสเสด็จออกจตุรงคภิเษกไปยังถิ่นต่างๆ ของพระ ราชอาณาจักร การเสด็จจตุรงคภิเษกทำให้พระองค์ทรงมีความรู้ด้านสภาพแวดล้อม การคมนาคมที่ลำบากทำให้ พระองค์ทรงมีความอดทนและได้สัมผัสต่อชีวิตชนบท ทำให้ทรงทราบถึงจิตใจ วิถีชีวิตและสภาพ ความเป็นอยู่ สภาพเศรษฐกิจและสังคมการปกครองและความต้องการของประชาชนในหัวเมือง ท่างไกลได้เป็นอย่างดีผู้ที่ปกครองในสมัยนั้นจะกระทำได้ (เอ.บี.กริสวอลล์, ๒๕๔ อ้างถึงใน สมุน อมรวิวัฒน์ และคณะ, ม.ป.ท. : ๑๒) โดยพระองค์ทรงเสาะแสวงหาและเสด็จเยี่ยมไปตามวัดต่างๆ เพื่อ พบปะพูดคุยสนทนาร่วมกับอาจารย์ที่เหมาะสมที่สุดเกี่ยวกับวิธีการต่างๆ ในการบำเพ็ญสมาธิ (เอ.บี.กริสวอลล์, ๒๕๑๑: ๒๕) นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงศึกษาภาษาอื่นๆ อีกหลายภาษา เป็นต้นว่า ภาษาสันสกฤต ภาษาสิงหล (สุวรรณ สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๖๗)

พระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงศึกษาพระธรรมวินัย และประพฤติตามพระพุทธานุญาต อย่างเคร่งครัดทรงมีความวิตกกังวลต่อวัตรปฏิบัติของสงฆ์โดยทั่วไปที่ไม่ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยทรง ไม่พอพระทัยในความเนือยชาการไร้ซึ่งระเบียบวินัย ตลอดจนความซ่อฉลของพระสงฆ์บางรูป การประพฤติปฏิบัติอย่างไม่จริงจังที่ส่งผลให้พิธีกรรมกลายเป็นเรื่องไร้สาระ ทำให้พระองค์สลดพระทัย เกรงว่าเมื่อพระพุทธศาสนาเสื่อมลงในไม่ช้าจะถึงแก่การดับสูญ พระองค์จึงตั้งสัจจกิริยาธิษฐานขอให้ พระองค์ทรงพบหรือได้ยินข่าวภิกษุที่เนื่องมาแต่พระพุทธเจ้าภายใน ๓ วัน ๗ วัน มิฉะนั้นจะทรงเข้า พระทัยว่าศาสนวงศ์สิ้นแล้ว และจะสึกเป็นฆราวาสถือศีล ๕ ศีล ๘ เป็นที่สุด จากนั้นไม่นานทรงได้รับ ฟังกิตติศัพท์ทราบถึงพระภิกษุหนึ่ง ชื่อ ชาย นามฉายาว่า พุทธวงศ บวชมาแต่ เมืองมอญ มาอยู่ที่วัดบวรเมณฑปได้เป็นพระราชาคณะที่พระสุเมธมุนีเป็นผู้เชี่ยวชาญพระวินัยปิฎกและ ประพฤติวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัด พระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎจึงเสด็จไปทรงธรรมวิสาสะสนทนากับ พระสุเมธมุนี และได้ถวายระเบียบวัตรปฏิบัติของพระมอญวัดกัลยาณี ให้ทราบเป็นแบบอย่าง การศึกษาพระธรรมวินัยดังกล่าว การศึกษาพระธรรมดังกล่าวเป็นต้นรากของการสถาปนา “ธรรมยุติกนิกาย” (พระเทพมงคลสุธี, ๒๕๔๗: ๓๒-๓๔)

“ธรรมยุติกนิกาย” หมายถึง “ผู้ที่ยึดมั่นในพระธรรมวินัย” เน้นหลักธรรมคำสอนที่สำคัญของ พุทธศาสนาว่าด้วยการละเลิกการปฏิบัติกิจทั้งหลายทั้งปวงที่ไม่มีผลอื่นใดนอกเหนือไปจากการปฏิบัติ ไปสืบทอดต่อๆ กันมา และการถือปฏิบัติตามกฎระเบียบบางข้อที่มีปรากฏอยู่ในพระธรรมวินัยรวมไป ถึงการปฏิบัติกิจที่มีความสำคัญรองลงมาเป็นต้นว่า การเดินบิณฑบาตด้วยลักษณะท่าทางที่กำหนดไว้ และสวดภาษาบาลีด้วยน้ำเสียงที่ออกไปทางอินเดีย และได้ยึดถือปฏิบัติมาจนถึงเมื่อคราวเสวยราช พระองค์ทรงวางระเบียบแบบแผนไว้เป็นหลักปฏิบัติให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยให้พระภิกษุสงฆ์ ปฏิบัติดังต่อไปนี้ ทรงวางระเบียบการทำวัดให้หัวพระเข้าเย็น และจัดลำดับสูตรสำหรับสวดมนต์ทำวัตร ทรงวางระเบียบทรมัสนะและพระอุโบสถขึ้นตามหลักฐานที่มีในพระคัมภีร์ทรงวางระเบียบบรรพชา อุปสมบท ทรงวางระเบียบในการครองผ้าทรงวางระเบียบการอ่านอักษรบาลีตามหลักสากลนิยม ทรง วางระเบียบการทำวินัยกรรมต่างๆ ทรงวางระเบียบการทำวิสาขบูชา รวมทั้งมาฆบูชาในวันสำคัญ ของพุทธศาสนา และทรงวางหลักการปฏิบัติพระวินัยแห่งคณะธรรมยุติ (๕๓ พระมหากษัตริย์ไทย ๕ ทรงครองใจไทยทั้งชาติ, ๒๕๔๓ : ๓๔๐) ทรงมีรับสั่งให้พระราชโอรส พระนัดดาของพระองค์เปลี่ยน มานับถือศาสนานิกายใหม่นี้ด้วยกันทั้งสิ้นและโปรดให้ทรงผนวชที่วัดบวรนิเวศ ซึ่งเป็นแหล่งศูนย์กลาง สำคัญแห่งหนึ่งของพุทธศาสนานิกายดังกล่าว โดยมีเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ทรงปฏิบัติตามเป็นพระองค์แรกด้วยการผนวชเป็นสามเณรอยู่นานถึง ๖ เดือน ขณะที่ทรงมี พระชนมายุ ๑๓ พรรษา (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๑๓)

ความเปลี่ยนแปลงจากการเรียนแบบโบราณของไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงไปตามประวัติศาสตร์ เหตุบ้านการเมืองแต่ปลายรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นผลมาจากเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในปลายรัชกาลที่ ๓ โดยคณะมิชชันนารีเข้ามาสู่เมืองไทยในครั้งนั้น โดยเฉพาะนิกายโปรเตสแตนต์อเมริกันซึ่งประกอบ ไปด้วยแพทย์ ครู นักวิทยาศาสตร์ นักหนังสือพิมพ์ เป็นอาทิ กิจการที่นักมิชชันนารีนำเข้ามาซึ่ง ประกอบด้วยรากฐานทางวิทยาการสมัยใหม่ เช่น การปลูกฝ้าย การตั้งโรงพิมพ์ การออกหนังสือพิมพ์ การจัดตั้งโรงเรียนแบบทางตะวันตกและการริเริ่มจัดการศึกษาสำหรับสตรีต่างได้รับการสนับสนุน ด้วยดีจากพระมหากษัตริย์เจ้านายและข้าราชการ ซึ่งมีบทบาทและมีอิทธิพลในการนำความ เปลี่ยนแปลงมาสู่สังคม ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัยในการปลูก ฝ้ายป้องกันไข้ทรพิษถึงกับสนับสนุนให้แพทย์หลวงไปศึกษาเรื่องการปลูกฝ้ายกับมิชชันนารีอเมริกัน ซึ่ง เท่ากับเป็นการเริ่มต้นรับวิทยาการการแพทย์สมัยใหม่เข้าสู่ประเทศโดยปริยาย (นิริศรา จักรพงษ์และ ไอสิน ฮันเตอร์ ๒๕๓๙ :๑๑) ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงมีความสนพระราช หฤทัยในการศึกษาจนทรงเป็น “องค์วิชาการ” ด้วยพระองค์เองทรงเล็งเห็นความสำคัญทางการศึกษา ภาษาอังกฤษเป็นอย่างยิ่งว่าเป็นเครื่องมือสำคัญในการเรียนรู้วิทยาการ และการเข้าใจความคิดความ อ่านของชาวตะวันตก พระราชอุทิศสาธุะ ศึกษาภาษาอังกฤษด้วยพระองค์เอง จนอยู่ในขั้นใช้การได้เป็น ประโยชน์เพื่อติดต่อและเรียนรู้วิทยาการต่างๆ ของตะวันตก เนื่องด้วยเหตุนี้จึงได้ทรงพระกรุณาโปรด เกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าสุประดิษฐ์ กรมหมื่นวิศุณนารณนิภาธร (ต้นราชสกุล สุประดิษฐ์) ไปศึกษาหาความรู้และวิทยาการจากประเทศสิงคโปร์พร้อมกับเจ้านายชั้นหม่อมเจ้า ดังปรากฏใน พระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๑๒ ถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๙ ความว่า

...อนึ่งเมื่อครั้งกรมวิศุณนารณกับคุณศรีสุริยวงศ์ลาไปเที่ยวเมืองสิงคโปร์นั้น พวกที่ไปในลำ ทั้งสอง ลำในหลวงก็ให้เรียกเอาบาณูชีแจกเสื้อผ้าหมด ครั้งนั้นหม่อมเจ้าสององค์ในกรม

หมื่นสุนทรารักษ์และหม่อมเจ้าแจ้งในกรมขุนอิศเรศบรม ตามคุณศรีสุริยวงศ์ไปด้วยในเรื่องท่าน ในหลวงก็ได้ตามไปถึงปากลัด หม่อมเจ้าสามองค์นั้นก็หลบหน้าเสีย...เห็นความว่าหม่อมเจ้าได้ไปไกลๆ ก็เจริญความรู้วิชาและอะไรๆ ไปดีกว่าซังไว้ ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ท่านเห็นดังนี้ แต่ในหลวงยังดื้ออยู่ไม่เห็นด้วย ในหลวงก็ไม่ห้ามหวงใครดอก ถ้าได้ลาแล้วก็ให้ไป แต่ที่จะลอบหนีไปดั่งนั้น จะเป็นทางที่ให้แผ่นดินร้าวทะลุนัก ใครไปไหนไปได้ก็จะตามใจตัว ไม่เกรงไม่กลัวในหลวง...ก็จะเป็นรังถ้อยรังความกิดขวางแก่ความแผ่นดิน ฤาเสียเกียรติยศแผ่นดินตั้งว่ามาแล้ว ในหลวงจึงตั้งประกาศให้ลาอยู่ เมื่อใครลาแล้วควรให้ไปก็ให้ไป... (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๗: ๑๒๕-๑๒๖)

นอกจากนี้แม้แต่สตรีในพระราชสำนักได้เรียนภาษาอังกฤษกับเจ้าของภาษาที่อยู่ในประเทศ เพราะโบราณราชประเพณีไม่เอื้อต่อการส่งพระองค์ท่านหรือท่านเหล่านั้น ไปทรงศึกษาหรือศึกษาในประเทศที่ใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษาชาติ (นงเยาว์ กาญจนจारी, ๒๕๓๙: ๑๖๓-๑๖๗) พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ขณะประทับอยู่ ณ วัดราชาธิวาส ทรงเริ่มศึกษาภาษาละติน อันเนื่องจากเขตวัดที่ประทับ มีพื้นที่ติดต่อกับวัดวัดคอนเซ็ปชัน (Immaculate Conception Church) ของพวกโรมันคาทอลิก พระองค์ทรงรู้จักบาทหลวงชื่อ ปาเลอกัวซ์ (Pallegoix) พระสังฆราชฌ็อง-บัปติสต์ ปัลเลอกัวซ์ (Bishop Jean-Baptiste Pallegoix) ชาวฝรั่งเศส ผู้มีความรอบรู้ในภาษาสยามมากที่สุดคนหนึ่ง และทรงได้ศึกษาภาษาละติน ตลอดจนวิชาคณิตศาสตร์และดาราศาสตร์จากบาทหลวงผู้นี้ บาทหลวงรูปดังกล่าวมักทูลถามความรู้ด้านภาษา และขนบธรรมเนียมไทยจากพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎอยู่เสมอ และโปรดให้บาทหลวงปาเลอกัวซ์สอนภาษาละตินถวายแก่การสอนภาษาบาลีประทานแก่บาทหลวงปาเลอกัวซ์ รวมทั้งได้สอนเรื่องราวเกี่ยวกับการสอนหลักธรรมของศาสนาคริสต์กับโรมันคาทอลิก เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนและทรงช่วยในการแต่งพจนานุกรมเล่มใหญ่ ภาษาไทย-ละติน-ฝรั่งเศส-อังกฤษ แม้ว่าท่านทั้งสองนี้จะมีศรัทธาไม่ตรงกัน แต่ก็มีใจความเคารพซึ่งกันและกันเป็นอย่างมาก และคงเป็นมิตรต่อกันตราบนานพระสังฆราชปาเลอกัวซ์ถึงแก่อสัญกรรม ในปีพ.ศ. ๒๔๐๕ (เอ.บี.กริสโวลด์, ๒๕๑๑: ๓๖ และ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๑๕)

พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงรู้จักมิชชันนารีอีกหลายท่าน เช่น หมอบรัดเลย์ หมอแมดตูน และหมอเฮาส์ บางครั้งพระองค์ทรงบอกให้มิชชันนารีไปเข้าเฝ้าที่วัด มิตรภาพระหว่างพระองค์กับชาวตะวันตกทำให้พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะศึกษาภาษาอังกฤษเพื่อจะได้ทรงสนทนากับมิชชันนารีเหล่านี้ให้ทรงสะดวกอย่างยิ่ง (สุวรรณ สัจจวิวัฒน, ๒๕๑๙: ๖๙-๗๐) จากศึกษาภาษาละตินของพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจึงได้หัดเขียนพระราช หัตถเลขา เมื่อทรงเสวยราชแล้วเป็นภาษาละตินอยู่เนืองนิจ แต่การศึกษภาษาละตินคงหยุดเมื่อเสด็จมาวัดราชาธิวาส ส่วนภาษาอังกฤษนั้นเมื่อเสด็จกลับมาอยู่วัดบวรนิเวศแล้วหลายปี จึงได้เริ่มทรงศึกษาต่อกับมิชชันนารีอเมริกัน พระองค์ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับท่านเหล่านี้ทรงเรียนพูดและเขียนได้อย่างคล่องแคล่วแม้ว่าจะไม่สู้ถูกต้องนัก พวกหมอสอนศาสนาได้ช่วยเหลือให้พระองค์ศึกษาในวิทยาการสมัยใหม่และทรงให้คำแนะนำศึกษาศาสนาเปรียบเทียบ และถวายหนังสือให้พระองค์ทรงยืม พระองค์ทรงส่งหนังสือมาจากต่างประเทศเสมอ ทรงอ่านอย่างกระตือรือร้นและสนทนากับหนังสือเหล่านี้กับบรรดาหมอสอนศาสนา พระองค์ทรงเห็นว่าสิ่งดีๆ อยู่เป็นอันมากในศาสนาคริสต์เตียน (เอ.บี.กริสโวลด์, ๒๕๑๑: ๓๗)

พวกมิชชันนารีอเมริกัน กับพวกบาทหลวงฝรั่งเศส แม้เจตนามาสอนคริสต์ศาสนาอันเดียวกัน ก็ดี ถือคติต่างกันเป็นข้อสำคัญหลายอย่าง พวกบาทหลวงถือลัทธิโรมันคาทอลิกวางตัวเป็นพระ พยายามบำรุงรักษาศาสนาและอุปถัมภ์บำรุงการฝึกสอนคนเข้ารีตเป็นสำคัญ ฝ่ายพวกมิชชันนารีอเมริกันถือลัทธิโปรเตสแตนต์ ซึ่งแตกต่างจากโรมันคาทอลิกวางตัวเป็นครูนำทั้งศาสนาและอารยธรรม (Civilization) มาสอนชาวต่างประเทศนี้ทั่วไปไม่เลือกหน้า ชอบใช้วิธีให้เกิดประโยชน์ต่างๆ เช่น รักษาโรค และสอนวิชาความรู้เป็นต้น เพราะฉะนั้นพวกมิชชันนารีอเมริกันจึงเข้ากับไทยได้ จนมีเจ้านายไทยสูงศักดิ์เป็นคนชั้นหนุ่ม บรรดาจะศึกษาวิชาอย่างฝรั่งหลายพระองค์ อาทิ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเป็นสมเด็จพระเจ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ใคร่จะทรงศึกษาวิชาทหารพระองค์หนึ่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อยังเป็นกรมหมื่นใคร่จะศึกษาวิชาแพทย์อย่างฝรั่งพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมศรีสุริยวงศ์เมื่อยังเป็นหลวงนายสิทธิ ใคร่จะศึกษาเรื่องต่อเรือกำปั่น

ในระหว่างพ.ศ. ๒๓๘๒-๒๓๘๘ พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับหมอบรัดเลย์ (John Blofeld, ๑๙๗๒: ๓๑ อ้างถึงใน สุวรรณา สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๗๐) พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ อันเนื่องจากสภาพแวดล้อมของสังคมในเวลานั้น ฝ่ายสยามต้องทำหนังสือสัญญากับชนชาติต่างๆ และถึงคราวที่โลกจะเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมีอำนาจขึ้นทางตะวันออก ปีพ.ศ. ๒๓๘๘ ทรงศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจริงจังกับอนุศาสนาจารย์ แคสเวล มิชชันนารีคณะอเมริกันบอร์ต (American Board) สัปดาห์ละ ๔ ครั้งๆ ละ ๑ ชั่วโมง (George Haws Feltus, ๑๙๒๔: ๔๘ อ้างถึงใน สุวรรณา สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๗๐) มีสเตอร์แคสเวล ไม่ยอมรับค่าจ้างทูลขอแต่โอกาสให้สอนคริสตศาสนาได้ที่วัดบวรนิเวศน์ พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงประทานอนุญาตให้สอนที่ศาลาหน้าวัดหลัง ๑ ตามประสงค์ พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เรียนภาษาอังกฤษจนสามารถอ่านเขียนและตรัสภาษาอังกฤษได้สะดวกยิ่งกว่าใครๆ เนื่องจากมีหลักฐานปรากฏ เมื่อรัฐบาลอังกฤษให้ เซอร์ เจมส์ บรัค เป็นทูตเข้ามาตอนปลายรัชกาลที่ ๓ หนังสือที่มีไปมากับไทยใช้ภาษาอังกฤษเป็นคราวแรก เวลานั้นข้างฝ่ายไทยไม่มีผู้ชำนาญภาษาอังกฤษ ต้องอาศัยมิชชันนารีอเมริกา ชื่อ มีสเตอร์โจน (หมอยอนส์) กับฝรั่งครึ่งชาติชื่อ เจมสเฮลส์ (เสมียนยิ้ม) ซึ่งไม่ชำนาญภาษาไทย เป็นผู้แปลและแต่งภาษาอังกฤษแล้วให้ส่งไปถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตรวจทานทุกฉบับ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๖๓) จากการเรียนกับมีสเตอร์แคสเวล ทำให้พระองค์ทรงสามารถตรัสและทรงพระอักษรเป็นภาษาอังกฤษได้ แม้ว่าจะไม่ตรงตามหลักไวยากรณ์ และไม่ใช้ภาษาพูด แต่เป็นสำนวนโวหารที่ทรงจดจำมาจากหนังสือวรรณคดี ซึ่งพระองค์ทรงใส่พระทัยศึกษาอย่างจริงจัง ทรงใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษาที่สองและได้ทรงถ่ายทอดวิชานี้แก่พระราชโอรสของพระองค์เองด้วย ในสมัยนั้นภาษาอังกฤษได้กลายเป็นภาษาที่ใช้ในทางการทูต และเริ่มเปิดสอนตามโรงเรียนต่างๆ บ้าง แล้ว เจ้าฟ้ามงกุฎทรงใช้เวลาเรียนเพียงไม่กี่ปี พระอาจารย์คนหนึ่งของพระองค์บันทึกไว้ว่า “พระเจ้าอยู่หัวสามารถตรัสภาษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่ว แต่ยังเป็นลักษณะภาษาเขียน ประหนึ่งว่าทรงเรียนรู้จากหนังสือมากกว่าการสนทนา” (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๑๖ และ สุวรรณา สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๗๐-๗๑)

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (๒๕๐๙: ๖๔) ทรงสันนิษฐานว่า มีสเตอร์แคสเวลสอนภาษาอังกฤษแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๘๖ และมีสเตอร์แคสเวลถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ นับว่ามีเวลาสอนอยู่ ๖ ปี (ซึ่งอาจจะไม่ถึง) ทรงสามารถอ่าน

ภาษาอังกฤษเข้าพระหฤทัยได้โดยสะดวกแล้วก็ทรงศึกษาด้วยพระองค์เองต่อมา วิธีการเรียนอย่างนี้ใช้มาจนถึงในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษาภาษาอังกฤษจนพระเกียรติคุณแพร่หลายไปถึงนานาประเทศด้วยพวกมิชชันนารีและฝรั่งที่เข้ามาถึงกรุงเทพฯ บอกเล่ากันต่อๆ ไป จนมีนักเรียนชาวประเทศอื่นทั้งที่ใกล้เคียงและห่างไกลไปจนยุโรปและอเมริกาเขียนจดหมายมาถวายทูลถามหาความรู้ต่างๆ อันเกี่ยวข้องกับประเทศสยามก็มีพระราชหัตถเลขาตอบตามประสงค์ หมอสมิธได้บรรยายไว้ว่า “ตลอดระยะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงติดต่อกับคณาจารย์ชาวต่างชาติเหล่านั้น นับเป็นช่วงเวลาที่สำคัญยิ่งในพระชนม์ชีพของพระองค์ มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า รูปแบบการปกครองในระบอบประชาธิปไตยที่ยึดถือปฏิบัติกันประเทศฝรั่งเศส อเมริกาและอังกฤษ น่าจะมีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการวางนโยบายในการบริหารประเทศของพระองค์ ในสมัยก่อนมิชชันนารีมิได้มีความสำคัญเพียงแต่เป็นผู้ให้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับประเทศหรือกิจการของประเทศนั้นๆ เท่านั้น แต่ยังมีบทบาทสำคัญในการชักนำพระเจ้าอยู่หัวด้วยในขณะเดียวกัน” (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๑๖)

วิชาความรู้ต่างๆ ที่พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาจากตำราภาษาอังกฤษจะมีอย่างใดบ้าง ข้อนี้มีหลักฐานปรากฏแต่ว่าได้ทรงศึกษาวิชาคณนาวิธีอย่าง ๑ วิชาโหราศาสตร์อย่าง ๑ ประวัติศาสตร์อย่าง ๑ กับการเมืองด้วยอีกอย่าง ๑ การที่ได้ศึกษาวิชาคณนาวิธีและโหราศาสตร์ปรากฏในเรื่องสุริยอุปราชา และการที่ทรงศึกษาประวัติศาสตร์ มีหลักฐานปรากฏอยู่ในหนังสือเซอร์จอห์น เบาริง แต่งว่า เมื่อจะมาเป็นอัครราชทูตเข้ามาเจริญพระราชมิตร ใน พ.ศ.๒๓๙๘ นั้น เกรงไทยจะรับรองไม่สมศักดิ์ ด้วยทูตอังกฤษที่เคยเข้ามากรุงเทพฯ แต่ก่อนเป็นแต่ทูตของอุปราชในอินเดียหรือทูตของรัฐบาลอังกฤษ แต่ เซอร์ จอห์น เบาริง เป็นอัครราชทูตเชิญพระราชสาสน์มาต่างพระองค์สมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย จะต้องให้รับผิดชอบ เซอร์ จอห์น เบาริง ค้นหาแบบอย่างของไทยเคยรับราชทูตของพระเจ้าแผ่นดิน พบในหนังสือเก่าเล่าเรื่องสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับ เชวเลียว เดอโซมอง ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อ พ.ศ.๒๒๒๘ เอาจายการในหนังสือนั้นมาเปรียบเทียบกับฝ่ายไทยในเวลานั้นไม่มีใครรู้แบบแผน เพราะตำราสูญเสียแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพระองค์เดียว เพราะได้ทรงพงศาวดารการเกี่ยวข้องในระหว่างไทยกับฝรั่งที่ฝรั่งแต่งไว้แต่โบราณ ทรงคาดว่า เซอร์ จอห์น เบาริง ว่าคงปรารถนาจะให้รับรองผิดกับทูตอังกฤษที่มาแล้วแต่ก่อน จึงโปรดฯ ให้เอาแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับราชทูตฝรั่ง มาใช้ในการรับเซอร์ จอห์น เบาริง (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๖๔-๖๕)

ในปีพ.ศ.๒๓๗๙ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จเข้ามาประทับอยู่วัดบวรนิเวศ ทรงจัดให้มีกระบวนแห่เสด็จอย่างพระมหาอุปราช และโปรดฯ ให้สร้างตำหนักหลักที่เรียกว่าพระตำหนักปั้นหยากับห้องพระโรงให้เสด็จอยู่เป็นผาสุก และทรงทำนุบำรุงด้วยประการอื่นเป็นอันมาก การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ มาประทับอยู่วัดบวรนิเวศนั้น ดูเหมือนว่าวัดดังกล่าวจะเป็นที่สถิตของพระราชาคณะผู้ใหญ่แต่ก่อนมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระหฤทัยที่ได้เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศ ด้วยเหตุหลายสถานเพราะเมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ วัดราชาธิวาส วัดนั้นมีพระราชาคณะและพระสงฆ์มหานิกายปกครองมาแต่เดิมทรงจัดวางระเบียบธรรมยุติกนิกายได้สะดวกเพียงวัดรปฏิบัติส่วนตัวพระภิกษุแล้วแต่จะจัดต่อขึ้นไปถึงระเบียบสงฆ์ เช่น การทำสังฆกรรม เป็นต้น ยังขัดข้อง

เพราะอยู่ปะปนกันกับพระสงฆ์ต่างสังฆาสนัน ที่สุดธรรมยุติกนิกายที่มีขึ้นก็ต้องแยกอาศัยอยู่ตามวัดต่างๆ เพราะเสนาสนะ ไม่พอจะอยู่ที่วัดราชาธิวาสได้หมด เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศได้ทรงครองวัดสามารถรับพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายมาอยู่ในวัดเดียวกัน ทั้งพระที่บวชใหม่ก็บวชเป็นธรรมยุติทั้งนั้น ในไม่ช้าพระสงฆ์วัดบวรนิเวศก็เป็นธรรมยุติกนิกายทั้งหมด จึงทรงจัดวางระเบียบของคณะสงฆ์และการปกครองวัดตลอดจนสั่งสอนสัปบุรุษให้บริบูรณ์ ตามคติธรรมยุติกนิกายได้ดังพระประสงค์ (พระเทพมงคลสุธี, ๒๕๔๗: ๓๗-๓๘)

ขณะที่ครองวัดบวรนิเวศนั้นพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงตั้งใจศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมทางพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่องทรงศึกษาพระไตรปิฎกอย่างละเอียดถี่ถ้วน ผลการศึกษาทำให้พระองค์ประจักษ์ว่าวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยในขณะนั้นย่อหย่อนคลาดเคลื่อน จากพุทธบัญญัติอันมากเป็นเหตุให้ทรงดำริแก้ไขความประพฤติปฏิบัติของพระองค์เองขึ้นทำก่อนเป็นแบบอย่างสิ่งใดไม่ถูกต้องตามพุทธบัญญัติแม้จะทำกับเป็นประเพณีก็ไม่ทรงปฏิบัติตามสิ่งใดที่ไม่เคยมีใครปฏิบัติ แต่เป็นที่ถูกต้องตามพระธรรมวินัยก็ทรงริเริ่มปฏิบัติขึ้นจึงมีพระภิกษุสามเณรมาถวายตัวเป็นศิษย์ศึกษาและปฏิบัติตามอย่างพระองค์เพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อยๆ จนกลายเป็นสำนักอาจารย์สำนักหนึ่ง แต่พระภิกษุสามเณรที่เป็นศิษย์นั้นยังไม่ได้มารวมในสำนักเดียวกัน ยังคงอยู่ในสำนักเดิมของตนเพียงแต่มาร่วมกันศึกษาและปฏิบัติกิจพุทธศาสนาร่วมกันตามโอกาสเท่านั้น

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอารธนาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะทรงผนวชอยู่ให้เสด็จมาครอบครองอยู่วัดบวรนิเวศน์วิหาร เมื่อพ.ศ.๒๓๗๙ นั้นเป็นปัจจัยสำคัญทำให้พระภิกษุสามเณรที่เป็นศิษย์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาอยู่ร่วมกันในสำนักเดียวกันวัดบวรนิเวศน์วิหาร จึงเป็นวัดพระสงฆ์ธรรมยุติที่รวมกันได้วัดแรก จำนวนพระภิกษุสามเณรก็เพิ่มขึ้นจนกลายเป็นพระสงฆ์หมู่หนึ่งซึ่งครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ เรียกว่า สำนักวัดบน คือ วัดบวรนิเวศน์วิหาร ต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๔ เรียกว่า คณะวัดบวรนิเวศน์ถึงพ.ศ.๒๔๓๖ ในรัชกาลที่ ๕ จึงได้ชื่อว่า คณะธรรมยุติกนิกายอย่างเป็นทางการ เมื่อได้ทรงครองวัดเป็นเอกเทศแล้ว จึงสะดวกพระทัยในการปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ตามแนวพระดำริ พระองค์จึงได้ทรงตั้งธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์ในสำนักของพระองค์ขึ้น เช่น ธรรมเนียมทำวัตรเช้า ธรรมเนียมวัดธรรมสวนะธรรมเนียมบูชาในวาระสำคัญ คือ มาฆบูชา วิสาขบูชา อัฐมีบูชา พร้อมทั้งมีพระราชนิพนธ์บดสวดสำหรับทำวัตรเช้า และบทสวดสำหรับพิธีบูชาวันสำคัญต่างๆ ขึ้นด้วยธรรมเนียมดังกล่าวนี้ใช้สืบมาในธรรมยุติ และเป็นที่ยอมรับในวัดป่าทั่วไปสืบมาจนทุกวันนี้ (สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๕๑: ๑๘)

เมื่อเสด็จมาประทับที่วัดบวรนิเวศ บางครั้งก็มีสมณะทูตจากประเทศที่นับถือพุทธศาสนาแลัทธิเถรวาทไปยังอีกประเทศหนึ่งเพื่อให้หรือขอความช่วยเหลือ ซึ่งในอดีตได้มีการแลกเปลี่ยนแบบนี้หลายครั้งระหว่างเกาะลังกา และประเทศไทยในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ และ ๒๐ เมื่อเชื่อกันว่าเกาะลังกาเป็นแหล่งของพุทธศาสนาบริสุทธิ์ พระสงฆ์ไทยไปยังเกาะลังกา เพื่อศึกษา และกลับมาสั่งสอนยังประเทศไทยในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓ เมื่อคณะสงฆ์ลังกาเสื่อมลง พระสงฆ์ไทยยังไปเกาะลังกาเพื่อช่วยสร้างคณะสงฆ์ขึ้นใหม่ ในปีพุทธศักราช ๒๓๘๓ พระสงฆ์ลังกา ๕ รูป ได้เดินทางเข้ามาบูชาพุทธสถานที่สำคัญในประเทศไทย เนื่องจากพระสงฆ์เหล่านี้ อาจติดต่อกับชาวไทยแต่ทางภาษาบาลี

อย่างเดียว พระสงฆ์เหล่านี้จึงพำนักอยู่ที่วัดบวรนิเวศ จึงทำให้พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมักทรงสนทนากับพระสงฆ์ลังกาเหล่านี้เสมอเพื่อทรงซักถามเกี่ยวกับประเพณีทั้งหมดของพระสงฆ์ลังกา ต่อจากนั้นจึงส่งสมณทูตไปยังเกาะลังกาประกอบด้วยสงฆ์ ๕ รูป ที่คัดเลือกจากสาธุศิษย์ที่ดีที่สุดของพระองค์สมณทูตไทยพักอยู่ที่เกาะลังกา ๑ ปี เพื่อสืบถามเกี่ยวกับภาวะของพุทธศาสนาที่นั่น และรวบรวมหลักฐาน มาซ่อมแซมพระไตรปิฎกที่เมืองไทย ในปี พ.ศ. ๒๓๘๗ คณะสงฆ์ไทย ได้พาเอาพระสงฆ์ และชาวลังกาจำนวนหนึ่งกลับมาด้วย ท่านเหล่านี้ล้วนพำนักอยู่ที่วัดบวรนิเวศ พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงปรึกษากับท่านเหล่านี้ และเริ่มทรงมีสมณสาสน์ติดต่อกับพระภิกษุลังกาที่คงแก่เรียนที่สุดเกี่ยวกับทางด้านหลักธรรมของพุทธศาสนาและวินัยทุกด้าน ทรงมีสมณสาสน์กับพระสงฆ์ลังกาหลายฉบับ โดยทรงพระนิพนธ์เป็นภาษาบาลี เช่น สิวาวิจารณ์ เป็นต้น ในที่นี้จะขอนำตัวอย่างพระสมณสาสน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับที่ ๑ เรื่องส่งเครื่องบรรณาการไปให้พระธีรันทะที่ลังกา ความว่า

...พระสมณสาสน์นี้ อันพระเถระทั้งหลายฝ่ายคณะธรรมยุติกนิกายสืบพระองค์ ผู้เป็นเจ้าคณะมีคณะวัดบวรนิเวศเป็นอาทิ ในรัตนโกสินทร์เทพมหานครราชธานี ในสยามรัฐ ซึ่งประกาศความปรากฏแห่งรัตนตรัยมีวิสุทธิพุทธรัตนะเป็นอาทิได้ส่งไปแก่พระธีรันทะเถระ ผู้เป็นศิษย์แห่งมรรคมะวังคิยะสังฆนายก ฌาตุการาม เพื่อประโยชน์ให้สร้าง บัดนี้สมเด็จพระมหาเถระวัชรญาณมกุฏสมมตวงศ์ ผู้พระราชกนิษฐภคินีแห่งสมเด็จพระบรมธรรมิกมหาราช ผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ของแคว้นแคว้นมีสยามรัฐเป็นอาทิ ทรงเลื่อมใสด้วยความเป็นผู้ฉลาดของท่าน พระราชทานหัตถธรรมเหล่านี้ขอท่านจงรับหัตถธรรมเหล่านี้ทั้งหมดของข้าพเจ้าเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ข้าพเจ้าสืบกาลนาน... (ศานติ ภักดีคำ, ๒๕๕๕: ๒๘)

พระสมณสาสน์ ตอบ เรื่องสิมากถา ดังนี้

...อันสมเด็จพระเถระทรงพระนิพนธ์แล้วโดยพิสดารตามอนุมติแห่งพระเถระทั้งปวง โปรดให้เขียนแล้วในแผ่น (กระดาษ) เย็บเป็นเล่มหนึ่งบรรจุในหีบ อนึ่งนอกจากคาถาพระนิพนธ์สินานัน สมเด็จพระเถระทรงพระนิพนธ์คาถาทั้งหลายแสดงไตรสิกขา เป็นปาถะที่ควรสาธยายอันทรงไว้อ่อนแล้วก็โปรดให้เขียนประธานไปด้วย ขอท่านจงพิจารณาด้วยความญาณอันสุขุม จงสำคัญว่าพระสมณสาสน์นี้ควรที่ท่านควรที่จะแสดงอื่นๆ หากว่าพระสมณสาสน์นี้เป็นของควรให้แพร่หลาย จงไม่รังเกียจส่งข่าวตอบ

พระสมณสาสน์นี้ประทานไปแต่วันเสาร์ ขึ้น ๕ ค่ำ มิกคลีมาส พระพุทธศาสนายุคกาลแต่พุทธปรินิพพาน ๒๓๘๗ ปี... (ศานติ ภักดีคำ, ๒๕๕๕: ๒๘)

นอกจากนี้ยังมีสมณสาสน์ที่กล่าวถึง การยืมคัมภีร์ที่กล่าวถึงพระพุทธศาสนาที่ไม่ปรากฏตัวเลขในสยามประเทศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความจำนงค์ที่จะขอยืมคัมภีร์ต้นฉบับเพื่อที่จะนำมาศึกษาพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง หลังจากทางพระสงฆ์ลังกาได้ทราบพระประสงค์ในการเสาะหาคัมภีร์ที่มีในลังกาแต่ไม่มีในสยามแล้ว จึงให้ยืมคัมภีร์เหล่านั้นแล้ว มีสมณสาสน์ตอบกลับมาในสมณสาสน์นั้น มีข้อความที่น่าสนใจคือ คัมภีร์ส่วนหนึ่งที่สยามไม่มีต้นฉบับเป็นคัมภีร์ที่ลังกาได้ต้นฉบับมาจากพม่า รวมทั้งบางเรื่องที่พระสงฆ์สยามได้กลับมาเป็นคัมภีร์ภาษาสันสกฤต ดังความในสมณสาสน์ว่า

...ได้ความว่าพระเถรานุเถระในสยามประเทศ แลสมเด็จพระบรมมหาราชธรรมาธิบดี และท้าวผู้มั่งคั่งมีศรัทธามาก มีความปรารถนาจะใคร่ได้คัมภีร์ที่แปลจากพระบาลีที่มียกขึ้นในกรุงนั้น เพื่อจะสร้างขึ้นไว้ให้บริบูรณ์อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา... จึงได้จัดคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์...คัมภีร์หนึ่ง ฎีกามัชฌิมนิกาย...คัมภีร์หนึ่ง คัมภีร์สีมาลังการะ... คัมภีร์หนึ่ง คัมภีร์นลาตะชาตวงศ์...คัมภีร์หนึ่ง เข้ากันเป็นหนังสือ ๕ คัมภีร์จำลองเป็นอักษรสิงห์พหุ ออกจากฉบับพิมพ์ ซึ่งท่านอาจารย์ธรรมชั้นธนะ ท่านเอามาแต่เมืองอัมระระบรูระอังวะครั้งโน้น จัดเตรียมไว้คอยทำภิกษุสยาม ๕ องค์...ครั้งนี้ท่านอาจารย์ธรรมชั้นธนะสมณะระนายก ขุนนางอังกฤษได้ขอพบคุณเคยรักใคร่กับพระอมะระระภิกษุที่ ๒ ที่ออกไปนั้น จึงได้ให้พระคัมภีร์โยคสิงห์เป็นภาษาสะกะวะ เขียนด้วยอักษรสิงห์พหุ คัมภีร์หนึ่ง คัมภีร์อมะละโกฏ เป็นภาษาสะกะวะ สำแดงอย่างอักษรข้างสะกะวะคัมภีร์หนึ่ง...(ศานติ ภักดีคำ, ๒๕๕๕: ๓๐)

ในกาลต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ส่งสมณทูตออกไปลังกาอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ แต่เป็นเพียงการนำคัมภีร์ที่ยืมมาไปคืนเท่านั้น และเป็นครั้งสุดท้ายที่มีการส่งสมณทูตไปลังกาเพื่อสืบหาคัมภีร์ทางพุทธศาสนา

หลังจากนั้นในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการศึกษาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาผ่านฉบับพิมพ์ที่นักวิชาการชาวยุโรป ได้ศึกษาตรวจสอบชำระ และจัดพิมพ์ในยุโรป แทนการคัดลอกคัมภีร์ใบลาน เช่นเดียวกับที่สยามได้มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นครั้งแรก ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ด้วยเหตุนี้ความสัมพันธ์ทางวรรณกรรมทางพุทธศาสนาภาษาบาลี ระหว่างสยามกับลังกาจึงยุติลง (ศานติ ภักดีคำ, ๒๕๕๕: ๓๐) เพราะไม่ต้องพึ่งพระไตรปิฎกฉบับภาษาลังกาอีกต่อไป เพราะได้มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยขึ้นแทน

ประเพณีของพระสงฆ์ลังกาซึ่งทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคร่งครัดในการปฏิบัติตามพระสงฆ์มอญมากยิ่งขึ้น ทั้งสองประเพณีนี้ (มอญ-ลังกา) ช่วยให้พระองค์ทรงหันกลับไปยังหลักการที่บริสุทธิ์ในพระพุทธศาสนา (เอ.บี.กริสวอลด์, ๒๕๑๑: ๓๓-๓๕) อย่างแท้จริงพระองค์ทรงเป็นพระสงฆ์รูปแรกโดยไม่ทอดพระเนตรพระคัมภีร์มีผลให้ประชาชนจากทั่วทุกสารทิศเดินทางมาที่วัดบวรนิเวศจนแน่นขนัด และส่งผลให้วัดนี้กลายเป็นศูนย์กลางของแหล่งความรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเรียนรู้ภาษาบาลีของประเทศ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒ : ๑๕)

ในปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บรรดาเสนาบดีได้ปรึกษากันเห็นสมควรที่จะอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นเสวยราชสมบัติ โดยมีเจ้าพระยาพระคลัง อดิศรเสนาบดีว่าการกรมกลาโหมและกรมพระคลังกับพระยาศรีพิพัฒน์เป็นผู้สนับสนุน เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบก็ตรัสว่าทรงจำต้องเป็นกษัตริย์เพื่อป้องกันมิให้มีการจลาจล (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, ๒๕๑๔: ๓๕๘) แต่ทรงขอให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎตามฉันทิพระราชนุชาขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และโปรดให้ดำรงพระยศเสมอพระเจ้าแผ่นดินเหมือนกันที่สมเด็จพระเอกาทศรถทรงได้รับในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรด้วย (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓, ๒๕๐๙: ๘๐) ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๕ วันรุ่งขึ้นพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีได้ทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จออกจากวัดบวรนิเวศมาประทับในพระอุโบสถ

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต่อมาในวันที่ ๖ เมษายน ทรงลาผนวชขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๔ แห่งบรมราชวงศ์จักรี (สุวรรณา สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๒๓)

พระราชกรณียกิจสำคัญที่ทรงปฏิบัติ มาตั้งแต่ก่อนเสวยราชย์จนถึงสถาปนาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ทรงให้ความสำคัญ กับพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะเป็นการสืบทอดวัตรปฏิบัติทางพุทธศาสนา และการถ่ายทอดวิชาความรู้ทางธรรม และทางโลกให้กับพระสหายโดยทั่วไป ในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่างจากพระราชกรณียกิจแล้ว โดยมากจะเสด็จทรงพระแคร่คนหาหมอออกมาทางประตูเทวาภิรมย์มายังวัดราชประดิษฐฯ และทรงมีพระราชปฏิสันถารประทับสนทนาธรรมกับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสสเทวะ) แห่งวัดราชประดิษฐสถิตยมหามหาสิมามารามอยู่ที่กุฏิของท่านนานๆ จนบางครั้งวางบรรทมคำคุยกัน (พิชญา สุ่มจินดา, บรรณาธิการ, ๒๕๕๓: ๔๒ และ ๔๔) สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสสเทวะ) ทรงเป็นพระอาจารย์ที่ทรงยกย่องและมีความผูกพันกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยิ่งนัก ดังจะเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสันถารประทับสนทนาธรรมกันอย่างสม่ำเสมอ และปรากฏหลักฐานเมื่อครั้งวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระศรีสุนทรโวหาร (ภัก) เชิญพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีทรงลาและคำขอขมาพระสงฆ์พร้อมด้วยเครื่องสักการะไปอ่านในที่ประชุมสงฆ์ที่วิหารหลวงในวัดราชประดิษฐฯ เมื่อเวลาค่ำ ก่อนพระสงฆ์ทำพิธีมหาปวารณา พบถึงเวลา ๙ นาฬิกา (๒๑ น.) ก็สวรรคตเล่ากันว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสสเทวะ) ทรงนั่งน้ำตาไหล จากพุทธภาษิตที่ทรงพระราชนิพนธ์และคำอาลาที่พระราชทานไปที่วัดราชประดิษฐ์ ดังนี้

...โย ปุพเพ กตกลยาโณ อากา โลเก สุทุกกริ
 ปจฉา กริยา น วา กยิรา อจจนตํ ปุขนารโห
 แปลว่า ท่านผู้ใด มีอุปการคุณที่ดั่งามอันได้ทำก่อนแล้ว
 ท่านผู้นั้นจัดว่าได้ทำกิจที่ทำยากในโลก ในภายหลังท่านจะทำอีกหรือไม่ก็ตามนับว่าท่าน
 เป็นบุคคลน่าบูชายิ่งนักแล... (พระเทพมงคลสุธี, ๒๕๔๗: คำนำ)

พระราชนิพนธ์ที่ส่งผ่านมาทางการจดคำขอขมาและอาลาพระสงฆ์ ตั้งแต่ต้นจนจบและโปรดให้จัดเชิญไปพร้อมกับพระราชนิพนธ์นี้ ไปยังที่ประชุมสงฆ์ที่มีสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ซึ่งขณะดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรรังสี สุริยพันธ์เป็นประธาน พระสงฆ์เหล่านั้นประชุมพร้อมกันทำพิธีมหาปวารณา พระสาสโสภณ (สา ปุสสเทโว) ได้อัญเชิญคำขอขมาและอาลาพระสงฆ์ออกอ่านในท่ามกลางที่ประชุมสงฆ์ ซึ่งคณะสงฆ์รับฟังด้วยความตื่นตันทันใจ

สรุปข้อมูลภูมิหลังทางการศึกษาในช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช โดยจะเห็นได้ว่าจากเมื่อพระองค์ทรงพระเยาว์นั้น ได้รับการศึกษาความรู้ตามการศึกษาแบบระบบจารีตแห่งราชกุมาร และเมื่อพระองค์ทรงมีชันษาได้ ๑๘ พรรษา จึงบรรพชาเป็นพระภิกษุ ช่วงเวลาดังกล่าว นับว่าเป็นช่วงที่พระองค์ทรงเผชิญวิกฤตครั้งสำคัญของพระชนม์ชีพ เกิดจากขึ้นจากการสวรรคตพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ส่งผลให้วิถีพระชะตาของพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเปลี่ยนแปลง จึงเป็นช่วงเวลาแห่งการรอคอยจังหวะที่เหมาะสม ในอนาคตสำหรับการเป็นพระมหากษัตริย์ ในระหว่างนี้เองการศึกษา และการแสวงหาความรู้จึงเกิดขึ้น ซึ่งเป็นโอกาสอันดีสำหรับพระองค์ที่จะบ่มเพาะองค์ความรู้ให้เท่าทันสังคมโลกในสมัยนั้น เริ่มตั้งแต่การสืบค้นทั้งจากผู้รู้

อาทิ พระอาจารย์, พระสงฆ์ และสมเด็จพระสังฆราช และยังศึกษาด้วยตนเองอย่างลึกซึ้งทางด้าน พระพุทธศาสนาจนเกิด “ธรรมยุติกนิกาย” และสร้างแบบแผนอันถูกต้องขึ้น โดยพระองค์ยัง ทรงศึกษาด้วยพระองค์เองอย่างต่อเนื่องจนจบจนถึงปลายของพระชนม์ชีพ นอกจากนี้ยังทรงศึกษา เรียนรู้ภาษาต่างประเทศจากบาทหลวง และมีชนนารีต่างชาติอีกหลายท่านจนได้รับความรู้ทางด้าน ทางภาษาทั้ง การฟัง พูด อ่าน และเขียน ตลอดทั้งได้ทราบถึงวัฒนธรรมและสังคมของโลกตะวันตก ผ่านกลุ่มมิชชันนารีเหล่านี้ นับว่าเป็นช่วงแห่งการเปิดโลกทรรศน์ใหม่ๆ สำหรับพระองค์ต่อไปในอนาคต

๔.๑.๓ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ

ภายหลังการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระคลัง ว่าเป็นสมุหกลาโหม พระยาราชสุภาวดีว่าเป็นสมุหนายก กับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย พากันออกไปเชิญ เสด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งเสด็จประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ให้ทรงนิวัติกลับสู่ พระราชวังเพื่อทรงรับสิริราชสมบัติสืบต่อจากพระเชษฐาธิราช แรกเมื่อเสด็จเข้าสู่พระบรมหาราชวัง ทรงประทับศาลาหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อย โดยเสด็จ เข้าไปสรงน้ำพระบรมศพ หลังจากเสร็จสิ้นการตั้งพระบรมศพเป็นที่เรียบร้อยแล้วทรงเสด็จเข้าสู่ การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกโดยสมบูรณ์แบบ ซึ่งจะต้องประกอบพระราชพิธีให้ถูกต้องครบถ้วนตาม โบราณราชประเพณีตลอดทั้งจะต้องทรงประกอบพระราชพิธีอื่นๆ ที่เกี่ยวเนื่องทั้งนี้เพื่อความถูกต้อง เหมาะสมและความเป็นพระมหากษัตริย์ที่สมบูรณ์เป็นการแสดงพระบารมีให้ประจักษ์โดยทั่วกัน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ๒๕๔๗ : ๑-๒) อันได้แก่

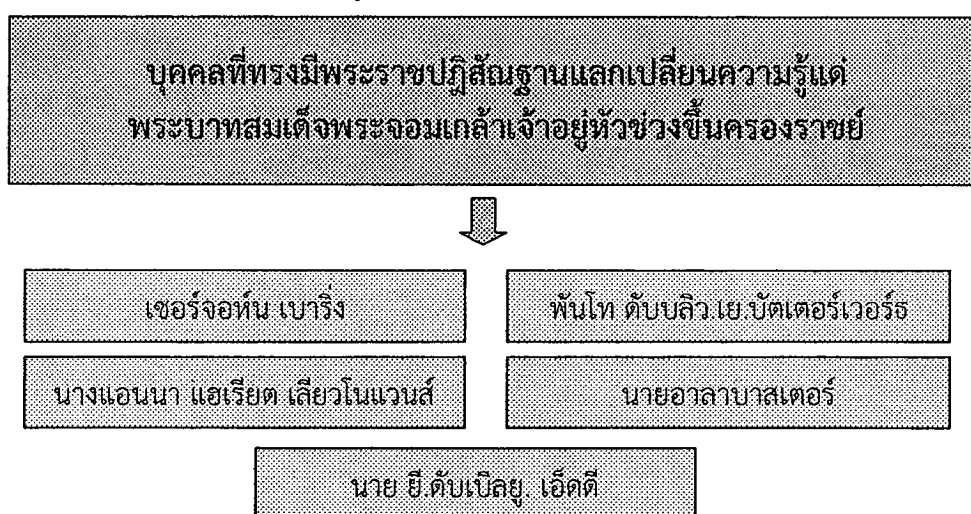
การเสด็จเลียบพระนครโดยกระบวนพระยุหยาตราทางสถลมารค พระราชพิธีอุปราชาภิเษก ทรงตั้งพระราชอาคันตุกะแสดงถึงทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภก ทรงสถาปนาพระเกียรติยศเลื่อนกรมและตั้ง กรม พระราชทานบรรดาศักดิ์แก่ราชการซึ่งมีบำเน็จความชอบเร่งชำระความที่ค้างอยู่ที่ศาลโดยไม่ เรียกเก็บค่าฤชาธรรมเนียมและพระราชทานเงินพดด้วงไม่เรียกจากคู่ความ ปลอยนักโทษซึ่งสมควรจะ ได้รับพระราชทานอภัยโทษ สักเลขขึ้นทะเบียนพล เดินสวนเดินนา (ณัฐภัทร จันทวิช, ๒๕๓๐ : ๓๔)

การพระราชพิธีพระบรมราชาภิเษก ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีขึ้น เมื่อวันที่พฤหัสบดี เดือนหก ขึ้นสิบห้าค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๓๙๔ ซึ่งเป็นวันเดียวกับ วันวิสาขบูชาและวันพระประสูติด้วย (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ๒๕๔๗ : ๑-๒ และ ๗) ซึ่งใน การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงวางระเบียบ แบบแผนไว้แน่ชัดเหมือนกับการพระราชพิธีราชาภิเษกของประเทศทางฝั่งตะวันตก หรือ ที่เรียกว่า Coronation จะเห็นได้จากทรงเริ่มแก้ไขธรรมเนียมข้าราชการเข้าเฝ้าให้สวมเสื้อ ก่อนที่จะมีการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และเป็นครั้งแรกที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้คน ต่างชาติต่างภาษา ทั้งที่พำนักในพระราชอาณาจักร และนอกพระราชอาณาจักรเข้า เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วย จะได้เห็นชมเชยพระบรมศิริวิลาส เหนวิเสศในการพระบรม ราชาภิเษก ตลอดทั้งทรงปราศรัยด้วย ที่เข้ามาประชุมเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ให้ล่ำมแปล ตามภาษาไทยให้แขกเมืองฟังบ้างเล็กน้อย และทรงจัดงานเลี้ยงสำหรับแขกเมืองต่างประเทศ

ด้วย นอกจากนั้นแล้ว เมื่อถึงครั้งเสด็จเลียบพระนครทางสถลมารค ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้หัวเมืองประเทศราช และพวกแขกหัวเมืองต่างๆ ไปคอยดูกระบวนแห่ที่ศาลาหน้าท้องสนามใหญ่ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ, ๒๕๔๗ : ๑๔-๑๕, ๒๐ และ ๒๕) ความยิ่งใหญ่และสำคัญของการพระราชพิธีราชาภิเษก ได้ถือปฏิบัติตามโบราณราชประเพณีแทบจะกล่าวได้ว่าเป็นพระราชพิธีต้นแบบที่สมบูรณ์มากที่สุด เพื่อส่งเสริมสถานภาพของลัทธิเทวราชาให้สูงมากยิ่งขึ้น จนได้ขยายเป็นแนวทางปฏิบัติให้กับพระราชสำนักอื่นๆ ในบริเวณใกล้เคียง ปรากฏหลักฐานในหนังสือตำราพราหมณ์ของราชบัณฑิตยสภา สมุดหมายอักษร ก. พบข้อความว่า มีพราหมณ์สยามเคยส่งไปยังประเทศเขมร ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดการราชาภิเษกสมเด็จพระนโรดม (ป.ศาสตรี, ๒๕๗๔: ๑๕-๑๖)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาอนุชาธิราชเจ้าฟ้าจุฑามณี ขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งไม่เคยปฏิบัติและปรากฏในธรรมเนียมทรงพระราชดำริเห็นว่า สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าทรงพระปรีชารอบรู้ในพระนครและการต่างประเทศ แลขนบธรรมเนียมต่างๆ แลศิลปศาสตร์ในการณรงค์สงครามเป็นอันมาก พระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดี ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยก็นิยมยินดีนับถือมากจึงทรงให้ตั้งกาลพระราชพิธีอุปราชาภิเษก อย่างกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแต่ก่อนไม่จึงโปรดพระราชทานให้มียศยิ่งใหญ่กว่า แต่ก่อนได้จารึกพระนามประดิษฐานไว้ในแผ่นพระสุพรรณบัตร มีพระนามอันวิเศษคล้ายกับพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชวงศานุวงศ์ เสนาบดีทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยได้ออกพระนามว่า สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว รับพระราชโองการทั้งสองพระองค์ผิดแต่คำนำหน้าที่ว่า พระบรมราชโองการและพระบวรราชโองการ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ตั้งการพระราชพิธีดังกล่าว ณ พระที่นั่งพุทธไธยสวรรค์ภายในพระบรมหาราชวัง (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ, ๒๕๔๗ : ๓๕)

แผนภูมิที่ ๓ แสดงรายนามบุคคลผู้มีบทบาททางความคิดและเปิดโลกทัศน์สู่ความสมัยใหม่ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์แล้วทรงมีแนวพระราชดำริจะสถาปนาความมั่นคงแห่งพระราชอาณาจักรตามแนวทางพระราชนิยม และตามแบบโบราณราช

ประเพณีที่พระมหากษัตริย์ครองแผ่นดินสืบมา เมืองใดที่เป็นราชธานีที่ให้มันคงสืบไปในภายหน้านี้ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคมโลก จนนำไปสู่การเรียนรู้เพื่อที่จะรู้จักเรา รู้จักเรา ในการนี้ทำให้สยามประเทศรู้เท่าทันต่อเหตุการณ์ในช่วงเวลานั้น จะเห็นได้จากทรงมีแนวพระราชดำริที่จะติดต่อกับชาวต่างชาติในหลายๆ ช่องทาง ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการตลอดรัชสมัยของพระองค์ ดังเช่น เซอร์ จอห์น เบาริง (Sir John Bowring) ราชทูตอังกฤษแห่งพระราชสำนักสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย ที่เดินทางเข้ามายังประเทศสยามเพื่อเจริญสัมพันธไมตรีกับพระราชสำนักสยามเมื่อ พ.ศ.๒๓๙๘ (สนธิสัญญาเบาริง) ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้นำมาคัดลอกมาไว้ในนี้ ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาต่างประเทศทำให้เราได้ทราบถึงพระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์การเมืองและธรรมเนียมการรับราชทูตได้เป็นอย่างดี พระราชหัตถเลขาฉบับภาษาไทยมีเนื้อความดังนี้ (กรมศิลปากร, ๒๕๒๕ ๙๐-๙๑, ๙๔)

ฉบับที่ ๔

ราชมนเฑียร

พระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ

วันที่ ๒๓ มีนาคม ค.ศ.๑๘๕๕ (พ.ศ.๒๓๙๘)

จดหมายมายังมิตรอันประเสริฐของข้าพเจ้า ให้ทราบ

วันนี้ข้าพเจ้ามีปริดาปราโมทย์ยิ่งที่ทราบว่าท่านจะเข้ามาถึงนี้เร็วๆ นี้แน่แลเวลานี้ท่านยังอยู่ในเรือ “เรตเลอร์” ซึ่งมีเรือรบมาด้วยลำหนึ่งข้าพเจ้าไม่อาจจะจับไว้ได้กว่าชั่วโมงที่จะส่งความแสดงความสวัสดีไมตรีมายังท่านด้วยความยินดี ข้าพเจ้าขอส่งคนใช้ส่วนตัวชื่อมิสเตอร์นายขำ นายสนอง และมิสเตอร์นายภู พร้อม กับผลไม้มาให้ท่านเพื่อแสดงความนับถือมาเบื้องต้นแลเพื่อแสดงความปิติอย่างมากที่สุด ในการที่จะได้รับรองท่านด้วยตนเองทั้งในทางราชการแลโรฐาน ให้สมกับที่เป็นมิตรสนิทกันตลอดเวลาที่ท่านอยู่ที่นี่ ภายหลังที่เจ้าหน้าที่ในรัฐบาลของเราติดต่อกับท่านเสร็จแล้วตามประเพณีสยาม

เชิญท่านเข้าปากน้ำในเมื่อข้าพเจ้าได้ส่งเจ้าหน้าที่ที่ศูนย์ในทบวงการต่างประเทศให้ลงไปปากน้ำในวันนี้ ณ ที่นั้นท่านจะได้พบกับผู้คนที่หอบลูกชิ้นใหม่สำหรับรับรองท่าน

เมื่อได้สนทนากับเจ้าหน้าที่ที่ศูนย์ ณ ที่นั้นแล้ว จะได้พาท่านมายังกรุงด้วยความนับถือเป็นอันมากให้สมกับที่ท่านได้เป็นมิตรของข้าพเจ้า ขอท่านจงอนุญาตให้เราแสดงความนับถือแก่ท่านตามอัธยาศัยสยาม ที่พักของท่านทางนี้ได้จัดไว้เสร็จแล้ว เราเตรียมพร้อมนานแล้วเพื่อพร้อมรับรองท่าน

ข้าพเจ้าคงเป็นมิตรอันซื่อตรงของท่าน

(พระปรมาภิไธย) ส.ป.ป.มังกู

พระเจ้าแผ่นดินสยาม

ป.ล. ข้าพเจ้าเพิ่งกลับจากอยุธยาอันเป็นนครเก่าของสยามเมื่อ ๑๕ วันมาแล้ว ได้พาช้างพังอย่างงามมาด้วยตัวหนึ่ง ซึ่งท่านจะได้เห็นเมื่อท่านเข้าถึงกรุงเทพฯ

(พระปรมาภิไธย) ส.ป.ป.มังกู

พระเจ้าแผ่นดินสยาม

ถึง เซอร์ ยอน เบาริง ไนต์

ดอกเตอร์ออฟโลว์ ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ทางเซอร์จอห์น เบาริง ต่างก็ได้มีการเขียนตอบทั้งที่เป็นทางการและเรื่องส่วนตัวและเป็นผู้ได้นำพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ลงตีพิมพ์ประวัติบรรพบุรุษต้นราชวงศ์จักรีในหนังสือเรื่อง “ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม” (The Kingdom and People of Siam) นับเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามพระองค์แรกที่ทรงยอมเปิดเผยที่มาแห่งพระราชวงศ์ (เซอร์จอห์น เบาริง, ๒๕๔๗) โดยในการติดต่อสัมพันธ์ดังกล่าวทางพระราชสำนักสยามได้ให้การต้อนรับอย่างสมเกียรติจนเป็นที่ประทับใจของอัครทูตอังกฤษมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เซอร์จอห์น เบาริงเข้าเฝ้าเพื่อเป็นการเจรจาก่อนการเสด็จพระราชประสงค์ที่จะปลูกฝังมิตรครั้งนี้ด้วยน้ำพระทัยอันแท้จริงประทับใจกับอัครราชทูตอังกฤษมากเช่นกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงแสดงความหวาดหวั่นในการติดต่อกับอังกฤษและชาติอื่นๆ จะเห็นได้จากการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นราชทูตไปเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรียที่กรุงลอนดอน พ.ศ. ๒๔๐๐ เพื่อเป็นการตอบแทนที่สมเด็จพระราชินีอังกฤษโปรดเกล้าฯ ให้ส่งเซอร์จอห์น เบาริงเป็นอัครราชทูตมาจากสำนักอังกฤษโดยตรง มิใช่ในนามของผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำอินเดียหรือเป็นทูตที่รัฐมนตรีต่างประเทศอังกฤษส่งมาดังเช่น ทูตอังกฤษคนก่อนๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเซอร์จอห์น เบาริงเป็นอัครทูตไทยประจำกรุงลอนดอนมีอำนาจในการเจรจาทางไมตรีกับประเทศอื่นๆ ตามนโยบายของไทย และเจรจาแก้ไขปัญหาย่างยากต่างๆ ทั้งทางการเมืองและการค้าบางประการกับประเทศในยุโรป เซอร์จอห์น เบาริงได้รับราชการเป็นที่พอพระทัยมากทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ “พระยาสยามนุกุลกิจ สยามมित्रมหายศ” ทั้งนี้เป็นการตอบแทนที่อังกฤษส่งกงสุลของตนมาประจำที่กรุงเทพฯ (กรมศิลปากร, ๒๕๒๕: ๙๐-๙๑, ๙๔) นอกจากนี้ยังมีเรื่องราวที่ชี้ให้เห็นถึง ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเซอร์จอห์น เบาริง อย่างเห็นได้ชัดกล่าวคือประเทศอื่นๆ ทางตะวันออกไม่มีเจ้านายประเทศใดได้เรียนภาษาอังกฤษ เซอร์จอห์น เบาริงทูลแนะนำให้มีพระราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภความขัดข้องว่าไม่สามารถจะทรงแต่งสำนวนให้เหมือนกับคนอังกฤษได้ เซอร์จอห์น เบาริงทูลตอบว่าถึงพระราชินีพินธิ์ไม่เหมือนคนอังกฤษแต่ใครอ่านก็เข้าใจตามพระราชประสงค์ได้ชัดเจนอย่าให้ทรงพระวิตกเลยจึงมีพระราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย (สมเด็จพระบรมราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๖๕)

พ.ศ. ๒๔๐๑ อเล็กซานเดอร์ อังรี มูโฮต์ (Alexander Henri Mouhot) นักธรรมชาติวิทยาชาวฝรั่งเศสเดินทางเข้ามาในประเทศอินโดจีน มีจุดมุ่งหมายเข้ามาสำรวจดินแดน ไทย ลาว และกัมพูชาเพื่อศึกษาสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนที่อาศัยในดินแดนแถบนี้ โดยในระหว่างการเดินทางสู่อินโดจีนนั้นเขาได้เข้าสู่ประเทศสยามได้บรรยายถึงความประทับใจครั้งแรกต่อประเทศสยามและกรุงเทพฯ เมืองหลวง การต้อนรับภายในวัง รวมทั้งกล่าวถึงพระเจ้าแผ่นดินสยามทั้งสองพระองค์ ดังนี้

...วันที่ ๑๖ ตุลาคม ขณะที่ข้าพเจ้ากำลังเตรียมตัวออกเดินทางขึ้นสู่ดินแดนตอนเหนือของประเทศและแวะเยือนประเทศกัมพูชาตลอดจนอาณาจักรชนที่อาศัยในดินแดนแถบนี้ ก็เป็นเวลาเดียวกันกับที่ข้าพเจ้าได้รับเชิญให้ไปร่วมในงานเลี้ยงพระกายหารค่ำที่จะพระราชทานแก่ชาวต่างชาติที่พำนักอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นประจำทุกปี เนื่องในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษาข้าพเจ้าได้มีโอกาสดำเนินเข้าเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวผ่านทางบาทหลวงปาเลอแก้ว

การต้อนรับของพระองค์เปี่ยมไปด้วยเมตตาและทรงมีพระอัจฉริยภาพอ่อนโยน ชุดทรงของพระองค์ประกอบไปด้วยภูษาผืนใหญ่ ฉลองพระองค์สีน้ำตาลตัดเย็บด้วยผ้าเนื้อบาง พระมาลัยอดแหลมทำด้วยทองแดงลักษณะคล้ายกับหมวกคล้ายกับพวกกลาสีเรือ และทรงประดับกระเบื้องงามไว้มากมาย...พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสัมพันธ์กับผู้ที่มาเข้าเฝ้าเป็นรายบุคคลเมื่อข้าพเจ้าได้ไปถวายบังคมทูลลากลับ พระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานถุงใบเล็กๆ ตัดเย็บด้วยผ้าไหมสีเขียวภายในบรรจุเงินเหรียญทั้งทองและเงินให้แก่ข้าพเจ้านับเป็นพระมหากรุณาธิคุณที่ข้าพเจ้าไม่เคยคาดคิดมาก่อนจึงได้ถือโอกาสกล่าวแสดงความขอบคุณ... พระองค์ทรงใฝ่ศึกษาหาความรู้ด้านภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ของชาติรวมทั้งวิชาดาราศาสตร์ ฟิสิกส์ การปกครองและภาษาศาสตร์และไม่เพียงแต่ทรงรอบรู้ภาษาท้องถิ่นของสยามและภาษาแถบประเทศอินโดจีนเท่านั้น แต่ยังทรงรอบรู้ภาษาสันสกฤตโบราณและภาษาอังกฤษถึงขั้นที่ได้ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือภาษาอังกฤษหลายเล่มไว้ด้วยกัน หนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษที่ออกในฮ่องกงได้กล่าวชมเชยบทความของพระองค์ว่าทรงเป็นผู้เขียนบทความที่ทรงไว้ซึ่งพระเกียรติยศอันสูงส่งพระองค์นี้ทรงได้รับการคัดเลือกให้เข้าเป็นสมาชิกสมาคม Asiatic แห่งลอนดอน ซึ่งนับเป็นหนึ่งในจำนวนผู้ทรงคุณวุฒิที่ทรงมีฐานันดรชั้นที่ ๑... (กรมศิลปากร, ๒๕๓๘: ๒๑๔-๒๑๕)

นอกจากนี้ มูโอตยังได้กล่าวต่อไปถึงความประทับใจ ดังนี้

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีมิตรสหายเป็นชาวต่างประเทศด้วยกันหลายท่านซึ่งแต่ละท่านนั้นก็ทรงคบอยู่ในฐานะพระสหายมาเป็นเวลายาวนานดังเช่นบาทหลวงปาเลอกัวร์ อยู่ในฐานะพระสหายนาน ๓๐ กว่าปี ทำให้พระองค์เป็นผู้ที่ทรงรอบรู้วิชาการต่างๆ ได้อย่างกว้างขวาง ในบางสาขาวิชาพระองค์ทรงศึกษาด้วยตนเองโดยแทบไม่มีผู้ใดถวายการสอน พระปรีชาสามารถของพระองค์ในด้านภาษาแสดงให้เห็นถึงระดับการศึกษาและพระสติปัญญาอันเฉลียวฉลาดของพระองค์ได้เป็นอย่างดี... (กรมศิลปากร, ๒๕๓๘: ๒๑๖)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนให้ข้าราชการสำนักของพระองค์ได้มีโอกาสเรียนรู้ภาษาอังกฤษ ซึ่งเป็นภาษาที่ยอมรับในฐานะภาษาที่สองของประเทศในขณะนั้น โดยพระองค์ทรงมีรับสั่งให้จัดหามิชชันนารีสตรีชาวอเมริกันเข้าไปทำการสอนวิชาภาษาอังกฤษและความรู้ทั่วไปแก่สตรีในราชสำนักหลังจากที่พระองค์เสด็จครองราชย์ได้เพียง ๕ เดือน เหตุการณ์ดังกล่าวถูกบันทึกไว้ในหนังสือบางกอกกาเลนเดอร์ฉบับประจำปี พ.ศ.๒๔๐๒ ในหัวข้อ “บันทึกเหตุการณ์ที่น่าสนใจประจำปี” ดังนี้

...วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๙๔ เป็นวันที่ระลึกเนื่องในพระวริยะอุตสาหะของพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่ ๑ แห่งกรุงสยามในการริเริ่มนำความรู้ภาษาอังกฤษเข้ามาเผยแพร่แก่สตรีในราชสำนัก ในการประชุมมิชชันนารีคราวหนึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกระแสรับสั่งให้มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ทั้ง ๓ คณะผลัดเปลี่ยนกันเข้าไปสอนอาทิตย์ละ ๒ วัน ซึ่งแผนการดังกล่าวยังคงดำเนินสืบเนื่องมาตราบจนทุกวันนี้แม้ว่าจะหยุดชะงักไปในช่วง ๓ ปีแต่ก็ส่งผลให้ความรู้ในศาสตร์สาขาต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านศาสนาหรือวิทยาศาสตร์ได้

แพร่หลายออกไปสู่พระราชวังอันประกอบไปด้วยสมาชิกที่มีความสำคัญมากมายอยู่มิใช่น้อย...พระองค์ทรงตัดสินพระทัยที่จะรอคอยจนกว่าพระโอรสและพระราชธิดาเหล่านี้ทรงเจริญพระชันษาและทรงว่านอนสอนง่ายมากขึ้น หลังจากนั้นได้มีการจัดหาพระพี่เลี้ยงเข้ามาปฏิบัติงานอย่างเร่งด่วน... (กรมศิลปากร, ๒๕๓๘ : ๒๑๖)

นางแอนนา แฮเรียต เลียวโนเวนส์ (Anna Harriette Leonowens) สตรีชาวอังกฤษมีลูกติด ๑ คน เมื่ออายุได้ ๒๘ ปี มีอาชีพเป็นครูสอนลูกผู้ต้อยที่สิงคโปร์ ครั้นถึงปี พ.ศ.๒๔๐๕ พระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาถึง มิสซิสเลียวโนเวนส์ สุภาพสตรีชาวอังกฤษ ซึ่งพำนักอยู่ที่ประเทศสิงคโปร์เพื่อว่าจ้างให้นางเข้ามารับหน้าที่สั่งสอนอบรมพระราชนัดดาโอรสและพระราชธิดาภายในราชสำนัก โดยพระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงมิสซิสเลียวโนเวนส์ความว่า

...มาตาม...เรารู้สึกยินดีและพอใจเป็นอย่างยิ่งที่คุณเต็มใจเข้ามารับภาระในการศึกษาแก่โอรสและธิดาอันเป็นที่รักของเรา เราหวังเป็นอย่างยิ่งว่าคุณจะปฏิบัติหน้าที่ในการให้ความรู้ทั้งวิชาภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์และวรรณคดีอย่างดีที่สุดโดยไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องคริสต์ศาสนาเพราะในฐานะพุทธศาสนิกชนย่อมยึดมั่นในพลังแห่งสัจธรรมและคุณธรรมของศาสนาตนเช่นเดียวกับคริสต์ศาสนิกชนโดยทั่วไป และหวังที่จะศึกษาหาความรู้ในวิชาภาษาอังกฤษและวรรณคดีมากกว่าเรื่องราวของศาสนาที่แปลกใหม่ เราใคร่ขอเชิญคุณมาที่พระราชวังของเราเพื่อถ่ายทอดวิชาความรู้แก่เราตลอดจนโอรสและธิดาของเราด้วยความวิริยะอุตสาหะ... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒ : ๔๒-๔๓)

มิสซิสเลียวโนเวนส์มาถึงสยามก่อนมหาสงครามเปลี่ยนแปลงปีศักราช พ.ศ.๒๔๐๕ ราว ๑ เดือน โดยใช้พระที่นั่งทรงธรรมอาคารที่อยู่ตรงสวนศิลาแลงในพระบรมหาราชวังเป็นที่ทำการสอนหนังสือ เธอได้มาปฏิบัติหน้าที่ในราชสำนักสยามนานกว่า ๕ ปี (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๑๓๑) มิสซิสเลียวโนเวนส์มีภาระหน้าที่หลักในการถวายการศึกษาแก่พระราชโอรสและพระราชธิดา และยังเคยได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติหน้าที่ในฐานะเลขานุการส่วนพระองค์ของพระเจ้าอยู่หัวด้วย หมอสมิธได้กล่าวว่าบุคคลทั้งสองมักจะมีข้อโต้แย้งกันอยู่เนืองๆ เนื่องจากมีทัศนคติในการมองชีวิตคนละด้านอย่างสิ้นเชิง (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๓)

จากบันทึกของนางแอนนา เลียวโนเวนส์ ได้เขียนบันทึกถึงลักษณะของรัชกาลที่ ๔ ไว้ตอนหนึ่งว่า

...เป็นเวลา ๒๕ ปีที่พระองค์ (รัชกาลที่ ๔) ผู้ทรงเป็นทายาทอันแท้จริงแห่งราชบัลลังก์ได้ใช้เวลาที่ทรงรอคอยของพระองค์ไปในการศาสนาทรงอุทิศพระองค์ด้วยพระอุตสาหะวิริยะให้กับการศึกษาภาษาสันสกฤต บาลี ศาสนา ประวัติศาสตร์ ธรณีวิทยา เคมี และโดยเฉพาะวิทยาศาสตร์ทรงเป็นอาคันตุกะอย่างสม่ำเสมอที่บ้านของมิชชันนารี ชาวอเมริกันสองคน คือ ดร.เฮาส์ และ ดร.แมททูน ซึ่งตลอดรัชสมัยและพระชนม์ชีพของพระองค์มิชชันนารีทั้งสองได้ถวายความเห็น และคำปรึกษาที่มีประโยชน์หลายประการเกี่ยวกับความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ของชาวยุโรป รวมทั้งได้ช่วยให้ความกระจ่างในแนวทางแห่งความรู้ ซึ่งทรงเริ่มศึกษาขึ้น และแม้แต่ความหยิ่งผยองอันเป็นสิ่งสำคัญและลักษณะของชาวสยามที่มีในพระองค์ก็มีอาจให้พระองค์ทรงเพิกเฉยต่อการยอมรับมิชชันนารีได้ดีและเป็นมิตรอันแท้จริงเหล่านี้ได้มีอิทธิพลด้านที่ติงามของพระองค์ด้วย...

(แอนนา เลียวโนเวนส์ อ้างถึงใน วรียา ศิวะศรียานนท์ และทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์, ๒๕๒๓: ๖๙)

ผู้ศึกษาเห็นว่าเอกสารที่เกี่ยวข้องและกล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากนางแอนนา เลียวโนเวนส์นั้น มีข้อพิจารณาในเรื่องของความจริงและความถูกต้องของข้อมูล น่าจะนำมาพิจารณาและวิเคราะห์ก่อนที่จะตัดสินใจนำไปใช้และเชื่อถืออย่างละเอียดถี่ถ้วน ดังเช่น เนื้อหาในหนังสือ *The Romance of the Harem* ที่ได้กล่าวถึงพระราชจริยวัตรในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่น่าสนใจ และน่าจะสอดคล้องกับความเป็นจริงกับเหตุการณ์บางตอนในหนังสือเล่มดังกล่าว ซึ่งหมอสมิธได้อธิบายไว้ถึงพระราชจริยวัตรในพระองค์ ในเรื่องที่แสดงให้เห็นถึงความรักที่ทรงมีต่อพระราชโอรสและพระราชธิดา และการที่ทรงอุทิศเวลาให้กับพระมเหสี และเจ้าจอมส่วนใหญ่ของพระองค์ได้อย่างชัดเจน มีสซิสลีโอเวนส์ ซึ่งได้เคยมีโอกาสเข้าเฝ้า พระเจ้าอยู่หัวขณะเสวยพระกระยาหารกลางวันอยู่บ่อยครั้งได้เขียนเล่าไว้ว่า พระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ที่จะได้ทรงพูดคุยกับพระมเหสี และเจ้าจอมของพระองค์ และได้ทรงโอบกอดพระราชโอรสและพระราชธิดาในอ้อมพระกร เพื่อทรงพูดคุยซักถามปัญหาตลอดจนคำถามสนุกๆ และทรงทำพระพักตร์ตลกหยอกล้อกับพวกเด็กๆ เสมอๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากทรงพอพระทัยพระมารดาคนไหน ความรักใคร่เอ็นดูก็จะแผ่ไปถึงพวกเด็กๆ มากเท่านั้น ความรักในพระราชโอรสและพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์ผู้เดียวดาย แต่ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจพระองค์นี้ทรงคุณค่านี้รันดร์ (Leonovens, A.H. *An English Governess at the Court of Siam* ๑๘๐๗ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๔-๔๕)

ผู้ศึกษาพบว่านับตั้งแต่เอกสารหมอสมิธ ซึ่งเป็นเอกสารร่วมสมัยของพระองค์ต่างก็ให้ค่าความจริงในประเด็นที่ต่ำมาก ดังเช่น หนังสือฉบับที่สองที่ ๒ ที่นางแอนนา เลียวโนเวนส์แต่งขึ้น คือ *The Romance of the Harem* ซึ่งหมอสมิธได้อธิบายหนังสือเล่มที่ ๒ ของนางไว้ดังนี้

...นางมีความสามารถในการแต่งเรื่องไม่จริงสุดแต่แต่ปากกาจะพาไป” (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๔-๔๕ อ้างถึงใน Leonovens, A.H. *An English Governess at the Court of Siam* ๑๘๐๗)

อย่างไรก็ตามข้อมูลที่ได้จากนางแอนนา เลียวโนเวนส์ เมื่อผู้ศึกษาได้นำมาใช้ในงานวิจัยดังกล่าว มักจะพิจารณาในเนื้อความที่ไม่กล่าวถึงเกินจริงมากกว่าปกติวิสัยที่พระมหากษัตริย์หรือผู้นำประเทศทรงกระทำได้เหมือนดังเช่นคนปกติโดยทั่วไป เป็นพื้นฐานพิจารณาข้อมูลที่จะนำมาใช้ในครั้งนี้

นอกจากนี้หมอสมิธยังได้กล่าวถึงพระราชจริยวัตรในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงที่มีความผูกพันกับสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระมเหสีผู้ทรงอยู่ในวัยแรกรุ่นอย่างลึกซึ้ง แต่หลังจากที่ทรงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระมเหสีได้เพียง ๙ เดือนพระมเหสีองค์นี้ก็ได้รับพระชนม์ลง หลังจากนั้นพระเจ้าอยู่หัวได้ ทรงเขียนเรื่องราวเกี่ยวกับพระอาการประชวรตรารบจนกระทั่งสิ้นพระชนม์ นำมาจัดพิมพ์แจกจ่ายแก่บรรดาพระสหายของพระนางเป็นการสว่นพระองค์ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๕-๔๖) รวมถึงการสิ้นพระชนม์ของ พระราชินีพระองค์ที่ ๒ หลักฐานจากในพระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๒ ถึงนาย ว. อาดัมสัน ความว่า

...ข้าพเจ้ารู้สึกเสียใจเป็นอย่างยิ่ง จากจดหมายของท่านทำให้ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ท่านไม่ได้ทราบข่าวการสิ้นพระชนม์ของพระราชนิ ผู้เป็นที่รักยิ่งของข้าพเจ้า พระนางรำเพยภมราภิรมย์ ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๙ เดือนที่ แล้ว แต่ก็หวังว่าท่านจะได้ทราบข่าวอันหน้าเศร้าสลดนี้จากหมายประกาศที่ส่งไปกับเรือกลไฟ “เจ้าพระยา” ถึงนาย ต้นกิมจิ้ง เพื่อเอาไปลงในหนังสือพิมพ์ เชื่อว่าท่านคงจะเสียใจกับข้าพเจ้าในความทุกข์อันใหญ่หลวงนี้ด้วย (พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘: ๔๖๔)

นอกจากนี้บันทึกของหมอสมิธยังได้บรรยายถึง พระจริยวัตรในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามที่ผู้บรรยายไว้ดังนี้

...พระองค์ทรงมีพระวรกายบอบบาง สูงปานกลาง พระฉวีค่อนข้างซีดขาว พระพักตร์ซึ่งข้างพระโอษฐ์กว้างผิวดมผดุม พระโอษฐ์ด้านหนึ่งตกอันเนื่องมาจากทรงมีพระอาการอัมพาตที่พระพักตร์ขณะพระชนมายุ ๒๙ พรรษา และไม่กลับเป็นปกติอีกเลยนับแต่นั้น และนักประวัติศาสตร์ได้บันทึกไว้ว่าเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พระพักตร์ของพระองค์แลดูซึ่งข้าง พระเจ้าอยู่หัวทรงสูญเสียพระทนต์หมดทั้งพระโอษฐ์ตั้งแต่ทรงมีพระชนมายุเพียง ๔๖ พรรษา ซึ่งถือเป็นความโชคร้ายที่มักจะเกิดขึ้นกับชาวสยามในยุคนั้น และทรงสวมพระทนต์ด้วยไม้ฝาง ซึ่งเป็นไม้เนื้อแข็งสีแดงเข้มที่บริเวณต้นพระทนต์ส่วนล่าง พระเจ้าอยู่หัวทรงมีความจำเป็นเลิศ และทรงเป็นนักพูดที่สามารถ พระองค์ทรงกล้าที่จะแสดงความคิดเห็นในเรื่องใดๆ ก็ตามโดยมิได้เกรงกลัวและบ่อยครั้งที่เป็นเรื่องรุนแรง พระราชดำรัสของพระองค์ที่ตรัสกับผู้อื่นมีความจริงใจเช่นเดียวกันกับที่ทรงจริงใจกับพระองค์เอง และไม่ทรงลังเลพระทัยที่จะยอมรับข้อผิดพลาดที่พระองค์ทรงกระทำ พระองค์โปรดการโต้แย้ง และในระหว่างการโต้แย้งก็จะทรงพระดำเนินขึ้นๆ ลงๆ โดยจะประทับหยุดยืนถูกรอบที่หมุนตัวกลับมาเพื่อทรงพิสูจน์ข้อโต้แย้งนั้นๆ พระอารมณ์ของพระองค์เปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็ว และไม่เคยที่จะทรงลืมหรือให้อภัยกับบุคคลที่มีข้อ พินาศกับพระองค์ได้โดยง่าย พระองค์ทรงหวั่นไหวต่อคำสรรเสริญเยินยอ... (หมอสมิธ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๕-๔๖)

ข้อความดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ชัดถึงพระจริยวัตร พระอุปนิสัยของพระองค์และความมีพระราชหฤทัยกว้าง รวมทั้งยังให้โอกาสแก่บุคคลที่สามารถโต้แย้งในข้อมูลส่วนพระองค์และด้านการศึกษาการต่างๆ ได้ ดังเช่นเหตุการณ์ในปี พ.ศ.๒๕๐๖ ในหนังสือบางกอกกาเลนเดอร์ มีดังนี้

...บทความของบรรณาธิการหนังสือบางกอกกาเลนเดอร์ที่ตีพิมพ์ข้อมูลถึงจำนวนพระมเหสีและเจ้าจอมของพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่ ๑ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ว่ามีมากกว่าของพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่ ๒ (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระอนุชา... (หมอสมิธ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๓๙)

บันทึกของหมอสมิธยังได้บรรยายว่า พระองค์ทรงควบคุมดูแลและส่วนใหญ่จะทรงเขียนด้วยลายพระหัตถ์ของพระองค์เองเกือบทั้งสิ้น โดยเฉพาะข้อมูลในส่วนที่เกี่ยวกับพระราชวงศ์ของพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่ ๒ ซึ่งดูเหมือนว่าตัวบรรณาธิการจะเข้าใจคลาดเคลื่อนบางประการเกี่ยวกับข้อมูล

ดังกล่าวอยู่ หลังจากนั้นไม่นานหนังสือบางกอกคาเลนเดอร์ฉบับปีพ.ศ. ๒๔๐๖ จึงได้นำคำชี้แจงข้อผิดพลาดดังกล่าวมาลงพิมพ์ ปรากฏเนื้อความดังต่อไปนี้

...ตามที่หนังสือบางกอกคาเลนเดอร์ได้ลงพิมพ์ข้อมูลเกี่ยวกับเจ้าจอมของพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่สองไว้ว่า พระองค์ทรงมีเจ้าจอมที่มีเชื้อสายลาว ๒๐ คน และชาวสยาม ๕ คนนั้น เจ้าจอมทั้ง ๒๕ คนเป็นเพียงเจ้าจอมที่เป็นที่โปรดปรานที่สุดและตามเสด็จฯ พระองค์ไปที่พระตำหนักสีกา (พระราชวังแห่งใหม่ ซึ่งตั้งอยู่ทางตอนเหนือ) ด้วยเท่านั้นจริงๆ แล้วในปีที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์พระองค์ทรงมีเจ้าจอมอยู่ถึง ๔๘ คน และจำนวนเจ้าจอมก็เพิ่มมากขึ้นทุกๆ ปี โดยปกติพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่สองมักโปรดปรานเจ้าจอมที่มีเชื้อสายลาว และหากนับจนถึงปัจจุบันจำนวนเจ้าจอมของพระองค์ก็มีไม่ต่ำกว่า ๑๒๐ คนแล้ว... (หมอสมิธ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๓๙)

บรรณาธิการหนังสือบางกอกคาเลนเดอร์ยังได้เพิ่มข้อคิดเห็นของเขาไว้อีก ดังนี้

...เขาได้แถลงการณ์แก้ไขดังกล่าวเมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๖ จึงไม่อาจนำมาลงตีพิมพ์ในหนังสือบางกอกคาเลนเดอร์ฉบับปีนั้นได้ทันจึงนำมาลงพิมพ์ไว้ ณ ที่นี้แทน อย่างไรก็ตามมันจะไม่เป็นการแสดงถึงความเสื่อมเสียอย่างใหญ่หลวงหรือหากพระเกียรติยศของเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินจะเพิ่มพูนขึ้นตามจำนวนพระมเหสีและเจ้าจอม และข้อเขียนเพียงไม่กี่บรรทัดของพระองค์ที่กล่าวถึงพระอนุชาที่ตีพิมพ์ลงในหนังสือบางกอกคาเลนเดอร์นั้นจะไม่เป็นความพยายามทำให้สิ่งที่ขัดแย้งกับความรู้สึกที่ว่ากรมการมีรรมมาเป็นเรื่องอันทรงเกียรติหรือ... (หมอสมิธ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๓๙-๔๐)

เรื่องดังกล่าวนับว่าเป็นการโต้ตอบเป็นกรณีพิเศษระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับประชาชนคนหนึ่งของพระองค์ ฝ่ายหนึ่ง นั้นไม่ได้รับรู้สึกอะไรนอกจากความจริงที่พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ทรงนำเรื่องราวเกี่ยวกับพระชนม์ชีพส่วนพระองค์ออกมาเผยแพร่ต่อสาธารณชน และมีความกล้าหาญพอที่จะตีพิมพ์พระองค์ในเรื่องดังกล่าว หมอสมิธมีความเห็นว่าพระองค์ก็ทรงมีข้อดีประการหนึ่ง คือ พระทัยกว้างต่อคำวิพากษ์วิจารณ์ของผู้อื่น ด้วยสัมพันธภาพอันดีงามที่พระองค์ทรงมีต่อมิชชันนารีเสมอมา และการที่พระองค์ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พวกเขาดำเนินกิจการด้านการพิมพ์ได้อย่างเสรีก็นับเป็นการแสดงออกซึ่งน้ำพระทัยอันกว้างขวางของพระองค์อย่างหาที่สุดมิได้แล้ว

รายละเอียดเกี่ยวกับพระราชวงศ์ของพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ที่จัดพิมพ์ไว้ล่าสุดในปี พ.ศ. ๒๔๑๒ (ฉบับปี พ.ศ. ๒๔๑๑) บันทึกไว้ว่าพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่ ๑ ทรงมีพระราชโอรส ๓๙ พระองค์ พระราชธิดา ๔๑ พระองค์และสิ้นพระชนม์ในพระครรภ์พระมารดาขณะพระชนมายุ ๔ เดือนอีก ๑ พระองค์ ส่วนพระเจ้าอยู่หัวองค์ ที่ ๒ ทรงมีพระราชโอรส ๓๐ พระองค์ พระราชธิดา ๒๗ พระองค์ และสิ้นพระชนม์ในพระครรภ์อีก ๖ พระองค์ ประสูติแต่พระมารดา รวม ๓๑ พระองค์

ในกรณีดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีรับสั่งให้จัดทำบทความแก้ไขข้อผิดพลาดส่งแก่นักพิมพ์ ซึ่งเป็นข้อสังเกตได้ว่าพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น พระองค์สามารถเลือกใช้พระราชอำนาจสิทธิที่จะปกปิดข้อมูลอันเป็นเรื่องส่วนพระองค์ และเป็นเรื่องมีบงการควรลงพระราชอาญาด้วยซ้ำ แต่กลับทรงเลือกการชี้แจงแก้ไขให้ถูกต้องและไม่ทรง

กร็อย่างไม่ทรงจะเป็นแสดงให้เห็นว่าทรงมีใจเปิดกว้างต่อสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อนโดยเฉพาะเรื่องส่วนพระองค์

เรื่องราวทุกเรื่องที่เราได้รับทราบเกี่ยวกับพระราชประวัติของพระองค์แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ได้เป็นอย่างดี มีสเตอร์รอบบิน มิซซันนารีชาวอเมริกา ผู้หนึ่งได้กล่าวถึงพระองค์ไว้ว่า

...ทรงมีพระสติปัญญาเฉลียวฉลาดที่สุดในกลุ่มชนชั้นสูงด้วยกัน... (หมอสมิธ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๖)

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการเรียนรู้ด้วยพระองค์เองมาตลอดพระชนม์ชีพ และพระนิสสัยดังกล่าวนี้ได้กลายเป็นสาเหตุที่นำไปสู่การเสด็จสวรรคตในบั้นปลาย ถึงแม้จะไม่โดยตรงนักก็ตาม (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๖) จากบันทึกของหมอสมิธที่บรรยายถึงวันที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๑๑ เกี่ยวกับปรากฏการณ์สุริยุปราคาเต็มดวงได้อุบัติขึ้นในประเทศสยาม ดังนี้

...หากกล่าวในเชิงดาราศาสตร์แล้วการเกิดสุริยุปราคาครั้งนี้นับเป็นครั้งที่สำคัญยิ่งกว่าครั้งหนึ่งเพราะช่วงระยะเวลาที่เกิดยาวนานถึง ๖ นาที ๔๖ วินาที คณะสำรวจการเกิดสุริยุปราคาเดินทางหลาย ๆ ประเทศในทวีปยุโรป และนักดาราศาสตร์ชาวฝรั่งเศสได้เลือกคาบสมุทรสยามเป็นจุดสังเกตการณ์เพราะถือว่าเป็นจุดผ่านของการเกิดสุริยุปราคาและเป็นสถานที่ที่สุริยุปราคาเต็มดวงจะปรากฏให้เห็นนานที่สุด พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้เหตุการณ์ครั้งนี้เป็นหนทางที่จะอธิบายให้ประชาชนตระหนักถึงคุณค่าของความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ ความเชื่อของประชาชนโดยทั่วไปเข้าใจว่าสุริยุปราคาเกิดขึ้นจากมีราหูมาอมจันทร์ วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องก็คือต้องจุดดอกไม้เพลิงเพื่อให้ราหูตกใจและคายเหยื่อ ซึ่งจริงๆ แล้วการที่พระอาทิตย์กลับขึ้นมาปรากฏอีกครั้งนั้นจะเกิดจากการจุดดอกไม้เพลิงจำนวนมากมาย และเหตุการณ์ในครั้งนั้นแม้ว่าพระเจ้าอยู่หัวจะไม่อาจม้าราลงได้ แต่พระองค์ก็สามารถแสดงให้เห็นประชาชนประจักษ์ว่าพระองค์ทรงคำนวณระยะเวลาหรือแม้แต่หน้าที่ที่จะเกิดปรากฏการณ์ราหูอมจันทร์ได้ เหตุการณ์ครั้งนี้ นับว่ามีส่วนสำคัญในการเอาชนะความคิดของอีกฝ่ายหนึ่งลงได้ แต่เหนือสิ่งอื่นใดก็คือ พระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทอดพระเนตรการเกิดสุริยุปราคาด้วยพระองค์เอง เพราะทั้งพระองค์สมุหพระกลาโหมล้วนแต่เป็นผู้ที่เฝ้าศึกษาในวิชาดาราศาสตร์อย่างจริงจัง... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๗-๔๘)

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับเจ้าพระยาทิพพากรวงศ์ฯ (ข้า บุนนาค) ได้บันทึกเหตุการณ์เสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาจับหมอดวง ในหมวดเบ็ดเตล็ด บันทึกไว้ว่า

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้แต่คำประกาศตีพิมพ์แจกให้ทราบทั่วกัน แต่พวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสได้ทราบว่าจะมีในพระราชอาณาจักรแผ่นดินสยาม จึงมีหนังสือมาถึงกงสุลฝรั่งเศสที่อยู่ในพระนครนี้ ได้กราบทูลของที่จะเข้ามาดูสุริยุปราคา...(กรมศิลปากร, ๒๕๔๓: ๔๓๐-๔๓๒ และ ๔๓๓)

นอกจากนี้ในพระราชพงศาวดารฯ ดังกล่าวยังมีข้อมูลเกี่ยวกับการสอนให้คนได้รู้วิทยาการ ความรู้ใหม่ที่เป็นเรื่องจริงแทนความรู้เก่าประเทศสยามที่เชื่ออย่างงมงายเกี่ยวกับสุริยุปราคา พระองค์ ทรงสอนผ่านรูปแบบการพัฒนากรรม เพื่อให้ผู้ถูกลงโทษดังกล่าวได้เรียนรู้ถึงข้อมูลความเป็นจริงที่ ถูกต้องด้วยตัวของเขาเอง ดังกรณี ทำทัณฑ์กรรมโหรและท้าวสมศักดิ์และท้าวโสภาก

...ณ วันเสาร์เดือนสิบขึ้นห้าค่ำ เวลาเช้าสามโมงเศษเสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม มีพระบรมราชโองการรับสั่งถามพระโหราธิบดีว่า สุริยุปราคาที่กรุงเทพมหานครจับก็ส่วน ยังเหลือก็ส่วน พระโหราธิบดีและโหรมีชื่อ กราบทูลพระกรุณาไม่ถูก ทรงพระพิโรธ ให้ไป ขัดศิลาที่วังสราญรมย์อยู่วันหนึ่ง แล้วให้ทำทัณฑ์กรรมไว้ภายใต้ห้องอาลักษณ์รูปประจำหอ ย โขงสวมคอกินข้าวน้ำด้วยกะลาาบหมากเป็นภาชนะใส่กับเข้าอยู่แปดวันจึงให้พ้นโทษ

แล้วเสด็จขึ้นรับสั่งถามท้าวสมศักดิ์โสภากว่าสุริยุปราคาจับเท่าใดยังเหลือเท่าใด ท้าว สมศักดิ์โสภากแลท้าวแก่กราบทูลว่ายังเหลืออยู่ประมาณนิ้วกึ่ง จึงรับสั่งว่าเขาวัดนิ้วแต่ของ ผู้ชายดอก กราบทูลก็ไม่ถูกเปนท้าวเปนนางเสียเปล่าๆ ให้เฝ้าแก่ท้าวนางไปขัดศิลาที่วัง สราญรมย์อยู่วันหนึ่ง จึงให้พ้นโทษ แล้วกริ้วเจ้าแลขุนนาง ซึ่งอยู่รักษาพระนครว่าไม่บอก การสุริยุปราคาที่กรุงออกไปให้ทรงทราบ แล้วพระเจ้าน้อยยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ให้ทำใบบอกออกไปกราบบังคมทูลไว้ที่ห้องอาลักษณ์ตามพระราชประสงค์... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๗: ๔๓๐-๔๓๒ และ๔๓๗)

จากข้อความดังกล่าวข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงบุคลิกลักษณะ และคุณลักษณะบางประการ ของรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงเป็นผู้ใส่พระทัยแสวงหาความรู้จากทุกวิถี จะเห็นได้จากทรงเสาะแสวงหาและ ศึกษาทั้งโลกทัศน์ความเชื่อดั้งเดิมทางพระพุทธศาสนา และทรงสนพระทัยในวิชาการหลายสาขา (multidisciplinary) ทรงยอมรับโลกทัศน์วิทยาการใหม่ๆ จากชาวต่างประเทศ อาทิ การศึกษา ภาษาอังกฤษ ตลอดจนทรงยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น ดังที่ทรงได้เยี่ยมเยียนมิชชันนารีทั้งสองเป็น ประจำ เพื่อจะได้มีโอกาสสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับเขาเหล่านั้น จะเห็นได้ว่าพวกมิชชันนารี มิได้มีความสำคัญเพียงแค่เป็นผู้ให้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับประเทศหรือกิจการต่างๆ ของประเทศนั้นๆ เท่านั้น แต่ยังมิบทบาทในการชี้นำพระองค์ด้วยในขณะเดียวกัน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยเป็นอย่างยิ่งที่ได้ติดต่อคบค้าสมาคม ชาวต่างชาติ นับตั้งแต่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์มีชาวต่างชาติเข้ามารับราชการอยู่เป็นจำนวนมาก และเมื่อถึงวันที่ ๑๘ ตุลาคม ของทุกปี ซึ่งเป็นวันพระราชสมภพพระสหายพิเศษเหล่านี้ จะได้รับเชิญ ร่วมในงานพระราชทานเลี้ยงพระกระยาหารค่ำ ที่จัดขึ้นภายในพระบรมมหาราชวังเป็นประจำทุกปี งานพระราชทานเลี้ยงสำหรับชาวต่างชาติที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นอย่างเป็นทางการครั้งแรก และถือเป็นครั้งยิ่งใหญ่ถูกจัดขึ้นเมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๐๒ เนื่องในพระราชพิธีเฉลิม ฉลองพระราชวังแห่งใหม่ แกรับเชิญมีทั้งพระสหายชาวอเมริกันและชาวยุโรปมาชุมนุมกันอย่างเนืองแน่น (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๑๗) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนอกจากจะทรงศึกษา วิทยาการต่างๆ ผ่านการศึกษาด้วยตนเองโดยการเสาะแสวงหาข้อมูล ทั้งจากการเรียนโดยตรงและการ แลกเปลี่ยนทางความรู้จากผู้รู้ต่างๆ การคบมิตรสหาย ตลอดจนทั้งยังทรงถ่ายทอดสู่พระราชโอรสและพระราช ธิดาในพระองค์อย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงแสวงหาและเรียนรู้ด้วยตนเองอย่างต่อเนื่อง

มาโดยตลอด อาทิ จากหนังสือนิตยสารที่ส่งมาจากต่างประเทศ เช่น หนังสือที่มาจากสหรัฐอเมริกา พระองค์ทรงอ่านได้ (เนื่องจากมีความรู้ทางภาษาอังกฤษเป็นภาษาต่างประเทศเป็นพื้นฐานในสมัยนั้น) โดยเป็นหนังสือที่ทรัพย์สินทางปัญญาเรื่องของ เบตันท์ เป็นหนังสือที่จดทะเบียนหมดทุกอย่างตั้งแต่ กระสุน เรือ เครื่องกล ฯลฯ พร้อมภาพประกอบ พระองค์จึงทรงทราบวิวัฒนาการสิ่งของใหม่ในโลกที่มีสิทธิบัตร และหนังสือชุดนี้อยู่ในหนังสือส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (ศุภวัตร เกษมศรี, ๒๕๔๗: ๕)

นอกจากหนังสือนิตยสารดังกล่าวแล้ว พระองค์ยังทรงทอดพระเนตรหนังสือพิมพ์จากต่างประเทศ ทำให้พระองค์ทรงทราบประวัติศาสตร์ต่างประเทศ ข่าวสารตลอดจนเหตุการณ์สำคัญต่างๆ ที่เกิดขึ้นในโลก ยังผลให้พระองค์ทรงมีพระเนตรพระกรรณกว้างไกลกว่าคนอื่นๆ ในสมัยนั้น รวมทั้งทรงมีพระสหายเป็นชาวต่างประเทศที่พำนักอยู่ ณ ต่างแดน ทำให้พระองค์เป็นที่รู้จักกว้างขวางในวงต่างประเทศมากยิ่งขึ้น เช่น นาย ยี. ดับเบิลยู. เอ็ดดี แห่งกรุงนิวยอร์ก สหรัฐอเมริกาได้เขียนจดหมายมาทูลถามความรู้ต่างๆ ที่เกี่ยวกับประเทศไทย (ประยูร สิทธิพันธุ์, ๒๕๑๖: ๖๒-๖๓) รวมถึงนายพันโท ดับบลิว.เจ.บัตเตอร์เวิร์ธ (W.J. Butterworth) ผู้ว่าการเกาะปีนังในขณะนั้น (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, ๒๕๑๔: ๓๗๐) โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกได้ทรงพระราชนิพนธ์พระราชพิธีดังกล่าวเป็นภาษาอังกฤษ เป็นสำนวนของพระองค์เอง และส่งไปพระราชทานแก่พันโท บัตเตอร์เวิร์ธ ในบทพระราชนิพนธ์ดังกล่าวยังทรงกล่าวถึงการเตรียมพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งการสร้างพระเมรุมาศสูง ๒๘๐ ฟุต เพื่อการนี้ด้วย ลายพระราชหัตถเลขากล่าวว่

...การเตรียมพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพใหญ่โตมาก ความจำเป็นเช่นนี้เนื่องมาจากพระพิธีโบราณแต่เก่าก่อน จำต้องใช้จ่ายเงินกับท้องพระคลังเป็นจำนวนมาก ประชาชนทุกชั้น ในพระราชอาณาจักรต้องเสียสละทั้งแรงงานเวลาและกำลัง ความจริงเป็นประเพณีที่ไม่มีประโยชน์อะไรแต่ก็เป็นประเพณีเก่าแก่ของประเทศ เป็นที่รู้จักและเคารพนับถือของประชาชนทั่วไป ถ้าจะฝ่าฝืนไม่กระทำหรือทำแต่เฉพาะที่จำเป็นจริงๆ บรรดาหัวเมืองใหญ่ๆ ในพระราชอาณาจักรและประเทศราชต่างๆ ก็จะไม่ถูกต้องและเห็นว่าเป็นความคิดที่เลวทรามมาก...(เอ.บี.กริสโวลด์, ๒๕๑๑: ๔๗ และ ๕๓)

นายอาลาบาสเตอร์ (Alabaster) พระสหายอีกท่านหนึ่งที่ได้แลกเปลี่ยนความรู้กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนนำไปสู่การแต่งหนังสือ “พระธรรมจักร” (The Wheel of the law) หนังสือเล่มนี้ปัจจุบันยังคงเป็นหนังสือที่ดีที่สุดในภาษาต่างประเทศที่แต่งเรื่องพระพุทธศาสนาในประเทศไทย (เอ.บี.กริสโวลด์, ๒๕๑๑: ๙๔) นับเป็นตัวอย่างหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงการแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกันระหว่างโลกตะวันตกและโลกตะวันออกได้เป็นอย่างดี ความรู้ต่างๆ ที่พระองค์ทรงได้เรียนรู้มาเพื่อนำมาใช้ปรับปรุงบ้านเมืองใช้ให้เป็นผลสัมฤทธิ์ได้ส่งผลต่อพระราชโอรสพระเจ้านั่งยาเธอ ตลอดทั้งพระบรมวงศานุวงศ์โดยทั่วถึงกันไม่ว่าจะเป็นทางตรงและทางอ้อมแต่ละพระองค์จะชำนาญในวิชาสาขาต่างๆ ที่พระองค์ได้เคยสนพระราชหฤทัยเป็นต้นว่าทางด้านศาสนาการทูต การปกครอง กฎหมาย ภาษาศาสตร์ วรรณคดี ประวัติศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และโบราณคดี

นอกจากนี้ยังส่งผลต่อพระราชันต์ดาที่มีอยู่หลายพระองค์ ที่ทรงสืบทอดจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงวางรากฐานไว้แล้ว

จากอิทธิพลและบทบาทของครูในฐานะผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาในสำนักต่างๆ อันเป็นพื้นฐานที่สำคัญ แต่ถึงอย่างไรก็ตามหากองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงมีพระทัยใฝ่ในเรื่องของการศึกษา และการแสวงหาความรู้ ตลอดทั้งเปิดโลกทัศน์รับวิทยาการใหม่ๆ จากชาติตะวันตกด้วยแล้ว กระบวนการถ่ายทอดความรู้ไม่ว่าจะเป็นจากครูท่านใด สำนักใดคงจะไม่ประสพสัมฤทธิ์ผล ถ้าขาดซึ่งความกระตือรือร้นทางปัญญา จะเห็นได้จากทรงเสาะแสวงหาผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจในศาสตร์วิชาต่างๆ อย่างลึกซึ้ง นับตั้งแต่หลักพระธรรมคำสั่งสอนในทางพุทธศาสนาอันเป็นบริสุทธิคุณจนนำไปสู่การตั้งธรรมยุติกนิกาย รวมทั้งทรงรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของโลกจากการศึกษาที่มีทั้ง “ฟัง พูด เขียน” ที่มีภาษาอังกฤษเป็นพื้นฐานแล้ว พระองค์ไม่หยุดเพียงเท่านั้นแต่ยังทรง “อ่าน” เพื่อให้รู้ “เขา” (ชาติมหาอำนาจต่างๆ) ทั้งนิตยสารและหนังสือพิมพ์ของตะวันตก ทำให้พระองค์ทรงพร้อมเผชิญกับอำนาจใหม่ที่จักปรากฏขึ้นในรูปแบบลัทธิการล่าอาณานิคม และประกอบกับที่พระองค์ทรงใฝ่รู้ทางวิชาการ และวิธีการต่างๆ ที่อาจกล่าวได้ว่าแทบทุกศาสตร์เท่าที่มีในสมัยนั้น ทำให้เท่าทันนานาอารยะประเทศมหาอำนาจ นอกจากความเท่าทันต่างๆ แล้ว ทรงวางพระองค์ให้เป็นมิตรกับบรรดาอารยะประเทศ ทรงมีพระสหายเป็นชาวต่างประเทศหลายท่าน ทำให้มีทั้งแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ซึ่งกันและกันอย่างไม่ปิดกั้น นับว่าทรงเปิดโลกทัศน์รับรู้ข้อมูลจากโลกใหม่ในทุกด้าน ทำให้พระองค์ทรงสามารถรักษา ปรับปรุงและพัฒนาบ้านเมืองเป็นไปด้วยดีตลอดรัชกาล

นอกจากนี้ทรงเปิดโอกาสกับบุคคลคนทุกชนชั้นในสังคม ให้มีสิทธิเท่าที่สถานภาพของแต่ละบุคคลจะกระทำได้ ทำให้เป็นตัวเสริมอำนาจพระบารมีให้เพิ่มมากยิ่งขึ้น เช่น การเปิดโอกาสให้ชาวต่างชาติในระดับชนชั้นนำ เข้าร่วมขบวนพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในสมัยของพระองค์เป็นครั้งแรกเป็นต้น องค์ความรู้ในสรรพวิชาต่างๆ ที่ทรงศึกษาเล่าเรียนมายังได้ขยายต่อไปสู่ภายนอกราชสำนัก นับเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้หรือสังคมแห่งภูมิปัญญาจะเห็นได้จากทรงจัดทำเอกสารเสมือนตำราทางวิชาการต่างๆ เพื่อประกาศต่อสาธารณะชนทั่วไปสิ่ง เหล่านี้มีความคล้ายคลึงกับการเปิดโอกาสให้บุคคลโดยทั่วไปได้อ่าน ได้รู้ ได้เข้าใจสมุดบันทึกของพระองค์ ซึ่งต่อมาได้มีการรวบรวมและรู้จักกันดีในนามเอกสารสำคัญที่ชื่อว่า “ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔” “ประชุมหมายรับสั่งภาคต่างๆ ในรัชกาลที่ ๔” “พระบรมราชาธิบาย” “ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔” และ “พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๔” เป็นต้น

นับได้ว่ารูปแบบการศึกษา ในช่วงขึ้นครองราชย์ต่อเนื่องถึงตลอดสมัยของพระองค์ ส่วนหลักแล้วเป็นการศึกษาตามอัธยาศัย โดยมาจากพื้นฐานของการศึกษาทั้งในและนอกระบบในช่วงต้น และเป็นการสร้างพระอุปนิสัยแห่งการศึกษาตลอดชีวิต โดยเป็นสิ่งที่สะท้อนถึงคุณลักษณะความเป็นตัวตนที่โดดเด่นด้านหนึ่งของ “วงการการศึกษา” ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างชัดเจนที่สุดถึงแม้ในขณะนั้นการศึกษาในระบบจะยังไม่มีใครรู้จักก็ตาม โดยพระองค์ทรงพยายามที่จะจัดรูปแบบการศึกษาในระบบ (ตามแบบสมัยนั้น) เพื่อรากฐานของการศึกษาของชาติในการต่อมา โดยที่ไม่ละทิ้งภูมิปัญญาและองค์ความรู้พื้นฐานของรัฐพุทธศาสนา ที่ชาติยึดถือมาโดยตลอดตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษที่เชื่อมั่น และศรัทธาในบวรพุทธศาสนาอันมีพระสัมมาสัมพุทธเป็นที่ตั้ง

จากพระราชประวัติทางการศึกษานับตั้งแต่ครั้งทรงพระเยาว์ เสด็จออกผนวชและครองพระราชสมบัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเลื่อมใสศรัทธาในบวรพระพุทธศาสนามาตั้งแต่แรกในฐานะพุทธศาสนิกชนพระองค์หนึ่งและฐานะองค์เอกอัครูปถัมภกฯ ตามแบบอย่างโบราณราชประเพณีพระองค์ทรงยึดมั่นในวิถีปฏิบัติตามแนวทางของพุทธบัญญัติอันบริสุทธิ์ ดังที่ปรากฏเป็นธรรมเนียมดึกนิทาย พระองค์ทรงใช้พระธรรมคำสั่งสอนซึ่งเป็นองค์ความรู้ในโลกธรรมมาปฏิบัติส่งเสริมกิจการบ้านเมืองในฝ่ายอาณาจักรอยู่เสมอจนแทบจะกล่าวได้ว่า ทรงใช้พระพุทธศาสนาเป็นแกนหลักแห่งชีวิตไม่ว่าจะเป็นการแก้ปัญหา หรือตอบปัญหาใดใดตลอดพระชนม์ชีพ สิ่งดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่า “สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า” แห่งพุทธศาสนาเปรียบเสมือนครุฑต้นแบบแห่งสรวงของพระองค์และถือได้ว่าทรงเป็นครุฑผู้มีบทบาทและความสำคัญมากที่สุดใพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ดังจะเห็นได้ว่าทุกครั้งที่ทรงประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ พระองค์จะทรงสาธุการองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นปฐมฤกษ์อยู่เสมอ ถึงขณะวาระสุดท้ายของ พระชนม์ชีพยังมีทรงสืบทอดพระพุทธคุณอยู่เป็นนิจ ดังปรากฏหลักฐานในประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ อย่างเป็นทางการโดยจะขอยกรายละเอียดบางส่วนของประกาศดังนี้

...ประกาศว่าด้วยสังฆทาน คัดจากหมายรับสั่งเดือน ๙ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๑๔ ทรงขึ้นต้นประกาศด้วยคำสาธุการดังนี้ ศิริศุภมัตต อติตกาลพุทธศักราชไมยสหัสสังวัจฉระ ไตรสตารฤกปัญจนวุติสังวัจฉะปัตตยบันการมุสิกสังวัจระ อาสาธมาสศุกรปักษ์ปัญจมีตฤคติวาร ปริเนทการกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่...สนองพระเดชพระคุณรักษา พระคุณพระราชศรัทธาให้เจริญพระราชกุศลตามพระราชดำริทุกพระอารามตามข้อวินัยกติกา ซึ่งประการนี้

ประกาศพระราชทานส่วนพระราชกุศล ในการที่ทรงบริจาคเพชรใหญ่ประดับอุณาโลมพระพุทธรัตนปฏิมากร (ณ วันจันทร์เดือน ๑๒ แรมค่ำ ๑ ปีชาล ฉศก) มีพระบรมราชโองการมาพระบัณฑูรสุรสิงหนาทในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการประกาศพระราชทานส่วนพระราชกุศลให้ท่านทั้งปวงที่เป็นชนยังถือพระพุทธศาสนา...ด้วยพระราชมหัทธมบริจาคตั้งนี้ขอท่านทั้งปวงที่ยังนับถือพุทธศาสนาเชื่อพระพุทธเจ้าเป็นอนุตรเขต จงมีใจเลื่อมใสศรัทธาอนุโมทนารับส่วนพระราชกุศลในพระพุทธรูปท่านนั้นเถิด...ขอถวายพระพุทธเจ้าเป็นพระราชกุศล และเป็นพระเกียรติยศในคนเป็นอันมากที่ถือพระพุทธศาสนานี้ยอดหนึ่งเถิดขอท่านทั้งปวงจงยินดีอนุโมทนา... (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๗: ๑๑-๑๔, ๑๖-๑๘ และ ๕๗-๕๘)

ในส่วนของพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ (ชำ บุนนาค) หมวดเบ็ดเตล็ด ว่าด้วยการสวรรคตในรัชกาลที่ ๔ เรื่องคำแปลคาถาทรงลาและขอขมาพระสงฆ์ ดังนี้

...แปลคำที่ทรงลาและขอสมาพระสงฆ์วัดราชประดิษฐ์...เมื่อครั้งเปนภิกษุบัดนี้ตัวฉันเป็นคฤหัสถ์จักทำอะไรได้อย่างใดว่าไว้นั้น เพราะฉะนั้นฉันส่งเครื่องสการะบูชาพระสงฆ์ ซึ่งทำปวารณากัมม์ ด้วยเครื่องสการะเหล่านี้ทำให้เปนของแทนตัวฉัน...ความเจ็บไข้ของตัวฉันก็เจริญวิมามากขึ้น ตัวฉันกลัวว่าจะต้องตายลงในวันนี้ฉันขอลาพระสงฆ์เจ้าข้า ฉันขอภิกขาโทษต่อพระผู้มีพระภาคผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้ปรีนิพานแล้วฉันขอขมาพระสงฆ์

ธรรมของพระผู้มีพระภาค ฉันทนอบน้อมพระอริยสงฆ์ด้วย ตัวฉันผู้ได้ถึงพระรัตนไตรย์เป็นที่พึ่งที่ระลึกแล้ว...ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาทเกิด ฉันทขอลาของไหว้ นมัสการข้อใดเป็นความผิดพลาดเป็นของตัวฉัน ขอพระสงฆ์จงอดโทษเป็นความคิดทั้งปวงของท่านเกิด ครั้นเมื่อกายของท่านมาถึงกระสับกระส่ายอยู่ จิตระจะไม่เป็นของกระสับกระส่าย ศึกษาอยู่อย่างนี้ ทำความไปตามคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๗: ๔๔๓-๔๔๘, ๔๔๙)

หมวดเบ็ดเตล็ด เรื่องทรงขอมหาพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดี ดังนี้

...นักปราชญ์ทั้งหลายก็ถึงความดับเป็นอันมากในวันเพ็ญดังนี้ ควรพระชนมายุจะหมดจะดับในวันนี้เป็นแน่แล้ว...ครั้นเวลาย่ำค่ำแล้วรับสั่งให้พระยาบุรุษย์รัตนราชพัลลพเข้าไปเฝ้าให้พยุหะองค์พลิกพระเศียรทับพระพาหาเหมือนอย่างพระไสยาสน์ จึงตรัสว่าเราตายกันดังนี้... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๗: ๔๔๓-๔๔๘, ๔๔๙)

จากที่ได้ยกตัวอย่างข้างต้นถึงเรื่องการให้ความสำคัญต่อองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความระลึกถึงและปฏิบัติอยู่เป็นประจำตลอดพระชนม์ชีพ ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากกฎธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ที่ทรงตราขึ้นและพระราชกรณียกิจสำคัญๆ ในรัชสมัยของพระองค์ นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีความกตัญญู อาศิรวาท เป็นการปลูกฝังพื้นฐานของความเคารพนบอนุคาราอาจารย์ที่ประสิทธิประสาทให้ คุณลักษณะดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความใส่ใจพระทัยและความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง สังเกตได้จาก พระราชหัตถเลขาแบบต่างๆ ของพระองค์มักจะมีคำกล่าวต้นและคำลงท้ายที่ แสดงให้เห็นถึงการสรรเสริญผู้มีพระคุณแทบทั้งสิ้น เสมือนมีนัยยะแฝงว่า ทรงปฏิบัติเป็นต้นแบบ เป็นประจำอยู่เสมอมิได้ขาด

สรุปได้ว่าภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นถึงความใส่ใจ และการให้ความสำคัญในด้านการศึกษาตลอดพระชนม์ชีพ ไม่ว่าพระองค์จะทรงอยู่ในสถานภาพใดก็ตาม ทรงมีความสนพระทัยใฝ่รู้สอบถามแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และเสาะแสวงหาความรู้ทุกศาสตร์สาขา จากการฟัง พูด อ่าน เขียน และส่งผลสู่วิธีคิด การกระทำที่ทรงปฏิบัติในพระองค์มาโดยตลอดพระชนม์ชีพ เปรียบได้กับลักษณะของการศึกษาตลอดชีวิต (Life long Education) อันหมายถึง การศึกษาที่เกิดจากการผสมผสานระหว่างการศึกษาในระบบ นอกกระบบ และอรรถาศัยเพื่อให้อาจสามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างต่อเนื่องตลอดเวลาซึ่งสามารถใช้ได้กับประชาชนทั่วไปที่จะนำมาใช้เป็นแบบอย่างและพัฒนาไปสู่สังคมที่มีส่วนเน้นในเรื่องของการศึกษา ประกอบกับพัฒนากระบวนการเรียนรู้ให้เป็นไปอย่างต่อเนื่อง (ธเนศ ขำเกิด, ๒๕๔๙: ๓๑-๓๒)

ในเรื่องภูมิหลังทางการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่ทรงพระเยาว์จวบจนถึงการขึ้นครองราชย์ไปจนถึงตลอดรัชสมัย จากข้อมูลดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการปลูกฝังบ่มเพาะพื้นฐานทางความคิดของพระองค์ อันเป็นคุณลักษณะพิเศษเฉพาะในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงใฝ่พระทัยในการศึกษาด้านต่างๆ ซึ่งมีรูปแบบคล้ายคลึงกับการศึกษาแบบสหวิทยาการ โดยไม่ทรงละทิ้งความดั้งเดิมของชาติและเลือกรับความรู้ใหม่ๆ จากภายนอก

นอกจากนี้แล้วปัจจัยพื้นฐานที่เกี่ยวข้องเนื่องจากพระองค์เอง ในเรื่องของสถานภาพอิสริยยศได้เอื้ออำนวยให้ทรงมีโอกาสศึกษาความรู้ ทั้งที่เป็นแบบธรรมเนียมปฏิบัติ ความรู้ในทางโลกธรรมทรงแตกฉานอยู่เป็นที่ประจักษ์ ตลอดทั้งความรู้ของโลกสมัยใหม่ควบคู่ไปด้วย โดยที่พระองค์ทรงได้ผู้ชี้แนะแนวทาง หรือ “ครู” ที่มีความรู้อย่างลึกซึ้งในศาสตร์นั้นๆ จากการศึกษาภูมิหลังที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่องของการศึกษาอันว่าด้วย การเรียน การสอน การอบรม การค้นคว้า เป็นสิ่งที่พระองค์ทรงกระทำให้มาตลอดพระชนม์ชีพ จะพบว่าสิ่งแวดล้อมรอบพระองค์ได้ให้การสนับสนุนอย่างเต็มที่ รวมทั้งความใฝ่รู้ของพระองค์เองนั้นก็ปัจจัยในการส่งเสริมให้เกิดความรู้ยิ่งที่สุด

บทบาทของครูที่ทำหน้าที่สอนสั่งในทุกช่วงชั้นของพระชนม์ชีพ ต่างมีส่วนสำคัญต่อการให้ความรู้ เกิดแรงกระตุ้นทำให้เกิดความอยากรู้ พระองค์ทรงขยาย ด้วยความมุ่งมั่นด้วยพระองค์อย่างสม่ำเสมอ ดังนั้น “การอบรมสั่งสอน” จึงมีบทบาทสำคัญเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการผลิตบุคคลากรที่มีภูมิปัญญา มีความรู้ มีความคิด และมีศีลธรรมจรรยา ซึ่งเป็นคุณลักษณะของมนุษย์ที่ดีถือว่าเป็น “ปัญญาชน” จากการศึกษาพบว่า ภูมิหลังของการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่าด้วยเรื่องของปัจจัยทางสถานภาพ บทบาทของพระอาจารย์ในเรื่องของการสอน บทบาทในการเรียนที่เป็นคุณลักษณะของพระองค์ เป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญที่ส่งเสริมให้พระองค์เป็นบุคคลที่มี “คุณลักษณะพิเศษรอบด้าน” หรือที่เรียกได้ว่าเป็น “องค์รวม” ที่สามารถพัฒนาไปสู่ความเป็น “ครูต้นแบบ” ต่อไปในอนาคต

๔.๒ ปัจจัยที่ส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการธำรงรักษา และพัฒนาพระราชอาณาจักร

ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ส่งผลต่อแนวพระราชดำริที่จะธำรงรักษาพัฒนา และถ่ายทอดความรู้ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ บริบททางประวัติศาสตร์ไม่ว่าจะเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก ซึ่งมีส่วนสำคัญในการกระตุ้นความคิดทั้งในการแก้ไขอุปสรรค หรือพัฒนาความเจริญให้กับพระราชอาณาจักร โดยผู้ศึกษาได้มุ่งประเด็นความสนใจในด้านการธำรงรักษาพระราชอาณาจักร ตลอดทั้งพระราชอำนาจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เกิดความมั่นคงเป็นหลักก่อนที่จะสร้างปฏิสัมพันธ์กับอาณาจักรประเทศ ในการสร้างความมั่นคงดังกล่าวกระทำได้ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ได้แก่ ๑) คติความเชื่อในทางศาสนา ๒) กฎจารีตประเพณี และ ๓) ความเชื่อที่แสดงออกในเชิงสัญลักษณ์ ฯลฯ สิ่งต่างๆ เหล่านี้นับได้ว่าเป็นพื้นฐานสำคัญ ที่ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์ หรือพระราชอาณาจักรในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความมั่นคง และศักดิ์สิทธิ์ ธำรงไว้ซึ่งพระบรมเดชานุภาพแห่งพระราชอำนาจ โดยเนื้อหาในส่วนนี้ ผู้ศึกษาจะค้นคว้าข้อมูลที่เน้นไปสู่ปัจจัยในการส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่คาดว่าจะส่งผลต่อการเรียนรู้ การพัฒนา และการธำรงรักษาชาติของพระองค์ ดังนี้

๔.๒.๑ บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายในพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปัจจัยที่เป็นตัวส่งเสริมให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถในด้านต่างๆ นั้น ยังมีอีกหลายประเด็น อาทิ บริบททางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องในช่วงรัชสมัยของพระองค์ ดังที่จะนำเสนอต่อไป

๑) การเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์เดียวที่ทรงผนวชอยู่นานถึง ๒๗ ปีก่อนขึ้นครองราชย์ ซึ่งนับว่ามีลักษณะพิเศษไปจากรัชกาลอื่นๆ และถือว่าเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมและเกื้อหนุนให้พระองค์ทรงมีแนวคิดที่จะธำรงรักษาและพัฒนาชาติ ตลอดทั้งการถ่ายทอดความรู้ต่อไป เหตุการณ์ที่สำคัญในพระองค์หลายเหตุการณ์เป็นวิกฤตการณ์ที่มีผลกระทบโดยตรงต่อพระองค์ทั้งสิ้น แต่อีกมิติหนึ่งกับเอื้ออำนวยให้พระองค์ได้มีโอกาสศึกษาทบทวน และสั่งสมประสบการณ์ความรู้เพื่อจะแก้ไขวิกฤตการณ์นั้นๆ ต่อมา

ดังเช่นเหตุการณ์ช่วงก่อนขึ้นครองราชย์สมบัติของพระองค์ ซึ่งได้กล่าวไปแล้วในส่วนของภูมิหลังทางการศึกษาของพระองค์ นับว่าเป็นการพลิกผันวิกฤติเป็นโอกาสได้เป็นอย่างดี จากผลสืบเนื่องมาจากการฉีกการสืบราชสมบัติ โดยมูลเหตุดังกล่าวเป็นผลทำให้พระองค์ต้องดำรงพระองค์อยู่ในความเป็นบรรพชิตเป็นเวลานาน นับตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๒ ถึงสิ้นรัชกาลที่ ๓ ซึ่งส่งผลทำให้พระองค์มีโอกาสในการสั่งสมภูมิความรู้ และประสบการณ์ต่างๆ ซึ่งมีใช้แต่หลักคำสอนทางศาสนาเท่านั้น ที่ทรงมีความรู้ความเข้าใจ ในเรื่องของพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งและบริสุทธิ์ และทรงทราบปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับบ้านเมือง พสกนิกร และองค์ความรู้ทางวิชาการต่างๆ จากการเสด็จจรดงค์ นับว่าเป็นการแสวงหาความรู้ โดยการศึกษาหาข้อมูลจากสถานที่จริง ส่งผลให้ทรงได้ความรู้เชิงประจักษ์ และเห็นสภาพความเป็นจริงของบ้านเมืองในขณะนั้น

สิ่งที่น่าพิจารณาประการหนึ่ง คือ “การจรดงค์” ถือว่าเป็นกิจสำคัญอย่างหนึ่งของสมณเพศ เพื่อจาริกแสวงหาการหลุดพ้นมุ่งสู่ความสงบสุข แต่การจรดงค์ของพระภิกษุในนามวชิรญาณเถร นั้นเป็นการจาริกของสมเด็จพระเจ้าฟ้าในฐานะตำแหน่งรัชทายาทควบคู่ไปด้วย ทรงเสด็จไปศึกษาพระธรรม ประวัติศาสตร์และโบราณคดี ตามหัวเมืองต่างๆ ที่มีความสำคัญ เช่น เมืองสุโขทัย เป็นมูลเหตุทำให้พระองค์ทรงพบหลักฐานสำคัญ อาทิ ศิลารึก หลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ศิลารึกหลักที่ ๔ ของพระมหาธรรมราชา ลีไท ในพ.ศ.๒๓๗๖ และการพบพระแท่นมณีศศิลาอาสน์ ซึ่งโบราณวัตถุที่พระองค์ทรงพบเหล่านี้ เป็นหลักฐานและปัจจัยสำคัญที่เกื้อหนุนความรู้ที่แสดงความเป็นอารยะทางประวัติศาสตร์ และรากฐานความเป็นมาของชาติ จนกาลต่อมาพระองค์ทรงได้บันทึกลำดับประวัติศาสตร์สยามที่มีความยาวนานนับตั้งแต่สมัยอาณาจักรสุโขทัย อโยธยา และรัตนโกสินทร์ ตลอดทั้งลำดับสายราชวงศ์จักรี เป็นเอกสารส่งให้กับเซอร์จอห์น เบาริง ทูตอังกฤษเป็นครั้งแรก

ดังกรณีความสำคัญของพระแท่นมณีศศิลาอาสน์ พบว่า พระแท่นดังกล่าวทรงใช้เป็นพระแท่นสำคัญในการประกอบพระราชพิธีสำคัญๆ ของพระราชสำนักเพื่อแสดงความเกรียงไกร

แบบไทยเหมือนกรอบความคิดของชาติตะวันตกในธรรมเนียมของอังกฤษก็ใช้พระแท่นเก้าโบราณของพระเจ้าอาเธอร์ในการประกอบพระราชพิธีที่สำคัญเช่นกัน (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๔๔: ๑๗)

นอกจากนี้ความรู้ที่พระองค์ทรงได้เห็น ตลอดทั้งการปฏิสัมพันธ์กับบุคคล สถานที่ และเหตุการณ์ต่างๆ นั้น ถ้าเป็นพระภิกษุโดยทั่วไป ความรู้และประสบการณ์ที่ได้คงถูกนำมาใช้อยู่ในโลกของพระธรรมเท่านั้น ความรู้ทั้งหมดเหล่านี้ที่พระองค์ได้รับการสั่งสม โดยการถ่ายทอดและทรงศึกษาอย่างลึกซึ้ง ประกอบกับได้ถูกนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ เมื่อพระองค์ได้เปลี่ยนสถานภาพจาก “พระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ” เป็น “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”

นับได้ว่าตั้งแต่ช่วงเวลาที่ทรงประสูติจนถึงการขึ้นครองราชย์ สำหรับตำแหน่งรัชทายาทแล้วคงจะต้องมีการเตรียมแผน และความพร้อมเพรียงเพื่อนำไปสู่ความเป็นกษัตริย์ที่สมบูรณ์ ซึ่งเป็นจารีตประเพณีของทุกอาณาจักร นอกจากนี้ยังมีปัจจัยส่งเสริมพระองค์อีกประการหนึ่ง ทั้งนี้เป็นไปเพื่อความมั่นคงแห่งพระราชอำนาจและเป็นกลไกสำคัญที่ส่งเสริมให้พระองค์ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่างๆ ได้สำเร็จตามวัตถุประสงค์ นั่นคือ ความสมัครสมานสามัคคีของทั้งในกลุ่มของพระบรมวงศานุวงศ์ระดับชั้นต่างๆ และกลุ่มขุนนางจากสกุลขุนนาค สกุลดังกล่าวมีบทบาทและหน้าที่สำคัญในการจัดการบริหารราชการแผ่นดินไม่ว่าจะเป็นข้าราชการทั้งฝ่ายในและฝ่ายหน้า นับเนื่องมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นต้นมาสืบมาจนถึงในรัชสมัยของพระองค์ สกุลดังกล่าวยังมีบทบาทต่อไปจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๒) บทบาทของขุนนางสกุลขุนนาคกับพระราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ความสัมพันธ์กับฝ่ายในและฝ่ายหน้าในระดับต่างๆ ลงไปเป็นความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางกับคหบดีในกลุ่มดังกล่าวเป็นการสร้างความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์เพื่อตอบสนองผู้ที่มีความจงรักภักดีและเพื่อกระชับความสัมพันธ์ทางการเมืองและทางเศรษฐกิจ รูปแบบดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่พระราชสำนักปฏิบัติมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาอันด้วยเหตุการณ์ดูแลคนที่ใกล้ชิด การรับบุตรธิดาเสนาบดีและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้มีอิทธิพลสูงในแขนงต่างๆ จึงเป็นวิธีที่ผูกพันกับขุนนางเหล่านั้นไว้กับองค์พระมหากษัตริย์เท่ากับการใช้สตรีเป็นตัวประกันความจงรักภักดีหากสตรีนั้นๆ มีพระราชโอรส พระราชธิดา บิดาจะดำรงตำแหน่งขั้วตาของพระองค์เจ้า ซึ่งเท่ากับเป็นการสร้างความสัมพันธ์กับพระบรมวงศานุวงศ์ได้อย่างใกล้ชิด กรณีตัวอย่างความสัมพันธ์พระราชสำนักในรัชกาลที่ ๔ กับสายสกุลขุนนาค ซึ่งถือรับใช้มาโดยตลอดตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมา อันมีจำนวนข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในเป็นจำนวนมากที่สุดและมีบทบาทมากที่สุด

ข้าราชการฝ่ายใน จากสกุลขุนนาค อาทิ เจ้าคุณนวล หรือเจ้าคุณโต ภริยาเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ขุนนาค) ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ขนานนามในราชการว่า เจ้าคุณพระอัยยิกา ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงให้เรียกนามว่า เจ้าคุณพระราชพันธุ์ชั้นที่ ๑ ในฐานะผู้ทรงอภิบาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อทรงพระเยาว์ เจ้าจอมมารดาตานี ในรัชกาลที่ ๑ ธิดาเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ขุนนาค) ชาววังเรียกกันว่า เจ้าคุณวัง เจ้าคุณหญิงนุ่น หรือเจ้าคุณวังหลวง

เจ้าคุณหญิงคัม หรือเจ้าคุณวังหน้า เจ้าคุณหญิงต่าย หรือเจ้าคุณปราสาทในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวง เทพยวดี พระธิดาในรัชกาลที่ ๑ เจ้าคุณหญิงแซ หรือเจ้าคุณตำหนักใหม่ เจ้าคุณหญิงบุก หรือเจ้าคุณ กลาง เจ้าคุณหญิงหรั่ง หรือเจ้าคุณหญิงน้อย ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เจ้าคุณหญิงนุ่ม หรือเจ้าคุณตำหนักเดิม ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) เจ้า คุณจอมมารดาสำลี เจ้าจอมหนูสุด เจ้าจอมวัน ในรัชกาลที่ ๔ เจ้าคุณพระประยูรวงศ์หรือเจ้าจอม มารดาแพ เจ้าจอมมารดาโหมด เจ้าจอมเทริญ เจ้าจอมอัน เจ้าจอมก๊กอ (อ่อน ได้รับตำแหน่งเจ้า จอมมารดา) เอี่ยม เอิบ อาบ เอื่อน) เจ้าจอมแส เจ้าจอมแก้ว เจ้าจอมจีน เจ้าจอมเอื่อน เจ้าจอมวร เจ้าจอมอบ เจ้าจอมพิศว์ เจ้าจอมเรียม เจ้าจอมแลม เจ้าจอมเชย เจ้าจอมบุก ในรัชกาลที่ ๕ เป็นต้น

ข้าราชการฝ่ายหน้า จากสกุลบุนนาค อาทิ เจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) รับ ราชการอยู่ที่สมุทกลาโหมในรัชกาลที่ ๑ ต่อถึงรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) รับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุท กลาโหม เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) เสนาบดีว่าการต่างประเทศ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิ ไชยญาติ (ทัต บุนนาค) รับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๔ สมัยรัชกาลที่ ๕ มี สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาสุริ ยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ในฐานะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ พ.ศ.๒๔๑๑-๒๔๑๖ พระยาสุริยวงศ์ ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ที่สมุทกลาโหม สกุลดังกล่าวนับเป็นกลุ่มขุนนางที่มีบทบาทสำคัญต่อการ ขับเคลื่อนงานราชการและการดำรงอยู่ของพระราชสำนัก (สาระ มีผลกิจ, ๒๕๔๒: ๓๕) นับตั้งแต่ช่วง ต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา

สกุลบุนนาค เป็นสกุลเก่าแก่บรรพชนของสกุลนี้สืบเชื้อสายมาจากชาวเปอร์เซียมี นามว่า “เณกะหมัด” หรือ เจ้าพระยาบวรราชนายก เข้ามาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีโดย มาตั้งห้างค้าขายในช่วงรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชพ.ศ.๒๑๓๓ - ๒๑๔๘ โดยเดินทางมาจาก เมืองกุม (Qum) ประเทศอิหร่าน ด้วยเรือสำเภาวานิชของพ่อค้าสองพี่น้องนามผู้พี่ เณกะหมัด และ นามผู้น้อง มหมัด สะอิด ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ท่ากายีอันเป็นชุมชนของชาวเปอร์เซียมาจากคำว่า อากายี หรือ อากออี คำว่า อากอ หมายถึง หัวหน้า ส่วนคำว่า ยี ที่ใช้ต่อท้ายคำว่า อากอ เป็นคำแสดงคำยก ย่อง อันเป็นที่ยอมรับในชุมชน (นันทวรรณ เหมินทร์ภู่ว่าง, ๒๕๔๒ : ๗๙) ทำการค้าขายเครื่องหอม แพรพรรณและนำสินค้าไทยบรรทุกสำเภาไปค้าขายยังต่างแดน ในรัชสมัยของพระเจ้าทรงธรรม เณกะหมัด ได้ช่วยราชการแผ่นดินโดยทางพานิชยกรรมร่วมกับเจ้าพระยาพระคลังปรับปรุงรัชกาล กรมท่าทำให้งานมีความเจริญก้าวหน้าเป็นอันมากโดยเฉพาะงานด้านการค้าขายทั้งกรมท่าซ้าย (จีน ญี่ปุ่น) กรมท่ากลาง (ฝรั่ง) และกรมท่าขวา (เปอร์เซีย อาหรับ) จนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ทรงพระ กรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็น พระยาเณกะหมัด รัตนราชเศรษฐี เจ้ากรมท่าขวา และจุฬาราชมนตรี ซึ่งนับได้ว่าท่านเณกะหมัดเป็นปฐมราชมนตรีของชาวมุสลิมแห่งประเทศไทย เณกะหมัดจึงเป็นต้น ตระกูลของขุนนางไทยและสืบสายมาจนถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์บุตรหลานได้รับราชการฉลองพระเดช พระคุณประเทศชาติมาเป็นระยะเวลาเกือบ ๔๐๐ ปี บรรดาบุตรหลานได้แยกสายสกุลออกเป็นตระกูล ใหญ่ๆ ทั้งที่นับถือศาสนาพุทธ และศาสนาอิสลาม อาทิ บุนนาค รานนท์ จาติกรัตน์ ศุภมิตร ศรีเพ็ญ วสุธาร วิษณุภักย์ ภาณุพงศ์ อหะมัดจุฬา อากาหีย จุฬารัตน์ ช่วงรังสี ชิดานวัตร สุวกุล เป็นต้น สกุล บุนนาคยังมีบทบาทเป็นฐานนะ ราชนิกุล หมายถึง พระญาติของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินนับทางฝ่าย สมเด็จพระบรมราชินี โดยเฉพาะผู้สืบสายจากเจ้าคุณนวลซึ่งเป็นน้องของพระสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี

(นาค) ในรัชกาลที่ ๑ จากราชินีกุล ณ บางช้าง นอกจากนี้สกุลชูโต ยังเป็นอีกหนึ่งสกุลที่สืบสายจากความ เป็นราชินิกุลด้วยเช่นกัน (สกุลขุนนาค, ๒๕๔๒: ๒๕ และ ๓๔)

ในบรรดาขุนนางสกุลขุนนาคที่มีบทบาทสำคัญต่อหน้าทั้งงานราชการ ตั้งแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีกรณีศึกษาที่น่าสนใจอยู่ ๔ ท่านด้วยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) พ.ศ.๒๓๓๑-๒๓๙๘ เป็นบุตรเจ้าพระยาอัครเสนา (บุนนาค) กับเจ้าคุณนวล พ.ศ.๒๓๒๑ เริ่มรับราชการเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๑ ได้รับพระราชทานตำแหน่งเป็นนายสุจินดา หุ้มแพรมหาดเล็ก หลวงศักดิ์นายเวรมหาดเล็ก จมื่นไวยวรนาถ หัวหมื่นมหาดเล็ก พระยาสุริยวงศ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก เจ้าพระยาพระคลัง ในรัชกาลที่ ๒ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เลื่อนเป็นเจ้าพระยามหาเสนา ได้ว่าการกลาโหมและกรมท่าตลอดทั้งแผ่นดิน เรียกว่า เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชทานนามยศใหม่ว่า เจ้าพระยาอัครมหาอุมดมบรมวงศาเสนาบดี พ.ศ.๒๓๙๔ เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ คนทั่วไปรู้จักกันดีในนามสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ ท่านดังกล่าวมีความสันทัดในการต่อเรือ มีงานราชการสำคัญได้แก่ ท้าปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ปราบจีนตัวเหี้ยฉะเชิงเทรา และเป็นผู้ทำสัญญาต่างๆ ทั่วประเทศตลอดทั้งสร้างวัดวาอารามอีกเป็นจำนวนมาก ถึงแก่พิราลัยพ.ศ.๒๓๙๘ สิริรวมอายุ ๖๗ ปี ได้รับพระราชทานเป็นตราสุริยมณฑล เทพบุตรจักรถ จากระชาการที่ ๔ ปีพ.ศ. ๒๓๙๔ ภายหลังได้รับการสถาปนาให้มีเกียรติเสมอเจ้าทรงกรมเป็น “ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน” ได้เป็นหนึ่งในห้าท่านของคณะผู้แทนฝ่ายสยามพิจารณาทำสนธิสัญญากับเซอร์จอห์นเบอร์ริง ทูตอังกฤษ (ประชุมประกาศ, ๒๕๔๘ : ๑๒๑)

๒. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) พ.ศ.๒๓๒๔-๒๔๐๐ เป็นบุตรเจ้าพระยาอัครเสนา (บุนนาค) กับเจ้าคุณนวล และเป็นน้องของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) มีบทบาทช่วยปกครองประเทศตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ –รัชกาลที่ ๔ เริ่มรับราชการในรัชกาลที่ ๑ ที่นายสนธิ หุ้มแพรมหาดเล็ก สมัยรัชกาลที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นจมนเด็กษา หัวหมื่นมหาดเล็กวังหน้าไปรับราชการในกรมพระราชวังบวรมหาเสนาณรงค์ เมื่อกรมพระราชวังบวรสวรรคต พ.ศ.๒๓๖๐ ย้ายกลับมารับราชการในพระบรมหาราชวงศ์ที่ พระยาศรีสุริยวงศ์ ตำแหน่งจางวางมหาดเล็กในสมัยรัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา จางวางพระคลังสินค้า ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นสมเด็จพระยามหาพิไชยญาติ หรือ ที่เรียกกันว่า สมเด็จพระยาองค์น้อย ท่านเคยเป็นแม่ทัพลงไปปราบหัวเมืองมลายูและยังเป็นผู้เจรจาแก้ไขหนังสือสัญญาต่างๆ นอกจากนี้ทรงเป็นแม่กองสร้างวัดสุทัศน์เทพวราราม พระปรางค์ภูเขาทองวัดสระเกศ สระปทุมวัน วัดปทุมวนาราม และแม่กองสร้างพระอภิเนาว์นิเวศน์อีกทั้งแม่กองสร้างสวนนันทอุทยานสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) และได้รับการสถาปนาให้มีเกียรติเสมอเจ้าทรงกรมเป็น “ผู้สำเร็จราชการพระนคร” เป็นหนึ่งในห้าท่านของคณะผู้แทนฝ่ายสยามพิจารณาทำสนธิสัญญากับเซอร์จอห์นเบอร์ริง ทูตอังกฤษ (ประชุมประกาศ, ๒๕๔๘: ๑๒๓) ถึงแก่พิราลัยพ.ศ.๒๔๐๐ สิริรวมอายุ ๖๖ ปี นอกจากนี้ยังได้รับพระราชทานตราประจำตำแหน่งจากพระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นตราจันมณฑลเทพบุตรจักรถ ภายหลังพระราชทานเป็นตราเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

๓. สมเด็จพระเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นบุตรชายคนโตของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับท่านผู้หญิงจันทร เข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๒ และร่วมทำงานด้านพระคลังกรมท่ากับผู้บิดา ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เลื่อนที่นายไชยขรรค์ มหาดเล็กหุ้มแพร (ช่วง บุนนาค) ต่อมาขึ้นเป็นหลวงสิบนายเวรมหาดเล็ก ซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า หลวงนายสิบนับเป็นนายช่างไทยคนแรกที่สามารถต่อเรือแบบฝรั่งได้และทำน้อมเกล้าถวายรัชกาลที่ ๓ ในปีพ.ศ.๒๓๗๘ โปรดพระราชทานนามว่า “เรือแก้วกลางสมุทร” (อาเรียล) ตลอดสมัยรัชกาลที่ ๔ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นบุคคลที่มีความสำคัญมากในการปกครองประเทศสยาม มีคุณูปการกับประเทศจำนวนมาก เช่น แม่กลองชุดคลองผดุงกรุงเกษม คลองดำเนินสะดวก ควบคุมการสร้างถนนริมคลองข้างวัง และถนนจากพระบรมหาราชวัง ด้านทิศใต้ หรือที่มีชื่อว่าถนนเจริญกรุง (new road) เป็นแม่กลองสร้างพระนครคีรีเมืองเพชรบุรี ถึงแก่อสัญกรรมด้วยโรคลม พ.ศ. ๒๔๒๕ บนเรือที่ปากคลองกระทุ่มแบน สิริอายุได้ ๗๔ ปี

๔. เจ้าพระยาทิพากรวรรค์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค) พ.ศ.๒๓๕๖-๒๔๑๓ เป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เริ่มรับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นนายพรหมพันธ์ มหาดเล็กหุ้มแพร ได้เลื่อนตำแหน่งจมีนราชามาตย์พลชั้นโท ตำแหน่งปลัดกรมพระตำรวจเป็นแม่กลองสร้างป้อมที่แหลมด่านปากน้ำ สมัยรัชกาลที่ ๔ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาที่เจ้าพระยาผู้ช่วยกรมท่า เป็นบุคคลสำคัญที่ร่วมแก้สัญญาการค้าและทางพระราชไมตรีกับอังกฤษในสมัยสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย และโปรดให้เป็นแม่กลองดำเนินการชุดคลองมหาสวัสดิ์ คลองถนนตรงคลองเจดีย์บูชา และยังเป็นผู้เรียบเรียงค้นคว้าหนังสือหลายเล่ม เช่น เรื่องพระปฐมเจดีย์ลำดับเสนาบดีจดหมายเหตุปฐมเจดีย์ สกุลบุนนาค หนังสือพงศาวดารจีนชยุถึง หนังสือแสดงกิจจานุกิจและพระราชพงศาวดารตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงแก่อสัญกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๕ พ.ศ.๒๔๑๓ รวมอายุได้ ๕๗ ปี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดที่มีมาอย่างยาวนาน ระหว่างพระราชสำนักและขุนนาง ตลอดทั้งบุคคลในตระกูลบุนนาค เพื่อเป็นประโยชน์ในการดำเนินวิเทศব্যในทางราชการของบ้านเมืองตลอดทั้งความเป็นปึกแผ่นมั่นคงของพระราชสำนักและพระราชอาณาจักรซึ่งได้เอื้อประโยชน์ต่อการประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ ได้เป็นอย่างดีปัจจัยความสัมพันธ์ดังกล่าวมีผลทำให้สกุลบุนนาคเป็นกำลังสำคัญหรือเป็นกองหนุนสำคัญที่จะธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรได้อย่างที่ทรงต้องพระราชประสงค์ ทั้งนี้สกุลบุนนาคนับจำนวนได้หลายท่านทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในที่ได้ดำรงตำแหน่งและบังคับบัญชาบ้านเมืองที่สำคัญๆ ซึ่งได้ก่อให้เกิดประโยชน์โดยแท้ต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรืออาจจะเรียกได้ว่าทรงสร้างความสมานฉันท์สมัครสมานสามัคคีทั้งในเฉพาะกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีขุนนางชั้นผู้ใหญ่ตลอดจนความสัมพันธ์ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์กับขุนนางที่ได้กล่าวข้างต้นให้มีการผูกสัมพันธ์ด้วยกันเป็นอย่างดี

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงพยายามสร้างความแตกต่างระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์และองค์พระมหากษัตริย์ที่ทรงถูกเน้นให้เด่นชัดมากยิ่งขึ้น

พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์องค์แรก ที่ทรงแยกการเงินส่วนพระองค์ ออกจากพระราชทรัพย์แผ่นดิน เช่น มีพระราชดำรัสว่า

...เมื่อข้าพเจ้าเป็นเจ้าแผ่นดินอยู่นี้ข้าพเจ้าไว้ตัวเป็นผู้รักษาแผ่นดินไม่ได้สำคัญเงินทองพระคลังของเก่าของใหม่ข้างในข้างหน้าว่าเป็นทรัพย์สินของตัวพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็นสถาบันและพระบรมวงศานุวงศ์ในฐานะสมาชิกแห่งสถาบันได้รับความสำคัญเพิ่มขึ้นอย่างมาก... (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ อ้างถึงใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๓: ๖๙)

ดังนั้น ความมั่นคงแห่งพระราชอาณาจักรตลอดทั้งการประสานความร่วมมือระหว่างองค์พระมหากษัตริย์และข้าราชการขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่ประสานความร่วมมือในการบริหารราชการแผ่นดินผ่านรูปแบบการดำเนินงาน ราชการในด้านต่างๆ นั้นเป็นสิ่งสำคัญที่สร้างความมั่นคงซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของพระราชอาณาจักร การประสานความร่วมมือดังกล่าว หากไม่เกิดขึ้นและไม่มีความร่วมมือกันแล้ว การจะพัฒนาพระราชอาณาจักรในด้านต่างๆ ก็คงจะไม่มี ความหมาย ฉะนั้นเมื่อพระราชอาณาจักรหรือในที่นี้มีความหมายรวมไปถึงพระราชสำนักได้ถึงพร้อมถึงซึ่งความมั่นคงย่อมส่งผลให้การดำเนินนโยบายเป็นไปด้วยดี ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับวิสัยทัศน์และวิเทโศบายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ เพื่อนำไปสู่การดำรงรักษา และพัฒนา อีกทั้งกระบวนการถ่ายทอดความรู้ได้อย่างเหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อต้องเผชิญกับอำนาจใหม่ที่เข้ามาทดสอบความมั่นคงแห่งพระราชอาณาจักร ในรูปแบบ “ลัทธิการค้าอาณานิคม” เป็นสำคัญ

๓) วิเทโศบายทางการเมืองกับการธำรงไว้ซึ่งพระราชอาณาจักร

ในส่วนของสยามนั้น การต่อสู้กับอำนาจภายนอกที่เข้ามากระทบกับสถานภาพความมั่นคงแห่งพระราชอาณาจักรในประวัติศาสตร์ของชาติปรากฏให้เห็นหลายครั้งหลายครา รูปแบบและวิธีการของการต่อสู้จึงขึ้นอยู่กับบริบทของสังคมในช่วงนั้นเป็นสำคัญ นับตั้งแต่การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๑๐ ช่วงเหตุการณ์ดังกล่าวมีผลกระทบต่อความมั่นคงของพระราชอาณาจักรมาเป็นเวลายาวนาน ประเด็นหลักในช่วงนั้นเน้นไปในเรื่องของ การกอบกู้เอกราชของบ้านเมือง โดยเฉพาะในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕) ความสัมพันธ์กับชาวต่างประเทศใช้ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะชาวจีนเป็น ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ความสำคัญของการพัฒนาบ้านเมืองเน้นหนักไปในทางฟื้นฟูพระราชอำนาจและสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงให้เกิดขึ้นโดยเร็ว ตัวอย่างกรณี สงครามเก้าทัพ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทั้งนี้เพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่นแก่พระราชอาณาจักร และประกาศสถานภาพความเข้มแข็งแก่พระราชสำนัก หลังจากผ่านช่วงยุคการจลาจลนับตั้งแต่การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ เป็นต้นมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ความสัมพันธ์กับชาวต่างประเทศได้ขยายไปถึงประเทศตะวันตกในมิติการค้า และการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมระหว่างกัน เริ่มตั้งแต่การเปิดสถานกงสุลโปรตุเกสประจำสยามเป็นแห่งแรก

มูลเหตุปัจจัยสำคัญที่ทำให้มหาอำนาจตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (วิธนา ศรีธัญรัตน์, ๒๕๔๒: ๓๓-๓๔ และ ๓๙) ตลอดทั้งราชอาณาจักรสยาม มีปัจจัยส่งเสริมที่สำคัญที่ทำให้เกิด การปฏิสัมพันธ์ทั้งในด้านบกและในด้านลบ ซึ่งมีสาเหตุมาจากแรงจูงใจหลายประการไม่ว่าจะเป็นเรื่องของ แรงจูงใจทางด้านเศรษฐกิจ สินค้าหายากราคาแพง เช่น เครื่องเทศ ซึ่ง

เป็นสินค้าที่มีชื่อเสียงมาก นอกจากนี้ปัจจัยเรื่องของศาสนาโดยเฉพาะเรื่องของการเผยแผ่ศาสนาคริสต์ ก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่สำคัญอีกทั้งการทดสอบเทคโนโลยีที่ทันสมัยที่ผลิตจากตะวันตก และความอยากทดสอบเทคโนโลยีอันทันสมัยของโลกตะวันออก ต่างเป็นแรงจูงใจซึ่งกันและกันที่นำมาสู่การสำรวจดินแดนไปจนถึงการล่าอาณานิคมในที่สุด อีกทั้งการเปิดรับความรู้และเทคโนโลยี เพื่อจะเปิดโลกทัศน์ของโลกตะวันออกด้วย ซึ่งในแต่ละพระราชอาณาจักรมีทั้งการเปิดรับที่เต็มใจและการถูกกดขี่บังคับ ข้อสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ เรื่องของลัทธิชาตินิยมที่เกิดขึ้นจากชาวตะวันตก ที่เชื่อในเรื่องความสามารถของคนที่มีศักยภาพสูงกว่าโดยเฉพาะคนผิวขาวอันมีปัจจัยเสริมมาจากทฤษฎีของชาลส์ ดาร์วิน ซึ่งเป็นนักคิดนักทฤษฎีท่านสำคัญในช่วงจักรวรรดินิยมสมัยใหม่ (New Imperialism) หรือลัทธิชาตินิยมสมัยใหม่ ลัทธิดังกล่าวแพร่หลายปลายคริสต์วรรษที่ ๑๙ โดยกลุ่มปัญญาชนนิยมได้กระตุ้นความรู้สึกชาตินิยมและสนับสนุนลัทธิจักรวรรดินิยมโดยเฉพาะเรื่อง “Social Darwinism” โดยใช้หลักการคัดเลือกตามธรรมชาติ หรือ “ผิวขาวเป็นเผ่าพันธุ์ที่ได้รับการคัดเลือกแล้ว ความเจริญและความสามารถของผิวขาวมีเหนือกว่าผิวสี” นอกจากนี้ยังมีนักเขียนและนักปกครองที่สำคัญคือ รูดยาร์ด คิปลิง (Rudyard Kipling) ได้เสนอผลงานสำคัญเล่มหนึ่ง ชื่อ “The White Man’s Burden” อันมีใจความสำคัญว่าเป็นหน้าที่ของคนผิวขาวที่จะออกไปทำหน้าที่นำอารยธรรมที่สูงกว่าไปเผยแผ่ในหมู่คน “ครึ่งผิครึ่งเด็ก” ซึ่งมีส่วนสนับสนุนการขยายอาณานิคมออกไป นอกจากนี้ยังสำคัญดังกล่าวนอกจากนักคิดสำคัญดังกล่าวแล้ว สมาคมองค์กรและหน่วยงานทางวิชาการสำคัญต่างๆ ในยุโรปต่างก็ให้การสนับสนุนแนวคิดต่างๆ เช่นกัน อาทิ สมาคม Royal Colonial Institute ในอังกฤษ และ Kolonialverein, Society for Commercial Geography and the Promotion of German Interests Abroad ในเยอรมัน เป็นต้น รวมทั้งกลุ่มสื่อสารมวลชนในยุโรป ต่างก็ได้ช่วยเผยแพร่ความรู้สึกชาตินิยมดังกล่าวให้มากขึ้น เช่น ในอังกฤษ ไวเคาน์ นอร์ธคิลฟ์ พิมพ์หนังสือพิมพ์ประเภท Yellow Press ลงข่าวเกี่ยวกับลัทธิจักรวรรดินิยมที่มีชื่อเสียงมาก หนังสือพิมพ์ของเขามีส่วนสร้างมติดมาชนให้มีความรู้สึกก้าวร้าวถือว่าการมีอาณานิคมเป็นสิ่งจำเป็นของมหาอำนาจ

นับตั้งแต่ครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ผู้ปกครองของพระราชอาณาจักรสยามจะต้องเผชิญกับการผันแปร และบีบคั้นทางเมืองของมหาอำนาจตะวันตกที่พยายามแสวงหาที่มั่นหรืออาณานิคมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ความผันแปรทางการเมืองในกลุ่มประเทศเพื่อนบ้านไม่ว่าจะเป็นกรณีอังกฤษเข้ายึดครองพม่าทางตอนใต้ ภายหลังสงครามอังกฤษ-พม่า ในปี พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๖๙ และ พ.ศ. ๒๓๙๕-๒๓๙๖ การล้มราชบัลลังก์ตริยพม่าในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ การพ่ายแพ้ในสงครามฝิ่นของจีน พ.ศ. ๒๓๘๔-๒๓๘๕ และการพยายามแสวงหาที่มั่นของฝรั่งเศสในอินโดจีนได้สร้างความหวาดวิตกให้กับราชสำนักแห่งรัตนโกสินทร์เป็นอย่างมากโดยเฉพาะช่วงสมัยรัชกาลที่ ๔ และ ๕ ผู้นำไทยเล็งเห็นความจำเป็นในการเปลี่ยนแปลง โครงสร้างอำนาจและรูปแบบรัฐจารีตเดิมเสียใหม่ให้สอดคล้องกับสภาพความผันแปรทางการเมืองของยุคสมัยแห่งตน ผลของการขยายตัวของจักรวรรดินิยมตะวันตก (The Expansion of the Western Colonial Empire) นับตั้งแต่การขยายอิทธิพลของบริษัทอินเดียตะวันตกของอังกฤษ (The East India Company) ในอนุทวีปอินเดีย ช่วงครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ มีเหตุการณ์เผชิญหน้าทางการเมืองระหว่างอังกฤษ และพระราชสำนักของจักรวรรดิอังกฤษนับเป็นปรากฏการณ์แรกสุดและต้นตอสำคัญที่ส่งผลกระทบโดยตรงต่อการปรับเปลี่ยนทัศนคติทางการเมืองการปกครองตลอดถึงการปฏิรูปความสัมพันธ์กับบ้านเมือง

ประเทศราชผู้ของราชสำนักสมัยรัตนโกสินทร์ในสมัยต่อมา และเป็นรากฐานการเปลี่ยนแปลง ความรู้สึกนึกคิดและบรรดาธิบายของผู้ปกครอง โดยเฉพาะสมัยรัตนโกสินทร์การเปลี่ยนแปลงมีปรากฏ นับแต่ช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ทิศทางการเปลี่ยนแปลงในชั้นแรก นั้น คือ การหลีกเลี่ยงที่จะเผชิญหน้าพร้อมกับการพยายามโอนอ่อน ประนีประนอมกับมหาอำนาจ หน้าใหม่และการจำกัดทั้งบทบาท และขอบเขตอำนาจ ที่เคยมุ่งขยายสู่แนวตะวันตกของเทือกเขา ตะนาวศรี โดยเฉพาะการยกกำลังไปบริบทรับจับเชลยซึ่งทำกันมาเป็นเรื่องปกติ การถอนตัวไม่เข้าไป แทรกกิจการภายในเมืองท่าฝั่งตะวันออกของทะเลอันดามัน อย่างที่เคยทำกับพระราชสำนักพม่าได้ยุติ ลง หลักได้ทราบทั่วกันว่าหัวเมืองอันมีเกาะมะตะมะ เย ทวาย และมะริด ได้ตกอยู่ภายใต้การยึดครองของ กองทัพเรืออังกฤษเป็นที่เรียบร้อยแล้ว นโยบายที่เปลี่ยนแปลงไปนั้นสัมพันธ์โดยตรงกับการ ปรับเปลี่ยนทัศนคติที่ผู้ปกครองสยามจะพึงมีต่อพม่ามหาอำนาจที่เป็นคู่แข่งเดิม และจักรวรรดินิยม ตะวันตกซึ่งเป็นกลุ่มอำนาจใหม่ ตลอดถึงรัฐจารีตสยามจะต้องเลือกถือปฏิบัติให้สอดคล้องกับการผัน แปรของสถานการณ์ ซึ่งพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทรงยึดถือ และปฏิบัติตามทั้งรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ (สุนทร ชุตินทรานนท์, ๒๕๔๔: ๑๕๕-๑๕๖, ๑๕๘) นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๓ สยาม ยังได้ทำสนธิสัญญาทางการค้ากับอังกฤษเป็นครั้งแรก โดยส่งร้อยเอกเฮนรีเบอร์นี เข้ามาเจริญ สัมพันธไมตรี ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี คือ “สนธิสัญญาเบอร์นี” ในปีพ.ศ.๒๓๖๙ ต่อมารัฐบาลอังกฤษแต่ให้ เซอร์ เจมส์ บรูก เป็นทูตมาขอทำหนังสือสัญญาเพื่อแก้ไขในภายหลัง แต่ฝ่ายสยามบอกปัดมิยอมแก้ไข รัฐบาลอังกฤษ จึงสั่งให้ดำเนินการทุกอย่าง แม้แต่จะมีการรบพุ่งก็ตาม เพื่อให้สยามได้ยอมทำ สนธิสัญญา ซึ่งในเวลาดังกล่าวเป็นช่วงแห่งการเปลี่ยนรัชกาล ทางฝ่ายอังกฤษทราบกิตติศัพท์ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอัธยาศัยโอบอ้อม กว้างขวาง เปิดวิชาความรู้ สมัยใหม่ของตะวันตก ทั้งทรงทราบภาษาอังกฤษเป็นอย่างดี ผิดกับพระเจ้าแผ่นดินองค์อื่นๆ ทาง ตะวันออกในสมัยนั้น อังกฤษจึงได้ส่ง เซอร์ จอห์น เบาริง (Sir John Bowring) ให้เป็นราชทูตพิเศษ เชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียมาถวายโดยตรงจากกรุงลอนดอน (ขุนนุบพทความ ไทยกับต่างประเทศ, : ๘-๙)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพ.ศ.๒๓๙๔ พระองค์ทรงตระหนักว่า ถึงเวลาแล้วที่ประเทศสยามจะต้องยอมเปิดสัมพันธภาพกับประเทศตะวันตก โดยทำสนธิสัญญาใน ลักษณะใหม่และปรับปรุงบ้านเมืองให้ก้าวหน้าเอียงอารยะประเทศ ความผันแปรทางการเมืองใน ประเทศเป็นการสร้างความวิตกให้แก่พระราชสำนักสยาม ในขณะนั้นอังกฤษและฝรั่งเศสต่างพยายาม แสวงหาที่มั่นทั้งในพม่า และอินโดจีน เพื่อให้เป็นบันไดไปสู่ญานและทิเบต อังกฤษยึดพม่าตอนใต้เป็น ที่มั่นหลังจากพิชิตพม่าในสงคราม ๒ ครั้งคือ พ.ศ.๒๓๖๗-๒๓๖๙ และพ.ศ.๒๓๙๕-๒๓๙๗ ในขณะที่ จีนต้องยอมจำนนต่ออังกฤษในสงครามฝิ่น ทางตะวันออกฝรั่งเศสกำลังพยายามแสวงหาที่มั่นใน อินโดจีนทางใต้อังกฤษขยายอิทธิพลเข้ามาในแหลมมลายูหลังจากยึดสิงคโปร์ และปีนังได้แล้ว แม้แต่ ญี่ปุ่นซึ่งเคยดำเนินนโยบายอยู่อย่างโดดเดี่ยวมาเป็นเวลา ๒๐๐ ปีเศษก็จำเป็นต้องเปิดประเทศและ ยอมทำสนธิสัญญา “กะนะกะวะ” (Treaty of Kanagawa) กับสหรัฐอเมริกา ปีพ.ศ. ๒๓๙๖ (เพ็ญศรี ดูก, ๒๕๔๒: ๔ และ ๖) ด้วยเหตุการณ์เหล่านี้ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ เสนาบดีคนสำคัญของพระองค์ ได้แก่ หลวงสิทธิ และนายโหมด อมาตยกุล ซึ่งนับเป็นตัวอย่างชนชั้น นำหัวก้าวหน้าในสมัยนั้น ตระหนักถึงอันตรายที่จะเกิดขึ้นกับประเทศ พระองค์จึงเล็งเห็นความจำเป็น

ที่จะต้องเปลี่ยนแปลงนโยบายของประเทศไทยจากที่เคยติดต่อกับต่างประเทศอย่างระมัดระวัง มาเป็นการยอมทำสนธิสัญญาตามเงื่อนไขของประเทศตะวันตก และพยายามรักษาไมตรีนั้นไว้ให้ดีเพื่อความอยู่รอดของประเทศ ดังนั้น เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษทรงแต่งตั้ง เซอร์ จอห์น เบาริง เป็นอัครราชทูตที่มีอำนาจเต็มเชิญพระราชสาส์นมาเจรจาทางสนธิสัญญาทางไมตรีกับสยามในปี พ.ศ. ๒๓๙๘ นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงต้อนรับอย่างสมเกียรติจนเป็นที่พอใจของอัครราชทูตอังกฤษมาก

จากการทำสนธิสัญญาดังกล่าวประเทศสยาม มีทั้งส่วนได้ และส่วนเสีย (เพ็ญศรี ดูก , ๒๕๔๒: ๗ และ ๙) สำหรับส่วนดีทางการเมือง ถ้าไม่ทำสนธิสัญญาดังกล่าวประเทศสยามคงต้องถูกอังกฤษใช้กำลังบังคับ เซอร์ จอห์น เบาริง อาจจะหวนกลับมาพร้อมกองทัพเรืออังกฤษ หรืออาจจะรวมกำลังกับฝรั่งเศส และอเมริกาบังคับไทย แต่เมื่อทำสัญญาแล้วได้มีการเดินเรือไปมาหาสู่กันตลอด ทั้งส่งทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศต่างๆ ในยุโรป ซึ่งนับว่าการกระชับสัมพันธไมตรีให้แน่นแฟ้นต่อไป ความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจ การเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจจากระบบผูกขาดมาเป็นระบบการค้าเสรี เป็นปัจจัยทำให้การค้าทั้งภายใน และภายนอกประเทศเจริญขึ้นหลังจากทำสนธิสัญญาเพียงหนึ่งปีเท่านั้น มีเรือต่างชาติเข้ามาค้าขายเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก เรือสินค้าสยามก็ทวีขึ้นเช่นกัน ประเทศสยามอนุญาตให้ส่งข้าวให้เป็นสินค้าส่งออกได้ ทำให้ข้าว และไม้สักเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทย ด้านการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย นโยบายการเปิดประเทศสัมพันธภาพกับประเทศยุโรป ส่งเสริมให้สยามได้รับอิทธิพลอารยธรรมตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้ริเริ่มและวางรากฐานในการปฏิรูปประเทศให้เจริญก้าวหน้าในส่วนผลเสียนั้น ข้อเรียกร้องอันใดที่อังกฤษต้องการสยาม ต้องตอบสนองจนเป็นที่พอใจ เช่น การขอจัดตั้งสถานกงสุล เพื่อพิจารณาตัดสินบังคับอังกฤษไม่ต้องขึ้นศาลสยาม หรือเรียกได้ว่าการให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) แก่คนบังคับอังกฤษ นับเป็นครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ที่สยามให้กับชาวต่างประเทศ สยามต้องเสียอำนาจอธิปไตยทางการค้าให้กับอังกฤษ ยกเลิกระบบผูกขาดของพระคลังสินค้า ยกเลิกระบบการเก็บภาษีสินค้าจากวิธีวัดความกว้างของปากเรือ ซึ่งอังกฤษเห็นว่าไม่ยุติธรรมและกำหนดอัตรา ร้อยละ ๓ เปอร์เซนต์ ทางสยามเองได้แต่งตั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นราชทูตไปเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย ในปีพ.ศ. ๒๔๐๐ โดยไปพร้อมกับการอัญเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไปถวาย หลังจากกลับจากยุโรปแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ดำรงตำแหน่งเป็น สมุหพระกลาโหม ฝ่ายเหนือ โปรดเฉลิมพระนามว่า “พระยามนตรีสุริยวงศ์ ดำรงอิทธิทธิอำนาจมาตยาธิบดี จุลศขสิทธิ์บุรธาธร สถาพรพิริยะพาหะ” (ชมรมสายสกุลบุนนาค, ๒๕๔๒: ๙๘) นอกจากนี้สยามยังได้ทำสนธิสัญญาไมตรีพาณิชย์ และการเดินเรือกับประเทศต่างๆ ได้แก่ เดนมาร์ก พ.ศ. ๒๔๐๑ โปรตุเกส พ.ศ. ๒๔๐๒ เนเธอร์แลนด์ พ.ศ. ๒๔๐๓ ปรัสเซีย พ.ศ. ๒๔๐๕ สวีเดน นอร์เวย์ เบลเยี่ยม และอิตาลี พ.ศ. ๒๔๑๑ ออสเตรีย-ฮังการี พ.ศ. ๒๔๑๒ สเปน พ.ศ. ๒๔๕๐ และอีก ๑๐ ปีต่อมาสยามได้ลงนามในสนธิสัญญากับญี่ปุ่นตามแบบฉบับสนธิสัญญาที่ทำกับตะวันตก ส่วนรัสเซียสยามได้ลงนามในปฏิญญาว่าด้วยการพาณิชย์และการเดินเรือ ในปีพ.ศ. ๒๔๔๒

การปฏิบัติวิเทโศบายดังกล่าวราชสำนักสยาม ได้มีตัวอย่างให้เห็นเป็นเชิงประจักษ์ถึงความล่มสลายไม่ว่าจะเป็น ทั้งพม่าและเวียดนาม แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นแรงผลักดันที่สำคัญให้เกิด

กระแสที่จะต้องหันกลับมามองตนเองในกรอบของเจ้ามหาอำนาจเก่า ซึ่งถูกแทนที่ด้วยมหาอำนาจใหม่ ที่มีศักยภาพทางการทหารสูงกว่า จากหนังสือจดหมายเหตุสยาม (The Bangkok Recorder) ฉบับเดือนกุมภาพันธ์ ปีพ.ศ. ๒๔๑๐ ของหมอบรัดเลย์ (Dr.Bradley) ซึ่งเป็นสื่อทั้งชั้นนำและสะท้อนเสถียรภาพ ฐานะของสยาม ในกรอบความคิดใหม่ที่เทียบเคียงกับพม่ามหาอำนาจเดิมเป็นอย่างดี มีข้อความดังนี้

กรุงเทพฯ เทียบเมืองพม่า

...จดหมายเหตุรากุ้งแตม, ได้เปรียบเทียบเมืองพม่ากับกรุงสยามเป็นใจความว่า, คนทั้งปวงได้รู้แล้วว่ากรุงสยามไม่ได้เสียแผ่นดินแก่เมืองอื่น. เพราะได้ยอมเป็นไมตรีกับเมืองอังกฤษและเมืองอเมริกา, แลฝรั่งเศสแล, พุทเกต, แลเมืองเดนหมาก, แลเมืองฮันเสียอดีตติดสติดแลเมืองดัชชะ, แต่พม่าได้เสียที่แผ่นดินมาก, เพราะไม่ยอมเป็นไมตรีกันกับเมืองอื่นที่เป็นใหญ่กว่าตัว...เหตุไฉนเมืองสยามที่มีกำลังน้อย, ทุกวันนี้แต่มีความสุขเจริญมาก. แลเมืองพม่าที่แต่ก่อนมีกำลังมาก ทุกวันนี้ก็เสื่อมลงๆ เล่า เมืองทั้ง ๒ เมืองผิดกันดังนี้, เพราะเมืองสยาม, ยอมรับว่ามีกำลังน้อยจึงได้พึ่งอาศัยเมืองใหญ่ต่างๆ ยอมเป็นไมตรีกันด้วยเมืองนั้น. ถ้าอังกฤษปราฐานจะทำสงครามกับกรุงเทพฯ มาตีชิงเอาเมือง, ฝรั่งเศสแลเมืองอยู่ในทิศเทศคงจะห้ามไว้ เมืองอังกฤษคงจะรอไว้หลายเดือนไม่อาจลงมือทำ. ถ้าเมืองอยู่ในทิศเทศจะมาตีกรุงเทพฯ ฝรั่งเศสแลอังกฤษคงจะอุสาห์เพื่อจะได้ห้าม. การที่เมืองเป็นไมตรีกันดังนี้ก็เป็นประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย.ๆ ที่มีกำลังน้อยได้ชูกำลังขึ้นเพราะเมืองใหญ่เป็นไมตรีกัน. เมื่อเมืองใหญ่เมืองน้อยอยู่ใกล้เคียงกัน ถ้าไม่มีไมตรีกันก็จะเกิดวุ่นวายบ่อยๆ. เมืองเล็กคงจะดีขึ้นพร้อมเมืองใหญ่...(The Bangkok Recorder, ๒: ๒๔ (๑๘๖๗): ๕๘๔-๕๘๕ อ้างถึงใน สุเนตร ชุตินทรานนท์, ๒๕๔๔: ๑๕๐-๑๕๑)

เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นทั้งในพระราชอาณาจักร และนอกพระราชอาณาจักรในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นแรงผลักดันที่สำคัญ และส่งผลให้พระองค์ปรับยุทธวิธีในการรักษาพระราชอาณาจักร จากสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปจากประวัติศาสตร์การต่อสู้หรือสงครามเพื่อรักษาพระราชอาณาจักรดังสมัยโบราณ แต่ในรัชสมัยของพระองค์ต้องเปลี่ยนวิธีการไป โดยทรงใช้ “การศึกษา” ทุกด้านและทุกทางเท่าที่พระองค์จะทรงศึกษาหาความรู้ได้ เพื่อนำมารักษารฐานพระราชอำนาจในพระองค์และป้องกันรวมทั้งต่อต้านวิกฤตการณ์การล่าอาณานิคมรูปแบบใหม่ในที่ก่อตัวขึ้นภายในภูมิภาค และพระราชอาณาจักรของพระองค์ ดังนั้น การศึกษาชาติตะวันตกและเทคโนโลยีสมัยใหม่ จึงเรื่องที่พระองค์ต้องสะสมภูมิความรู้เหล่านี้เพื่อเป็นเกราะสำหรับป้องกันพระราชอาณาจักร ดังนั้นผู้ศึกษาเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวน่าจะทรงศึกษาผู้นำสำคัญๆ ของประเทศมหาอำนาจ โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศสที่ประสบความสำเร็จในการบริหารการจัดการชาติของตน สามารถขยายพระราชอำนาจทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่แผ่เข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยที่พระองค์ทรงสานสัมพันธ์ไมตรีทั้งอย่างเป็นทางการโดยการทูตระหว่างประเทศ และทั้งเป็นการส่วนพระองค์ เช่น ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึง เป็นต้น ผู้ศึกษาจึงยกตัวอย่าง พระเจ้าแผ่นดินของอังกฤษและฝรั่งเศสที่ร่วมสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ๑) สมเด็จพระบรมราชินีนาถวิกตอเรียพระประมุข

แห่งสหราชอาณาจักร บริเตนใหญ่และไอร์แลนด์และจักรพรรดินีแห่งอินเดีย แห่งราชวงศ์แฮโนเวอร์ และ ๒) จักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ พระประมุขแห่งจักรวรรดิฝรั่งเศสที่ ๒ แห่งราชวงศ์โบนาปาร์ต และผู้ศึกษาได้ยกตัวอย่างพระราชอาณาจักรข้างเคียงในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ร่วมรัชสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และคาดว่าพระองค์ได้ทรงเรียนรู้ความเป็นไปของพระราชอาณาจักรเหล่านี้ ที่ประสบกับปัญหาและวิกฤติการณ์ต่างๆ ในช่วงระยะเวลาเดียวกันและมีวิธีการที่แตกต่างกันโดยพบว่ามีการเผชิญเหตุการณ์ที่มีความคล้ายคลึงกัน ซึ่งมีทั้งรักษาและอ้าง พระราชอาณาจักรไว้ได้ หรือบางพระราชอาณาจักรก็สลายลงในที่สุด ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวมหาอำนาจตะวันตกไม่ว่าจะเป็นอังกฤษ และฝรั่งเศสต่างเข้ามามีผลกระทบอย่างเห็นได้ชัดกับพระราชอาณาจักรเกือบทั่วทุกแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผู้ศึกษาจึงยกตัวอย่าง ดังนี้ ๑) กรณีศึกษาของราชวงศ์คอนบวงของพระราชสำนักพม่า และ ๒) พระราชวงศ์เหียนของประเทศเวียดนาม ทั้งสองพระราชอาณาจักรที่มีรูปแบบการต่อสู้รักษาพระราชอาณาจักร เหมือนหรือต่างกับพระราชสำนักสยามอย่างไร ดังที่จะได้กล่าวต่อไป

๔.๒.๒ บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายนอกพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมืองอยู่จำนวนมากทั้งที่เป็นประโยชน์ทางตรงและทางอ้อม ทั้งนี้ยังทรงใช้พระราชกรณียกิจเป็นเรื่องนำทาง เพื่อกระตุ้นความสนใจต่อการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นของโลกในขณะนั้น นอกจากนี้ยังเป็นการเสริมสร้างสรรพวิชาความรู้ เพื่อเปิดโลกทัศน์และมุมมองของชนชั้นปกครองและชนชั้นถูกปกครองให้กว้างขวางยิ่งขึ้น บริบททางประวัติศาสตร์ที่สำคัญในช่วงเวลาดังกล่าว ตรงกับช่วงแห่งการแพร่ขยายอำนาจจากประเทศทางยุโรปซึ่งเป็นทวีปที่มีศักยภาพในการพัฒนาทางด้านความเจริญที่รุดหน้าที่สุดในสมัยนั้น เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญของโลกมีจุดกำเนิดมาจากทวีปยุโรปโดยส่วนมากแล้วได้ส่งผลต่อแนวคิดของชนชั้นนำทั่วไปเกือบทั่วโลกไม่ว่าจะเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนเป็นเวลานานหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นร่วมสมัยกับผู้นำแต่ละประเทศนั้นๆ ยุโรปในยุคนี้จึงได้ชื่อว่า ยุโรปสมัยใหม่ โดยเริ่มเหตุการณ์สำคัญจากการปฏิวัติฝรั่งเศส (French Revolution) ค.ศ.๑๗๘๙ เป็นต้นมา โดยเกิดการเปลี่ยนแปลงในยุโรปหลายด้าน เช่น การขยายตัวของการปฏิวัติอุตสาหกรรม (Industrial Revolution) ในภาคพื้นทวีปการปฏิวัติของชนชั้นกลางเพื่อความเป็นประชาธิปไตยตามแนวทางเสรีนิยม (Liberalism) เกิดระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม (Capitalism) อุดมการณ์ลัทธิมาร์กซ์ (Marxism) อุดมการณ์ชาตินิยม (Nationalism) ซึ่งนำไปสู่กระบวนการสร้างชาติทั้งในยุโรปและโพ้นทะเลจึงเกิดเป็นลัทธิจักรวรรดินิยม (Imperialism) หรือที่เรียกว่า การล่าอาณานิคม (Colonization) เป็นการจัดระเบียบโลกตามความต้องการของชาติมหาอำนาจของยุโรป (สุจิตรา วุฒิสถียร, ๒๕๕๐: ๕) กระทั่งการเกิดโรงพิมพ์เพื่อออกใบประกาศต่างๆ ก็มีความเจริญมาจากทวีปยุโรปทั้งสิ้นโดยเฉพาะในสมัยปลายของยุคกลางหรือยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการ ชาวตะวันตกได้มีความรู้เกี่ยวกับการหลอมและการผสมโลหะมากขึ้นกล่าวคือ ก่อให้เกิดการประดิษฐ์แท่นพิมพ์และตัวหล่อพิมพ์โลหะโดยใช้เทคนิคการพิมพ์แบบเรียงพิมพ์ว่า Movable metal printing โดยโยฮันน์ กูเตนเบิร์ก (Johann Gutenberg ค.ศ.๑๔๐๐-๑๔๖๘) แห่งเมืองไมนซ์ (Mainz) ในดินแดนเยอรมัน ปลายทศวรรษ ๑๔๕๐ นับเป็นการปฏิวัติในภูมิปัญญาของชาติตะวันตกที่นำความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงมาสู่วิถีชีวิตของชนชั้นต่างๆ (อนันต์ชัย เลหาพะพันธุ์, ๒๕๕๓: ๙๕) ส่วนในเรื่องของลัทธิการ

ล่าอาณานิคมของมหาอำนาจทางตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษ และฝรั่งเศส ซึ่งทำให้ประเทศต่างๆ ในแถบทวีปเอเชีย และใกล้เคียงต่างก็ได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงและพร้อมที่จะลุกขึ้นปรับปรุงพัฒนาประเทศให้มีความเจริญเหมือนอย่างประเทศมหาอำนาจที่แสดงตนว่าเป็นผู้มีอารยะโดยใช้รูปแบบการพัฒนาและการขยายอิทธิพลที่นำไปสู่โลกสมัยใหม่ (Modernization) ที่มีวิถีความเป็นตะวันตกเป็นตัวควบคุมหรือที่เรียกว่าการทำให้เป็นวัฒนธรรมตะวันตก (Westernization) พัฒนาการทางด้านความเจริญของประเทศในแถบยุโรปเริ่มปรากฏเหตุการณ์สำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงถึงแม้บางเหตุการณ์จะเกิดขึ้นก่อนหน้ารัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ตาม แต่ยังคงมีส่วนผลักดันให้สังคมมีพัฒนาการอย่างเป็นลำดับ (อนันต์ชัย เลาหะพันธุ์, ๒๕๕๔: ๓๒๑ และ ๓๓๒) อาทิ

การปฏิวัติภูมิปัญญา (Intellectual Revolution) ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งให้ความสำคัญด้วยการอธิบายสังคมตามแบบวิธีทางวิทยาศาสตร์และหลุดพ้นจากอำนาจของคริสตจักรส่งผลให้สังคมมีความเปลี่ยนแปลงสามารถแสดงความคิดเห็นและเรียกร้องสิทธิและเสรีภาพได้มากขึ้นและเป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้ชาติตะวันตกเข้าสู่ความเจริญในยุคใหม่ ช่วงเวลาดังกล่าวจึงได้รับสมญาว่ายุคแห่งการใช้เหตุผล (Age of Reason) หรือ ยุคภูมิธรรม (Age of Enlightenment) กระบวนการดังกล่าวส่งผลต่อการใช้สติปัญญาและความมีเหตุผลในการพัฒนาตนเองและสังคมสะท้อนให้เห็นเด่นชัดในรูปแบบของลัทธิการปกครองโดยกษัตริย์ทรงภูมิธรรม (Enlightened Despotism) เพราะกษัตริย์จะนำเอาแนวคิดที่ใช้เหตุผลหรืออุดมการณ์เป็นหลักในการปกครองและบริหารราชการแผ่นดิน ทั้งนี้โดยพัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับทฤษฎีเทวสิทธิราชย์ (Divine Right of King) ว่าเมื่อกษัตริย์ทรงได้รับอำนาจในการปกครองแล้วก็เป็เหตุผลอันสมควรที่จะทรงปฏิบัติกิจการดังกล่าวด้วยความรู้สึกรับผิดชอบในการดูแลสวัสดิการของผู้อยู่ภายใต้การปกครองและให้สิทธิเสรีภาพส่วนบุคคลตามสถานภาพของบุคคลนั้นๆ

กษัตริย์ทรงภูมิธรรมจึงถือว่าพระองค์เป็นผู้รับใช้ประชาชนและรัฐ (อนันต์ชัย เลาหะพันธุ์, ๒๕๕๔: ๓๔๙) ในฐานะผู้รับผิดชอบต่อชีวิตและความเป็นอยู่ของพลเมือง กษัตริย์จะทำหน้าที่ในการพัฒนารัฐในช่วงเวลาดังกล่าวจะให้ความสำคัญและส่งเสริมงานทางอุตสาหกรรมและระบบเศรษฐกิจเป็นสำคัญ เน้นการศึกษาของพลเมืองให้อ่านออกเขียนได้ให้เสรีภาพในการนับถือศาสนาและมีนโยบายส่งเสริมความเจริญทางด้านศิลปวัฒนธรรม เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงร่วมรัชสมัยของพระองค์ที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้ เช่น การปฏิวัติอุตสาหกรรมในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ อันมีพัฒนาการมาจากยุคแห่งภูมิธรรมและยังคงให้ความสำคัญในเรื่องของวิทยาศาสตร์จนนำไปสู่การพัฒนาเครื่องจักรกลและเทคโนโลยีการผลิต อันเป็นกุญแจสำคัญไปสู่การปฏิวัติดังกล่าว หรือที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าระบบอุตสาหกรรมนิยม (Industrialism) ซึ่งเกิดขึ้นอย่างช้าๆ และต่อเนื่องนับเป็นเวลาศตวรรษโดยเกิดขึ้นครั้งแรกในประเทศอังกฤษจนกระทั่งในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ก็ได้แพร่หลายไปในประเทศตะวันตกต่างๆ และส่วนอื่นๆ ของโลก

อำนาจและอิทธิพลจากตะวันตกที่เข้ามามีปฏิสัมพันธ์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวย่อมน่าจะมีปัจจัยส่งผลมาจากเหตุการณ์ดังกล่าว จนนำไปสู่การแข่งขันเพื่อขยายอิทธิพลทางการเมืองระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสโดยแสวงหาอาณานิคมให้มากที่สุดเพื่อสร้างความยิ่งใหญ่ให้กับประเทศของตน การเป็นคู่แข่งกันทำให้ประเทศทั้งสองต่างคุมเชิงซึ่งกัน และกันไม่ยอมให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีอิทธิพลในดินแดนต่างๆ เหนือกว่ากัน ดังจะเห็นได้จากบทบาทของอังกฤษในพม่า

หรือบทบาทของอังกฤษและฝรั่งเศสในสยาม นอกจากนี้ยังมีการแข่งขันหาเส้นทางไปยังมณฑลยูนนานของอังกฤษในพม่าและของฝรั่งเศสในเวียดนามซึ่งแม้จะมีจุดประสงค์ในด้านเศรษฐกิจแต่ก็เป็นการแข่งขันกันสร้างอิทธิพลของตนมากกว่าและมีผลให้อังกฤษรวบรัดยึดพม่า ส่วนฝรั่งเศสเข้ายึดแคว้นตังเกี๋ยเป็นที่น่าสังเกตว่าถึงแม้อังกฤษและฝรั่งเศสจะมีอิทธิพลทั้งทางเศรษฐกิจและทางการเมืองในสยาม แต่ประเทศทั้งสองยังไม่เคยใช้กำลังอาวุธเข้ารุกรานเขตแดนของสยาม ในทางตรงข้ามอังกฤษกับสนับสนุนความเป็นเอกราชของสยาม ซึ่งในสมัยต่อมาฝรั่งเศสให้ความเห็นชอบด้วยทั้งนี้ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสต่างต้องการให้สยามเป็นรัฐกันกระหนาบ (Buffer State) ความขัดแย้งที่อังกฤษและฝรั่งเศสที่มีต่อสยามในสมัยสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเกิดขึ้นต่อในดินแดนที่เป็นประเทศราชของสยามหาได้กระหนาบกระเทือนเนื้อที่ที่เป็นของสยาม (สุวรรณฯ สัจจวิวัฒธรรม, ๒๕๑๙: ๑๙๗) เหตุการณ์ดังกล่าวส่งผลให้ชนชั้นนำในแต่ละประเทศ รวมทั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงปรับวิธีคิดและแนวทางการจัดการที่จะพัฒนาประเทศไปสู่ความเจริญตามกระแสสังคมหลักในช่วงนั้น พร้อมกันกับการทำนุบำรุงรักษาประเทศที่ดำรงความเป็นเอกราชของชาติไว้ได้ดังกล่าวนี้นี้มิได้สามารถทำขึ้นและปฏิบัติเฉพาะชนชั้นนำกลุ่มเดียวเท่านั้นแต่ต้องส่งผ่านถึงพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ คหบดี ตลอดจนทั้งประชาชนโดยทั่วไปเพื่อให้ได้รู้ ได้ทราบ ถึงอิทธิพลรูปแบบ วิธีการ ของการพัฒนาและดำรงรักษาพระราชอาณาจักร บริบททางประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาดังกล่าวต่างได้รับผลกระทบจากอิทธิพลและอำนาจของชาติตะวันตกแทบทั้งสิ้น หากพิจารณาถึงประเทศใกล้เคียงสยาม กรณีศึกษาประเทศพม่า และเวียดนามต่างมีวิถีปฏิบัติกับการแก้ไขปัญหาที่แตกต่างกันไป ดังกรณีศึกษา

๑) กรณีศึกษาพระประมุขแห่งพระราชอาณาจักรที่ทรงอิทธิพล และร่วมรัชสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒) กรณีศึกษาเปรียบเทียบกับพระราชวงศ์คอนบวงแห่งพระราชสำนักพม่า

๓) กรณีศึกษาเปรียบเทียบกับพระราชวงศ์เหงียนแห่งพระราชสำนักเวียดนาม

๑) กรณีศึกษาพระประมุขแห่งพระราชอาณาจักรที่ทรงอิทธิพล และร่วมรัชสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ดังที่กล่าวข้างต้นในเรื่องของบทบาทและอิทธิพลของผู้นำกับการนำพาประเทศหรือพระราชอาณาจักรให้รอดพ้นจากวิกฤตการณ์ต่างๆ หรือมุ่งไปสู่ความสำเร็จเป็นที่ประจักษ์ต่อสายตาชาวโลกเป็นคุณลักษณะที่เกิดขึ้นพิเศษเฉพาะบุคคลบริบททางประวัติศาสตร์ที่สำคัญ การเกิดขึ้นของนวัตกรรมทางความคิดและภูมิปัญญา เพื่อการพัฒนาจึงเป็น ๒ ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้นำและพระราชอาณาจักรนั้นๆ ประสบความสำเร็จเป็นตัวอย่างสำหรับผู้นำในยุคเดียวกันและกล่าวขานกันถึงปัจจุบัน ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกรณีศึกษาเรื่องราวดังกล่าวนี้ผู้ทำการศึกษาจะได้ของยกกรณีศึกษา ๒ พระองค์ ได้แก่

๑. สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย พระประมุขแห่งสหราชอาณาจักรบริเตนใหญ่และไอร์แลนด์ (United Kingdom of Great Britain and Ireland) ค.ศ.๑๘๓๗-๑๙๐๑ และจักรพรรดินีแห่งอินเดีย (Empress of India) ค.ศ.๑๘๗๖-๑๙๐๑ แห่งราชวงศ์แฮโนเวอร์

๒. จักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ พระประมุขแห่งจักรวรรดิฝรั่งเศสที่ ๒ (Second Empire of France) ระหว่างค.ศ.๑๘๕๒-๑๘๗๐ แห่งราชวงศ์โบนาปาร์ต

๑. สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย ประสูติเมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ค.ศ.๑๘๑๙ ณ พระราชวังเคนซิงตัน (Kensington Palace) กรุงลอนดอน ทรงเป็นพระธิดาองค์เดียวของเจ้าชายเอ็ดเวิร์ด ออกัสตัส ดยุกแห่งเคนต์ และสเตรทเธิร์ท (Edward Augustus, Duke of Kent and Strathearn ค.ศ.๑๗๖๗-๑๘๒๐) พระโอรสองค์ที่ ๔ ในพระเจ้าจอร์จที่ ๓ (George III ค.ศ.๑๗๖๐-๑๘๒๐) ส่วนพระมารดา คือ เจ้าหญิงมาเรีย ลุยซา วิกตอเรีย แห่งซัคส์-โคบูร์ก-โกทา (Maria Louisa Victoria of Saxe-Coburg-Gotha ค.ศ.๑๗๖๘-๑๘๖๑) พระธิดาของดยุกแห่งซัคส์-โคบูร์ก-ซาลเฟลด์ (Duke of Saxe-Coburg-Saalfeld) พระบิดาและพระมารดาทรงละทิ้งถิ่นพำนักที่ฟรังโกเนีย (Franconia) ซึ่งอยู่ทางตอนเหนือของรัฐบาวาเรีย (Bavaria) ด้วยความปรารถนาที่จะให้รัชทายาทซึ่งจะมีสิทธิในการสืบราชบัลลังก์อังกฤษถือกำเนิดในดินแดนอังกฤษ เจ้าหญิงวิกตอเรียทรงมีพระนามเดิมว่า อะเล็กซานดรีนา วิกตอเรีย (Alexandrina Victoria) คนในพระราชสำนักและผู้ใกล้ชิดเรียกพระนามเล่นว่า ดรินา (Drina) สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย ทรงศึกษาวิชาภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และพระคัมภีร์ไบเบิล ทรงเรียนเปียโนและวาดภาพซึ่งเป็นงานอดิเรกที่ทรงโปรดปราน ส่วนภาษาเรียนภาษาเยอรมันในชั้นแรกจนพระชันษา ๓ ปี จึงทรงเรียนภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศส จากนั้นเมื่อพระชันษา ๑๓ ปีทรงเริ่มบันทึกประจำวันซึ่งทรงกระทำไปตลอดพระชนม์ชีพ ภายหลังมีการพิมพ์เผยแพร่เรื่องราวที่ทรงบันทึกไว้ด้วย บันทึกประจำวันของพระองค์ คือ *Leaves from the Journal of Our life in the Highlands* (ค.ศ.๑๘๖๘) และ *More Leaves* (ค.ศ.๑๘๘๓) นอกจากนี้ยังมีพระราชหัตถเลขาของพระองค์ที่ได้รับการจัดพิมพ์ออกมาเป็น ๓ ระยะเวลาจำนวน ๙ เล่ม (ค.ศ.๑๘๐๗, ค.ศ.๑๘๒๖-๑๘๒๘ และ ค.ศ.๑๘๓๐-๑๘๓๒) ทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ใช้พระราชวังบักกิงแฮม (Buckingham Palace) จนเป็นศูนย์กลางถึงทุกวันนี้

สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย พ.ศ.๒๓๖๒-๒๔๔๔ (ชาคริต ชุ่มวัฒนะ, ๒๕๕๕ : ๒๗๕-๒๗๗, ๒๘๘, ๒๙๐ และ ๒๙๓-๒๙๗) ทรงเป็นประมุขแห่งสหราชอาณาจักรบริเตนใหญ่และไอร์แลนด์ (United Kingdom of Great Britain and Ireland) ค.ศ.๑๘๓๗-๑๙๐๑ และจักรพรรดินีแห่งอินเดีย (Empress of India) ค.ศ.๑๘๗๖-๑๙๐๑ ทรงเป็นกษัตริย์อังกฤษพระองค์สุดท้ายแห่งราชวงศ์แฮโนเวอร์ ซึ่งปกครองอังกฤษมาตั้งแต่ ค.ศ. ๑๗๑๔ รัชสมัยที่ยาวนานถึง ๖๓ ปี ทำให้ทรงเป็นประมุขของอังกฤษที่ครองราชย์นานที่สุดและนำความเป็นปึกแผ่นคงคืบสู่สถาบันกษัตริย์สมัยของพระองค์กลายเป็นสัญลักษณ์ของคุณค่าทางจริยธรรม ศีลธรรม และความสำคัญของสถาบันครอบครัว อันเนื่องมาจากพระจริยวัตรของพระประมุข ซึ่งเรียกว่า วัฒนธรรมวิกตอเรีย (Victorian Culture)

พระนามของพระองค์ได้เป็นชื่อเรียกสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ของอังกฤษซึ่งนิยมนับกันว่าเริ่มตั้งแต่ต้นทศวรรษ ๑๘๓๐จนถึง ๑๙๐๑ เมื่อเสด็จสวรรคตว่า สมัยวิกตอเรีย (Victorian Age) นับเป็นเวลาที่รุ่งโรจน์ที่สุดของการที่อังกฤษเป็นมหาอำนาจเหนือดินแดนโพ้นทะเลที่สำคัญที่ครอบคลุมแคนาดา ออสเตรเลีย นิวซีแลนด์ อินเดีย และส่วนใหญ่ของแอฟริกา เป็นช่วงที่อังกฤษมีความก้าวหน้าทางสังคมและเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ๆ เช่น รถไฟและโทรเลข การขยายตัวของอุตสาหกรรมอย่างที่ไม่เคยมีใครคาดคิดมาก่อน ในสมัยนี้

วิทยาศาสตร์ วรรณกรรม และศิลปะก็กลับมีความหมายขึ้นมากอีกครั้งหนึ่ง ทางด้านการเมืองมีการพัฒนาในรูปแบบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข การขึ้นครองราชย์ที่ยาวนานทำให้พระประมุขทรงยืนหยัดเป็นสัญลักษณ์แห่งสันติสุขและความเจริญรุ่งเรืองของประเทศ

เหตุการณ์สำคัญที่น่าสนใจในสมัยพระองค์ คือ การจัดนิทรรศการครั้งใหญ่ (Great Exhibition) ในค.ศ.๑๘๕๑ ทั้งในขณะนั้นภาคพื้นทวีปยุโรปกำลังเกิดเหตุการณ์ปฏิวัติ ค.ศ.๑๘๔๘ (Revolutions of ๑๘๔๘) แต่ทางราชสำนักอังกฤษยังคงยืนยันที่จัดการดังกล่าวโดยเฉพาะเจ้าชายอัลเบิร์ตพระราชสวามีทรงยืนหยัดไม่ทรงเปลี่ยนพระทัย ทรงเห็นว่าควรจัดแสดงเพื่อให้เห็นความมั่งคั่ง ความก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยีศักยภาพในการผลิตสินค้าและอุตสาหกรรมของอังกฤษและเป็นที่ประจักษ์แก่โลกอันเป็นผลพวงมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมของประเทศ อาคารจัดแสดงขึ้นเอกเป็นอาคารแบบเรือนกระจกที่เรียกว่า พระราชวังแก้ว (Crystal Palace) ซึ่งสร้างขึ้นโดยโครงเหล็กและกระจกอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อนตั้งอยู่ ณ สวนสาธารณะไฮด์ปาร์ก (Hyde Park) ความสำเร็จของงานทำให้สมเด็จพระราชินีนาถ ยังทรงภาคภูมิใจในพระอัจฉริยภาพของพระสวามีเป็นอย่างยิ่ง กำไรที่ได้จากงานนี้ได้กลายเป็นทุนในการก่อสร้างวิทยาลัยอิมพีเรียล (Imperial College) และพิพิธภัณฑสถานหลายแห่งในเขตเซาท์เคนซิงตัน (South Kensington) รวมทั้งพิพิธภัณฑสถานวิกตอเรียและอัลเบิร์ต (Victoria and Albert Museum) เมื่อยามบ้านเมืองเกิดสงครามทรงให้ความสนพระทัยในทุกด้านจนเป็นที่ประจักษ์สายตาแก่หมู่ประชาชน อาทิ ตอนเกิดสงครามไครเมีย (Crimean War ค.ศ.๑๘๕๓-๑๘๕๖) เป็นสงครามที่ทรงไม่เห็นด้วยกับการเข้าร่วมครั้งนี้ซึ่งค้านกับความรู้สึกของประชาชน แต่ก็ทรงหันมาสนับสนุนการดำเนินงานของฟลอเรนซ์ ไนติงเกล (Florence Nightingale) อีกทั้งทรงเยี่ยมทหาร ณ สถานพยาบาลทรงแจกเหรียญและทรงสร้างเครื่องราชอิสริยาภรณ์แห่งความกล้าหาญ โดยใช้พระนามของพระองค์เองที่เรียกว่า “กางเขนวิกตอเรีย” (Victoria Cross)

สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียเป็นผู้มีบุคลิกภาพสง่างามจวบจนทรงพระชรา แม้จะทรงเคยปรารถนาว่า ทรงค่อนข้างเตี้ยเกินไปสำหรับพระประมุขทรงมีพระสุรเสียงแจ่มใสดังระฆังเงิน นอกจากภาษาอังกฤษและภาษาเยอรมันแล้วยังรับสั่งเป็นภาษาฝรั่งเศสได้อย่างคล่องแคล่วและในช่วงหลังทรงรับสั่งภาษาฮินดูสตานี (Hindustani) ได้บ้าง สำหรับภาษาอังกฤษนั้นทรงรับสั่งโดยไม่มีสำเนียงต่างชาติแม้แต่น้อย แม้จะทรงได้รับการเลื่องลือจากพระราชมารดาและพระพี่เลี้ยงที่เป็นชาวเยอรมันก็ตาม

รัชสมัยที่ยาวนานนี้เป็นช่วงที่สังคมและการเมืองอังกฤษมีพัฒนาการมากมีการเลิกทาสในอาณานิคมอังกฤษ การผ่านการปฏิรูปการเลือกตั้งสมาชิกสภาสามัญ กฎหมายสงเคราะห์คนยากจน กฎหมายโรงงาน การปฏิรูปกองทัพ การสอบคัดเลือกบุคคลเข้ารับราชการ การยกเลิกกฎหมายข้าว การที่รัฐรับผิดชอบการศึกษาขั้นต้นของราษฎร การเรียกร้องสิทธิสตรี สมัยของพระองค์จักรวรรดิอังกฤษได้ขยายตัวโดยครอบคลุมดินแดน ๑๐,๓๖๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร ประชากร ๑ ใน ๔ ของโลก ซึ่งมีประมาณ ๑๒๔ ล้านคน อังกฤษมุ่งขยายอาณานิคมเพื่อสร้างฐานอำนาจและอิทธิพลในดินแดนต่างๆ ทั้งในทวีปเอเชียและทวีปแอฟริกา เช่น การครอบครองเกาะฮ่องกงจากการทำสงครามฝิ่น (Opium War ค.ศ.๑๘๓๙-๑๘๔๒) กับจีน การเข้าไปปกครองอินเดียโดยตรงแทนการร่วมมือกับบริษัทอินเดียตะวันออก (East India Company ค.ศ.๑๘๕๒) นโยบายการสร้างจักรวรรดิอังกฤษเด่นชัดขึ้นในรัฐบาลซึ่งมีเบเนจามิน ดิสเรลีย์ (Benjamin Disraeli)

ต่อมาพระราชทานบรรดาศักดิ์เอิร์ลที่ ๑ แห่งบีคอนส์ฟีลด์ (1st Earl of Beaconsfield) เป็นนายกรัฐมนตรี โดยเขาได้ปลุกจิตสำนึกของชาวอังกฤษให้เห็นว่าการมีอาณานิคมในดินแดนต่างๆ ทั่วโลกเป็นความจำเป็นที่จะนำเกียรติภูมิมาสู่ประเทศทั้งจะทำให้อังกฤษมีฐานะมั่นคงทางเศรษฐกิจและเป็นมหาอำนาจในโลกได้นอกจากนี้ยังชักจูงให้รัฐสภาออกกฎหมายสถาปนาสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียเป็นจักรพรรดินีแห่งอินเดียในปีค.ศ. ๑๘๗๖ และดำเนินนโยบายสร้างอิทธิพลในอียิปต์กับตะวันออกกลางจากการซื้อหุ้นในบริษัทคลองสุเอซ (Suaz Canal Company) ค.ศ. ๑๘๗๕ การขยายอิทธิพลในอังกฤษไปยังแอฟริกาใต้ต้องทำสงครามบัวร์ (Boer War) ค.ศ. ๑๘๙๙-๑๙๐๒ กับชาวดัตช์ ในแอฟริกาใต้ซึ่งมีชื่อเรียกว่าพวกบัวร์ เพื่อครอบครองรัฐทรานซวาล (Transvaal) และเสรีรัฐออเรนจ์ (Orange Free States) เป็นต้น (อนันต์ชัย เลาหะพันธุ์, ๒๕๕๐: ๒๕๕-๒๕๖)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงสัมพันธไมตรีเป็นอันดีต่อพระราชสำนักสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียอย่างเป็นทางการ ทั้งนี้เพื่อเป็นการกระชับความสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้นและใช้ความสัมพันธ์ดังกล่าวอันนำมาเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชากรชาวไทยพระองค์ได้ทรงแสดงความมีอารยะเพื่อให้เป็นที่ประจักษ์แก่สายตาชาวโลกผ่านทางพระราชสาส์นหลายฉบับ ซึ่งผู้ศึกษาได้นำพระราชสาส์นฉบับที่ ๑ ที่ทรงจารึกในแผ่นพระสุพรรณบัฏ พระราชทานมอบ เชยยอน โบวริง อัครราชทูตอังกฤษเชิญไปถวาย สมเด็จพระนางวิกตอเรียราชินี เมื่อปีเถาะพ.ศ. ๒๓๙๘ ความว่า

...พระราชสาสน ในสมเด็จพระมหาปรเมนทรมงกุฎพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทมหินทราธิราช
ขอคำนับเจริญทางพระราชไมตรีมายังสำนักสมเด็จพระนางวิกตอเรียราชินี ผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ในทวีปบริตาเนียแลไอแลนด์ได้ทรงทราบ...กรุงไทยเห็นแก่พระราชไมตรีก็ได้ตั้งพระเจ้านั่งยาเธอพระองค์๑ เสนาบดี๔ นายเป็น ๕ ด้วยกันมีนามในหนังสือแล้วนั้นให้ไปประชุมปรึกษากับทูตของพระองค์จัดแจงเปลี่ยนสัญญาเก่าแลเพิ่มการใหม่เข้าบ้างตามทูตของพระองค์ประสงค์ว่าควรนั้น การทำหนังสือสัญญาก็เป็นอันเสร็จลงใน ๗ วันทูตของพระองค์จึงได้มอบเครื่องราชบรรณาการ...ขอขอบพระคุณอุปการียินดีมาด้วยความสุจริตขอให้ทางไมตรีสองพระมหานครติดพันอยู่เย็นเป็นสุขไปนานชั่วฟ้าและดินเทอญ แลบ้านเมืองของไทยที่ติดต่อกับอังกฤษดังนี้ จะเป็นสุขไปก็เพราะพระเจ้าบริตาเนียทรงพระเมตตากรุณาถึงในกาลเนืองๆ ครั้งนี้กรุงไทยได้ส่งเครื่องราชบรรณาการบางสิ่งที่มีมากับพระราชสาสนนี้ ถึงไม่สู้ดีก็เป็นฝีมือช่างเมืองไทยของพระองค์จงโปรดรับไว้เป็นเครื่องระลึกถึงทางพระราชไมตรีเทอญ (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘: ๓๕๑)

๒. จักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๕๐-๒๔๑๖ ทรงเป็นสมาชิกราชวงศ์โบนาปาร์ต และเป็นจักรพรรดิเพียงองค์เดียวที่ปกครองจักรวรรดิฝรั่งเศสที่ ๒ (Second Empire of France) ระหว่างค.ศ. ๑๘๕๒-๑๘๗๐ ทรงเป็นพระภาติยะ (หลานลุง) ของจักรพรรดินโปเลียนที่ ๑ (Napoleon I ค.ศ. ๑๘๐๔-๑๘๑๔) พระองค์ทรงประสบความสำเร็จในการนำฝรั่งเศสไปสู่การเป็นสังคมอุตสาหกรรมใหม่ที่ก้าวหน้าและทันสมัยมีความมั่นคงทางการเมืองเป็นเวลาเกือบ ๒ ทศวรรษ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๓ ในพระเจ้าหลุยส์ โบนาปาร์ต (Louis Bonaparte) ซึ่งเป็นพระอนุชาของจักรพรรดินโปเลียนที่ ๑ และเป็นกษัตริย์แห่งฮอลแลนด์ ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๒๖-๑๘๓๐ ประสูติที่กรุงปารีสเมื่อวันที่

๒๐ เมษายน ค.ศ.๑๘๐๘ ออร์ตองส์ เดอ โบอาเน (Hortense de Beauharnais) พระราชมารดาเป็นพระราชธิดาของจักรพรรดินีโจเซฟิน (Joséphien) หรือ โจเซฟิน เดอ โบอาเน (Joséphien de Beauharnais) พระองค์มีพระเชษฐา ๒ องค์ พระเชษฐาองค์โตสิ้นพระชนม์ในวัยเยาว์และนโปเลียน หลุยส์พระเชษฐาองค์รองสิ้นพระชนม์ใน ค.ศ.๑๘๓๑

จักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ ทรงปกครองโดยมุ่งนำประเทศไปสู่ความยิ่งใหญ่และคำนึงถึงประโยชน์สุขของประชาชนเป็นหลักในช่วงต้นรัชสมัยระหว่าง ค.ศ.๑๘๕๒-๑๘๖๐ ทรงปกครองโดยมีพระราชอำนาจเกือบจะเด็ดขาดจึงได้ชื่อว่า สมัยจักรวรรดิอำนาจนิยม (Authoritarian Empire) ทรงมุ่งสร้างผลงานในการพัฒนาประเทศและส่งเสริมอุตสาหกรรมการขยายตัวทางเศรษฐกิจและการค้า ในปีค.ศ. ๑๘๕๒ ทรงสนับสนุนการจัดตั้งสถาบันการเงินที่รัฐบาลค้ำประกันโดยเรียกว่า เครดิตฟองซิเอร์ (Credit Foncier) เพื่อเป็นแหล่งระดมทุน นอกจากนี้มีการจัดตั้งสถาบันระดมเครดิต (Credit Mobilier) เพื่อระดมทุนในโครงการโยธาสาธารณะทำให้ช่วง ๑๐ ปีแรก ฝรั่งเศสมีความเจริญเติบโตและพัฒนาอย่างรวดเร็วแบบก้าวกระโดด ระหว่าง ค.ศ.๑๘๕๓-๑๘๖๔ การส่งออกเพิ่มจำนวนเป็น ๒ เท่า ความมั่งคั่งของฝรั่งเศสเป็นที่ประจักษ์ชัดในยุโรปเมื่อฝรั่งเศสจัดงานมหกรรมสินค้าอุตสาหกรรมในงานนิทรรศการในกรุงปารีส (Paris Exhibition) ในค.ศ.๑๘๕๕ และ ๑๘๖๗

พระองค์ทรงมุ่งหวังที่จะสร้างจักรวรรดิฝรั่งเศสที่ ๒ ให้เป็นจักรวรรดิที่ทันสมัยและงดงามทรงโปรดให้สร้างบาร์งซอร์ช เออแซน โฮสมาน (Georges-Eugène Haussman) ผู้ว่าการกรุงปารีสเป็นผู้ดูแลวางผังเมืองเพื่อปรับปรุงกรุงปารีสให้เป็นมหานครที่ทันสมัยและสวยงาม สมกับเป็นนครหลวงของจักรวรรดิกรุงปารีส ในช่วงเวลาอันสั้นจึงเปลี่ยนรูปโฉมจากเมืองสมัยกลางที่อาคารบ้านเรือนปลูกติดกันแออัดและถนนสายแคบๆ ซึ่งมีดและมีความกว้างไม่เกิน ๒ เมตร เป็นเมืองที่มีการแบ่งเขตที่อยู่อาศัยในย่านการค้าเป็นสัดส่วน มีถนนกว้างใหญ่ที่มีแนวต้นไม้ขนานซึ่งเรียกว่า บูเลวาร์ด (Boulevard) และสว่างไสวด้วยแสงไฟทั้งบาทวิถีกว้างเพื่อผู้คนใช้สัญจรได้สะดวก มีสวนสาธารณะ ๒ ข้างทางมีการสร้างจัตุรัสใหญ่ที่ถนนสายต่างๆ มุ่งเข้าสู่ มีการติดตั้งระบบสาธารณูปโภคต่างๆ กรุงปารีสจึงเป็นต้นแบบของการก่อสร้างและวางผังเมืองในลักษณะใหม่และนำไปสู่การปรับปรุงเมืองในรูปแบบใหม่ทั้งในฝรั่งเศสและประเทศอื่นๆ ในยุโรป

นอกจากนี้ยังทรงกระตุ้นและส่งเสริมระบบเศรษฐกิจเสรีด้วยการลดอัตราภาษีขาเข้าด้านวัตถุดิบพื้นฐานและอาหาร เพื่อเปิดโอกาสให้อุตสาหกรรมในประเทศพัฒนาโดยได้ วัตถุดิบราคาถูก ประชาชนมีโอกาสเลือกซื้อสินค้าอาหารราคาถูก ฝรั่งเศสจึงกลายเป็นประเทศอุตสาหกรรมชั้นนำในยุโรป และเป็นคู่แข่งสำคัญของดินแดนเยอรมัน (สัญญา สว่างบุตร, ๒๕๕๕ : ๒๐๕, ๒๑๐ และ ๒๑๒) ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับประเทศสยาม จักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ ทรงฟื้นฟูความสัมพันธ์ทางการทูตกับสยามอย่างเป็นทางการในปี ค.ศ.๑๘๕๖ ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากที่ขาดช่วงไปถึง ๑๖๘ ปี ขณะเดียวกันการขยายอำนาจของฝรั่งเศสเข้าไปในเวียดนามทางตอนใต้ เป็นผลให้สยามต้องเสียเขมรส่วนนอกให้แก่ฝรั่งเศสในปี ค.ศ. ๑๘๖๗ (เพ็ญศรี ติ๊ก, ๒๕๔๒ : ๒๐๙)

การทำความเข้าใจในเรื่องความสัมพันธ์ทางการต่างประเทศระหว่างสยามกับฝรั่งเศสมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาและเข้าใจบริบททางประวัติศาสตร์ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ที่มีความเก่าแก่และมีพัฒนาการ สิ่งที่แสดงให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างพระราชอาณาจักรมี

ความสัมพันธ์แนบแน่นประการใดนั้นเราไม่สามารถละเลยในเรื่องของพิธีการทูตได้เลยว่าเปรียบประดุจเป็นหน้าต่างบานแรกที่สร้างความประทับใจและสานความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันในเวลาต่อมา บทบาทและความสำคัญอันว่าด้วยพิธีทางการทูตทางสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติได้อย่างถูกต้องตามธรรมเนียมโดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใฝ่ศึกษาเรียนรู้จากเอกสารโบราณอันว่าด้วยพิธีการทางการทูตในสมัยกรุงศรีอยุธยา ในยุคดังกล่าวทางราชสำนักฝรั่งเศสมีความพึงพอใจเพียงใดในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทางพระราชสำนักฝรั่งเศสก็เป็นไปในทางเดียวกันดังจะได้อธิบายต่อไป

ในเรื่องความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างจักรวรรดิฝรั่งเศสที่ แห่งพระราชวงศ์โบนาปาร์ต กับพระราชสำนักสยาม แห่งราชวงศ์จักรี (กรมศิลปากร ๒๕๐๗: ๔๙-๕๐) มีความสัมพันธ์ที่มีพัฒนาการกันมาอย่างยาวนานและลึกซึ้งด้วยธรรมเนียมปฏิบัติว่าด้วยวิธีการทูตนับตั้งแต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เรื่องประเพณีการทูตของฝรั่ง ถือว่า ราชทูต เป็นผู้แทนพระองค์พระมหากษัตริย์ พระราชสาสน์ เป็นแต่หนังสือสำหรับแสดงว่า ผู้เชิญไปเป็นราชทูต เพราะฉะนั้นการรับรองเขาให้เกียรติยศแก่ตัวราชทูต ส่วนพระราชสาสน์นั้นจะเอาไปอย่างไรไม่ถือเป็นข้อสำคัญ แต่ประเพณีของไทยเราแต่โบราณถือพระราชสาสน์ต่างองค์พระมหากษัตริย์ ราชทูตผู้จ่าทูลพระราชสาสน์เป็นแต่อย่างข้าราชการที่ไปตามเสด็จแบบแผนข้อที่กล่าวนี้ถ้าพิจารณาดูในเรื่องราชทูตไทยส่งพระอุปาสีที่เมืองลังกา ซึ่งพิมพ์อยู่ในหนังสือประติฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีปนั้น ก็จะได้ชัดเจน ตั้งแต่พระราชสาสน์ออกจากพระราชวังก็กำหนดอย่างกระบวนเสด็จพระราชดำเนินไปยั้งที่ไหนก็จัดเป็นที่ประทับ ถึงเวลาเสด็จออกก็มีประโคมแล้วทูลานุทูตเข้าไปถวายบังคมราชสาสน์อย่างเข้าเฝ้าทุกวัน แม้ขุนนางต่างประเทศที่มาต้อนรับราชทูตให้เข้าไปถวายบังคมพระราชสาสน์ อย่างว่าพาเข้าเฝ้า เคารพพระราชสาสน์ไปโดยอาการอย่างนี้ จนได้ถวายถึงพระหัตถ์พระมหากษัตริย์ประเทศโน้น แล้วจึงเป็นเสร็จกิจถึงพระราชสาสน์มาแต่ต่างประเทศซึ่งประเพณีฝรั่งกับไทยผิดกันในเรื่องการพพระราชสาสน์ รัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งราชวงศ์ปราสาทกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งพระราชวงศ์บูร์บง ซึ่งคนโดยทั่วไปกล่าวขานรัชสมัยของพระองค์ว่าเป็นยุคทองทางการทูตสยามและฝรั่งเศสได้เริ่มต้นความสัมพันธ์ในสมัยดังกล่าวได้ส่งทูตไปเจริญสัมพันธ์มิตรถึง ๓ ครั้ง ครั้งที่ ๑ ทรงจัดให้ออกญาพิพัฒน์ราชไมตรีเป็นราชทูต ออกขุนศรีวิสารสุนทรเป็นอุปทูต ออกขุนนครวิไชยเป็นตรีทูต เดินทางโดยเรือกำปั่นฝรั่งเศสเมื่อพ.ศ.๒๒๒๔ แต่ทว่าเคราะห์ร้ายเรืออัปปางที่นอกฝั่งเกาะมาดากัสกา คณะทูตทั้งหมดสาบสูญและทางสยามก็ไม่ได้ข่าวคราวใดใด ครั้งที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้ขุนนาง ๒ คนคือ ออกขุนพิชัยวาทิต และออกขุนพิชิตไมตรี กับบาทหลวงวาเชต์ (Vachet) ผู้เป็นล่ามไปด้วยอีกคนหนึ่งเดินทางออกไปสืบข่าวทูตที่ส่งไปคราวแรก คณะทูตเดินทางโดยเรืออังกฤษ ออกจากสยามเมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ.๒๒๒๖ ไปขึ้นเมืองท่ามาร์เก็ตประเทศอังกฤษแล้วเดินทางไปลอนดอนจากนั้นข้ามไปประเทศฝรั่งเศส ทูตคณะดังกล่าวนี้ได้อัญเชิญพระราชสาสน์ของสมเด็จพระนารายณ์ไปด้วยทางราชสำนักฝรั่งเศสให้การต้อนรับเป็นอย่างดีถึงแม้จะไม่ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อย่างเป็นทางการก็ตาม เพื่อเป็นการตอบแทนสัมพันธ์ไมตรีพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงแต่งตั้งคณะราชทูตพร้อมทั้งพระราชสาสน์โดยให้เมอซิเออร์ เลอ เซวาลิเยร์ เดอ โชมองต์ เป็นราชทูต มีบาทหลวง เดอ ชัวซี เมอซิเออร์ เลอ เซวาลิเยร์ เดอ ฟอร์แบง บาทหลวงตาชาร์ด และขุนนางอีกหลายคนเดินทางเข้ามาด้วย เรือออกจากเมืองแบรสต์ เมื่อวันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ.

๒๒๒๘ ถึงปากน้ำเจ้าพระยาเมื่อวันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๒๒๘ มีเรือทั้งหมด ๒ ลำ ชื่อ ลัวโซ (L'Oiseau) กับลา มาลีญ (La Maligne) และรับทูตไทยทั้งสองที่เดินทางไปกลับมาด้วย

สิ่งหนึ่งที่เห็นได้ชัดถึงความสัมพันธ์และความสำคัญว่าด้วยพิธีการรับราชทูต พระราชสาส์นตราตั้งจากพระประมุขเป็นสิ่งที่ให้เกียรติและยกย่องกับประเทศที่เข้ามาดำเนินพิธีการทูต เป็นการสร้างความรู้สึกคุ้นเคยฉันมิตร ซึ่งส่งผลต่อการดำเนินนโยบายในด้านต่างๆ ให้สัมฤทธิ์ผลต่อไป การต้อนรับคณะทูตในสมัยยุคจารีต ความอลังการยิ่งใหญ่และยึดธรรมเนียมปฏิบัติ ดำรงไว้ซึ่งสถานภาพอันสูงส่งของพระประมุขทั้งสองฝั่งยังเป็นการแสดงให้เห็นระดับความสัมพันธ์ระหว่างกัน ธรรมเนียมดังกล่าวนี้ยังคงยึดถือปฏิบัติเรื่องมานับตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบัน

ในที่นี้จะได้อธิบายพระราชสาส์นอันจารึกในแผ่นพระสุพรรณบัฏที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานไปถึงพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ทั้งนี้เพื่อเป็นการเปิดสัมพันธ์ไมตรีระหว่าง ๒ พระราชอาณาจักรให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น อีกทั้งยังทรงเป็นการยกย่องพระเกียรติยศเพื่อสร้างมิตรไมตรีที่ดีต่อกันดังมีรายละเอียดต่อไปนี้ (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘: ๓๕๑)

**พระราชสาส์น จารึกในแผ่นพระสุพรรณบัฏ
พระราชทานมอบมองซิเออมองตังงีราชทูตฝรั่งเศส
เชิญไปถวายพระเจ้านโปเลียนที่ ๓
เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙**

พระราชสาส์น ในสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์มหินทรยุทธยาขอ คำนับเจริญทางพระราชไมตรีมายังสำนักสมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่สาม อัมเปอรผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ในพระราชอาณาจักรกรุงฝรั่งเศสให้ทรงทราบด้วยในเดือนแปด ปีมะโรง นักษัตร อัฐศก ปีที่๖ ในรัชกาลอันเป็นปัจจุบันนี้ มองซิเออร์ชาเลส เด มองตังงี เป็นราชทูตมาด้วยกำปนรบของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ด้วยหนังสือสำคัญของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเป็นที่เชื่อถือมาว่ากล่าวจัดแจงสัญญาการไมตรีและการค้าขายคินต่อกับการซึ่งได้เป็นแล้วแต่หลัง ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้ากรุงลพบุรีนั้น มองตังงี ทูตฝรั่งเศสมาขอให้กรุงสยามให้อิสราณูภาแก่ขุนนางบางนายออกไปคิดอ่านปรึกษาด้วยข้อสัญญา กรุงสยามเห็นแก่ทางพระราชไมตรีก็ได้ตั้งพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์หนึ่ง เสนาบดีสี่นายเป็น ๕ ด้วยกัน...ให้ไปประชุมปรึกษากับทูตพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส...ขอให้ทรงพระราชไมตรีสองพระมหานครติดพันอยู่เย็นเป็นสุขไปนานชั่วฟ้าและดินเทอญ...ครั้งนี้กรุงสยามได้ส่งเครื่องราชบรรณาการบางสิ่งมีบุญชีมากับพระราชสาส์นนี้นี้ถึงไม่สู้ดีก็เป็นฝีมือของช่างเมืองไทยและเป็นของเมืองไทย ขอพระองค์จงโปรดรับไว้เป็นเครื่องระลึกถึงทางพระราชไมตรีเทอญ...

ธรรมเนียมการต้อนรับคณะทูตและพระราชสาส์นจากฝรั่งเศสชุดแรกที่เดินทางมายังประเทศสยามเป็นไปด้วยความยิ่งใหญ่อลังการและสมพระเกียรติยศกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นอย่างมากเพราะพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ในขณะนั้นมีความเกรียงไกรที่สุดในบรรดากษัตริย์ทั้งหลายในแถบตะวันตก การต้อนรับครั้งนั้นทำให้คณะทูตจากฝรั่งเศสทราบซึ่งในพระมหากรุณาธิคุณของสมเด็จพระ

นารายณ์พวกตนเป็นอย่างดี ครั้งที่ ๓ สมเด็จพระนารายณ์ต้องการเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์เพื่อเป็นการตอบแทนฝรั่งเศสส่งทูตมายังสยามจึงทรงจัดคณะทูตขึ้นชุดหนึ่งประกอบด้วยออกพระวิสุทสุสุนทร (ปาน) ออกหลวงกลียราชไมตรี เป็นอุปทูต ออกขุนศรีวิสารวาจา เป็นตรีทูต เดินทางพร้อมคณะทูต ของเซวาลิเยร์ เดอ โชมองต์ ซึ่งจะกลับฝรั่งเศสในคราวเดียวกันออกเดินทางจากกรุงศรีอยุธยาเมื่อเดือนธันวาคม ค.ศ.๒๒๒๘ ถึงเมืองแบรสต์ วันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๒๒๙ แล้วเดินทางต่อไปเมืองนีองต์ (Nante) เมืองออร์เลอ็องส์ (Orléans) เมืองฟงแตนโบล (Fontainebleau) และที่สุดถึงกรุงปารีสในครั้งนั้นถือเป็นครั้งประวัติศาสตร์ของประวัติการทูตไทยมีการเขียนรายงานกิจกรรมของโกษาปานเผยแพร่ในวารสารเมอร์คิวร์ กาล็องต์ (Mercure Galante) ในปีพ.ศ.๒๒๒๙ และต่อมาแปลเป็นภาษาไทยในชื่อโกษาปานไปฝรั่งเศสในครั้งนี้ได้มีการเข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ณ พระราชวังแวร์ซายส์ (Versailles) ที่ห้องท้องพระโรงกระจก (La Galerie des Glaces) ในโอกาสนี้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ โปรดให้ทำเหรียญที่ระลึกการเข้าเฝ้าฯ ของคณะทูตสยาม (ปรีดี พิศภูมิวิถี, ๒๕๕๕: ๒๓-๒๔)

สิ่งหนึ่งที่สังเกตได้ในเรื่องระดับความสัมพันธ์และการยกย่องทางพระเกียรติยศกรณีธรรมเนียมการออกรับราชทูตอีกประการหนึ่งคือ สถานที่ที่พระบรมขทงพระกรุณาให้คณะราชทูตเข้าเฝ้าดังกรณีที่คณะทูตสยามได้รับเกียรติให้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ณ ท้องพระโรงและพระราชวังดังกล่าว ในสมัยที่คณะทูตฝรั่งเศสเดินทางมาเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์พระองค์ก็ทรงปฏิบัติตามแบบอย่างเรื่องของสถานที่อันสมพระเกียรติยศด้วยเช่นกันทรงโปรดเกล้าฯ ให้คณะทูตฝรั่งเศสชุดแรกเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น ณ ท้องพระโรงพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท ณ พระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยา

ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างพระราชสำนักสยามกับพระราชสำนักฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่สำคัญที่ชี้ให้เห็นถึงความพยายามที่จะทรงดำเนินวิเทศไศบายทางการต่างประเทศ เพื่อเป็นการผูกมิตรกับฝรั่งเศส การผูกมิตรดังกล่าวมีส่วนสำคัญที่จะลดปฏิสัมพันธ์เชิงลบที่ฝรั่งเศสมีต่อสยามในเรื่องของการล่าอาณานิคมอยู่บ้างถึงแม้เหตุการณ์ดังกล่าวจะเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็ตาม สิ่งที่แสดงถึงความตั้งพระทัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่องของการสานความสัมพันธ์กับฝรั่งเศสนั้น จะเห็นได้ว่าทรงให้เวลากับการศึกษาโบราณราชประเพณี ตั้งแต่ความสัมพันธ์ทางการทูตสมัยแผ่นดินพระนารายณ์มหาราช ธรรมเนียมปฏิบัติทางการทูตในสมัยดังกล่าว ตลอดทั้งทรงพิถีพิถันในการคัดเลือกเครื่องบรรณาการ อันหมายถึงของขวัญผูกมิตรได้อย่างสมพระเกียรติแก่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ซึ่งในส่วนต่อไปนี้ในที่นี้ผู้ศึกษาจะขอยกกรณีตัวอย่างการแต่งทูตสยามไปเข้าเฝ้าจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ แห่งประเทศฝรั่งเศส โดยชี้ให้เห็นถึงตัวอย่างธรรมเนียมประเพณีในการแต่งทูตสยามไปเจริญสัมพันธ์ไมตรีอย่างเป็นทางการกับประเทศมหาอำนาจในโลกตะวันตก ดังนี้ (ดวงกมล อัครมาส, ๒๕๕๐ : ๒๙-๔๘)

จากจดหมายเหตุ ของพระณรงค์วิจิต (จอน บุนนาค) ถือได้ว่าเป็นเกร็ดความรู้เกี่ยวกับการส่งทูต และเครื่องราชบรรณาการที่สยามส่งไปฝรั่งเศสในสมัยนั้น เป็นนัยยะทางการเมืองที่สำคัญแห่งยุคการล่าอาณานิคมของเหล่ามหาอำนาจในยุโรป รวมทั้งเป็นการหวนกลับมาเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างสยามและฝรั่งเศสกันมา ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีและพัฒนาสู่ความสัมพันธ์ครั้งใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากนี้อาจกล่าวได้ว่าสยามได้แสดงถึงความมี

อารยะ และทันสมัยเฉกเช่นเดียวกับนานอารยะประเทศในยุโรป รวมทั้งยังคงปฏิบัติและให้เกียรติแก่ประเทศเทศฝรั่งเศสเช่นเดียวกับเมื่อครั้งในอดีต และยังบ่งชี้ถึงความร่ำรวยและมั่งคั่งของสยามที่แสดงออกในรูปเครื่องราชบรรณาการที่นำไปมอบสู่จักรพรรดิฝรั่งเศสด้วย

พระราชสำนักสยาม สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นช่วงการติดต่อกับต่างชาติ ในระยะที่จักรวรรดินิยมเริ่มเข้ามามีอิทธิพลในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังนั้นในการติดต่อทางการทูตจึงเป็นหนึ่งในกลยุทธ์ทางการเมืองที่สำคัญที่ทำให้สยามรอดพ้นจากการครอบครองของเหล่าชาติที่กระหายอำนาจและพยายามยึดครองแผ่นดินสยาม ทั้งนี้เป็นไปเพราะพระองค์ทรงใช้ความสัมพันธ์ทางการทูตเป็นในทางราชไมตรี บทบาทและความสำคัญทางการทูตระหว่างพระราชสำนักสยามกับราชสำนักอังกฤษและฝรั่งเศสดังที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น ประเทศสยามได้มีพัฒนาการถึงความสัมพันธ์ดังกล่าวโดยเฉพาะในเรื่องของการพระราชพิธีการอกรับทูตานุทูตต่างประเทศ สามารถย้อนไปถึงพระราชสำนักกรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยของพระนารายณ์มหาราช ซึ่งเป็นยุคทองทางการทูตและเป็นการแสดงถึงพระราชไมตรีอันดีต่อกัน ระหว่างพระราชอาณาจักรในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงยึดถือปฏิบัติตามธรรมเนียมและให้ความสำคัญเช่นเดิม ดังกรณีตัวอย่างที่ผู้ศึกษานำเสนอดังนี้

ราชทูตสยามที่เดินทางไปประเทศฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้ ได้ข้อมูลหลักได้จากจดหมายเหตุของพระณรงควิชิต (จอห์น บุนนาค) ท่านได้จดบันทึกและบรรยายเหตุการณ์จากการเดินทาง ซึ่งเป็นประสบการณ์ตรงของผู้เขียน (ท่านเดินทางในตำแหน่งตรีทูตและเป็นผู้บันทึกการเดินทาง) โดยลักษณะการเขียนจดหมายเหตุฉบับนี้ สันนิษฐานว่าน่าจะสัมพันธ์หรือได้ตัวอย่างมาจากจดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย เรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ.๒๔๐๐ ซึ่งจากพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๐ ว่า

...กระบวนที่แต่งจดหมายเหตุนี้ตั้งใจจะแต่งให้เป็นคู่กับจดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย ซึ่งแต่งครั้งราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษ ถ้าว่าโดยทางวรรณคดีผิดกันที่พระณรงควิชิตมิได้เป็นกวีเหมือนเช่นหม่อมราโชทัย กระบวนเรียงความสำนวนไม่ถึงกัน แต่ควรชมความอุตสาหะที่ได้เรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวปรากฏอยู่... (ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๑๗ ภาคที่ ๓๐, ๒๕๐๗: ๘๑)

พระณรงควิชิต (จอห์น บุนนาค) ท่านได้บันทึกตามคำบอกเล่าเรื่องท้องถิ่น หรือระหว่างเส้นทางการเดินทางในระหว่างการเดินทางไปฝรั่งเศส โดยได้ออกเดินทาง เมื่อปีระกา พุทธศักราช ๒๔๐๔ เป็นการเขียนที่เรียงลำดับเหตุการณ์ตามวันของการเดินทาง เนื้อหาแบ่งเป็นตอนๆ ทั้งหมด ๗ ตอน (เท่าที่พบ) ตอนปลายสูญหายไปจึงไม่ครบ สรุปความได้ดังนี้

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยราชทูตออกจากกรุงเทพฯ จนถึงเมืองสิงคโปร์

เนื้อความกล่าวถึงทูตานุทูตทั้ง ๓ ท่านและคณะที่ร่วมเดินทางทั้งหมดจำนวน ๒๘ คน ได้กราบถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพมหานครไปเจริญสัมพันธไมตรีพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๓ ปีระกายังเป็นโทศก เพลาบ่าย ๕ โมง ทูตานุทูตพร้อมกันที่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมในพระบรมหาราชวัง ได้เชิญพระราชสาสน์ใส่พานทอง

๒ ชั้น ขึ้นตั้งบนพระราชยานกงหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม และตั้งขบวนแห่รวมทั้งมีการยิงสลุตส่งพระราชสาส์น ขึ้นเรือแหล่งลงไปถึงเมืองสมุทรปราการ เพื่อไปขึ้นเรือรบฝรั่งเศส เป็นเรือกลไฟชื่อเรือยี่รอนเดอ ทอดอยู่นอกสันดร วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลา ๒ โมงเช้า เส้นทางผ่านเขาตะเกียบ-หน้าเมืองกำเนิดนพคุณ-หว่างเกาะหลักตรงกับเกาะมัน-แหลมกง แขวงเมืองตานี-เมืองกลันตัน-เมืองตรัง-กานู-เมืองปะหัง-แหลมโรมแมเนียเกาะปูลูอ-เมืองสิงคโปร์ มีการยิงสลุตรับ แวะเข้าเมือง ขึ้นรถเทียมม้าและพักที่โฮเต็ลชื่อ เลสเปอแรน และมีการเลี้ยงต้อนรับทูตานุทูต ซึ่งทูตานุทูตพักอยู่เมืองสิงคโปร์ ๗ วัน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐), ๒๕๐๗: ๒๔๑-๒๔๕)

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยราชทูตออกจากสิงคโปร์จนถึงเกาะลังกา

เมื่อความกล่าวถึง วันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ ออกเดินทางจากสิงคโปร์ ผ่านมาลากา-เกาะหมาก เกาะปูลูเปรา-เกาะสุมาตรา-เกาะลังกาหรืออังกฤษเรียกเกาะชิลอน มีการยิงสลุตรับ แวะเข้าเมือง เดินทางขึ้นรถถึงโฮเต็ลชื่อ สิวี อยู่ในป้อมแหลมคาลิ ทูตานุทูตที่ยังดูป้อมแหลมคาลิ และพักอยู่ที่แหลมคาลิ ๔ วัน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐, ๒๕๐๗: ๒๖๐-๒๖๔)

ตอนที่ ๓ ว่าด้วยราชทูตออกจากเกาะลังกาจนถึงเมืองเอเดน

เมื่อความกล่าวถึง วันอังคารเดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลา บ่าย ๓ โมงออกจากแหลมคาลิ ผ่านแหลมคาร์ดาฟุมเป็นทวีปแอฟริกา-แหลมเอเดน เรือยี่รอนเดอทอดสมอที่แหลมเอเดน มีการยิงสลุตรับ แวะเข้าเมือง เดินทางขึ้นรถถึงโฮเต็ลชื่อปรีนสเว มีการเลี้ยงต้อนรับทูตานุทูต และมีการยิงสลุตส่งจากป้อมเอเดน ทูตานุทูตพักอยู่เมืองเอเดน ๓ วัน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐), ๒๕๐๗: ๒๗๐-๒๔๕)

ตอนที่ ๔ ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองเอเดนจนถึงเมืองไกรและเมืองอาเล็กซันดรี

เมื่อความกล่าวถึง วันศุกร์เดือน ๗ ขึ้น ค่ำ ๑ เวลาบ่ายโมงออกจากเมืองเอเดน ผ่านช่องแคบเวลแมนเดบเข้าทะเลแดง ที่มีเกาะเปรีน-เกาะแยแปนยูวา-เกาะเลบบาเยอ-ฝั่งเลฮุม-ชาดอน เป็นช่องเข้าไปท่าสุเอซ ตั้งแต่ออกจากเมืองเอเดนรวม ๑๗ วันถึงท่าสุเอซ เรือทอดสมอท่าอ่าวสุเอซ มีการจัดเรือกลไฟมารับทูตานุทูต มีการยิงสลุตรับ พักโฮเต็ลใหญ่ของอังกฤษ (ไม่บอกชื่อโฮเต็ล) และทูตานุทูตขึ้นรถไฟ ต่อด้วยรถยนต์ รถเทียมม้า ต่อไปที่เมืองไกรโร ไปตำหนักเจ้าไกรโร วังนั้นอยู่ริมแม่น้ำไนล์ ทูตานุทูตไปดูของโบราณชุดได้ในแผ่นดิน และเที่ยวดูโบสถ์ สกุลงเรียนแห่งหนึ่ง ส่วนแห่งหนึ่งริมแม่น้ำไนล์ ในเมืองไกรโร โดยทูตานุทูตพักอยู่เมืองไกรโร ๓ วัน และขึ้นรถไฟเดินทางออกจากเมืองไกรโรไปเมืองอาเล็กซันดรี ซึ่งเป็นเมืองชายทะเล ไปดูวังเมืองอาเล็กซันดรี และไปดูสวนอีกตำบล ๑ รวมทูตานุทูตพักอยู่เมือง อาเล็กซันดรี ๓ วัน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐, ๒๕๐๗: ๒๗๖-๒๘๑)

ตอนที่ ๕ ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองอาเล็กซันดรีจนถึงเมืองตุลน เมืองมาเซ เมืองไลยอน และเมืองปารีส

เมื่อความกล่าวถึง วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๘ ค่ำ ไปขึ้นเรือโบตฝรั่งเศส ๔ ลำ ในอ่าวเมืองอาเล็กซันดรีมีเรือรบฝรั่งเศสทอดอยู่ ๓ ลำ มีการยิงสลุตรับ เรือรับทูตเป็นเรือฟารีเก็จจักรข้างชื่อ

เรืออัครโมเด และเดินทางออกจากเมืองอาเล็กซันดรี ผ่านเกาะกันดี-ผ่านระหว่างเกาะซิดซีลีข้างเหนือ และฝั่งแผ่นดินเอเดเลียนข้างใต้-เรือพ้นช่องออกทะเลเรียกว่า ทะเลมัตเตแรนแน -เกาะตำบลหนึ่งที่ฝรั่งเศสเรียกว่าเขาไฟ-ถึงช่องเขา ๒ ฟาก ข้างขวาเรียกว่า เกาะกระสะ เป็นเขตแดนของฝรั่งเศส เป็นเมืองสมภพของพระเจ้าแอมเปอเรอโรเนโปเลียนบอนนีปาด ฟากข้างซ้ายเกาะสะวะเดนเป็นของเอเดเลียน-หน้าเมืองอาซัดเซีย-ปากอ่าวเมืองตุลน จากเมืองอาเล็กซันดรีถึงเมืองตุลนรวม ๘ วัน มีการยิงสลุตจากเรืออัครโมเด โดยพระเจ้าแอมเปอเรอโรทราบาทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามทั้งสองพระองค์มาจึงให้ มองติคินี เป็นผู้ที่มีรับทูตานุทูตสยาม นำพระราชสาส์นขึ้นรถ มีปีพาทย์ฝรั่งประโคมและทหารปืนยืนค้ำับพระราชสาส์นสองข้างทาง

มองติคินี พาทูตานุทูตเข้าพักโฮเต็ลชื่อ กากกอลอ และพาทูตไปดูแม่พระเยซู มีการโปรยดอกไม้ คำจุดดอกไม้เพลิงต่างๆ นอกจากนี้พาทูตานุทูตไปดูเรือรบใหญ่ ดูเรือยอดเป็นเรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอโรเสด็จไปเที่ยวเล่นทะเล และไปดูสวนดอกไม้ในบ้านเจ้าเมือง ที่ข้างหล่อเหล็กแห่งหนึ่ง ที่ข้างบันแห่งหนึ่ง ที่ข้างพื้นเชือกแห่งหนึ่ง ไปดูแมนูแฟกเจอที่ข้างเหล็กแห่งหนึ่ง ที่ข้างกลิ้งแห่งหนึ่ง แล้วพาไปดูคลังสำหรับไว้เครื่องศตราวุธต่างๆ ไปดูเครื่องมือและเครื่องสวมตัวคนสำหรับทำการไถ่น้ำ ทูตานุทูตพักที่เมืองตุลน ๒ วัน และวันอังคาร เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาบ่ายโมง ๑ มองติคินี พาทูตานุทูตขึ้นรถไฟไปจากเมืองตุลน ถึงเมืองมาเซเวลาบ่าย ๔ โมง ขุนนางจัดรถเทียมม้ามาคอยรับทูตานุทูต พาไปอยู่โฮเต็ลชื่อ เดอกอลอนี และพาทูตานุทูตไปดูกำแพงกันคลื่นที่ปากอ่าว และไปดูสัตว์ต่างๆ ในวันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๖ ค่ำ เวลา ๔ โมงเช้า มองติคินีเชิญทูตานุทูตขึ้นรถไฟไปจากเมืองมาเซ ถึงเมืองโลยอง และไปพักที่โฮเต็ลชื่อ การาน และมองติคินีพาทูตไปดูช่างทำของต่างๆ เป็นเมืองทำผ้าแพรดี และไปดูทหารที่ป้อมบนภูเขา ดูบ้านทหาร ไปดูสัตว์ต่างๆ ไปดูโรงละคร วันเสาร์เดือน ๘ ค่ำ ขึ้น ๘ ค่ำ เวลาเช้าโมง ๑ มองติคินีเชิญทูตานุทูตไปขึ้นรถไฟไปจากเมืองโลยอง ไปกรุง ปารีส และพักที่โฮเต็ลชื่อ แปนเรคปิโร (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐, ๒๕๐๗: ๒๙๐-๓๐๖)

ตอนที่ ๖ ว่าด้วยราชทูตเข้าเฝ้าแอมเปอเรอโรฝรั่งเศส

เนื้อความกล่าวถึง วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมง ทูตานุทูตเข้าพบ มินิสเตอรวูแนล ผู้สำเร็จราชการต่างประเทศ และนัดถึงกำหนดการเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอโร และมินิสเตอรวูแนล ใคร่ของดูเครื่องมงคลราชบรรณาการ และสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอโรมีกำหนดรับสั่งให้ทูตานุทูตเข้าเฝ้า ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมง และทูตานุทูตจัดทำบายชีชื่อทูตานุทูตที่จะให้เฝ้านั้น ราชทูต๑ อุปทูต๑ ตรีทูต๑ ผู้กำกับเครื่องราชมงคลราชบรรณาการ หลวงอินทรมนตรี๑ นายสรพรวิชัย ๑ ขุนมหาสิทธิโวหาร๑ หมื่นจักรวิจิตร๑ สีกน นายสมบุญบุตร ราชทูต๑ นายชายบุตรอุปทูต๑ นายเอี่ยมมหาดเล็ก๑ เสมียน ขุนสมบัติบิต๑ หลวงชาติสุเรนทร์๑ ลำม ขุนจรทะเล๑ นายเปี่ยม มหาดเล็ก๑ รวม ๑๔ คนนั้นให้เข้าเฝ้า และมองติคินีพาทูตไปดูละครโรงใหญ่ ในเมืองปารีส วันศุกร์เดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลาเช้า มองติคินีพาช่างเขียนถ่ายรูปมาที่โฮเต็ล โดยมีรับสั่งจากสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอโร ให้พาช่างมาขอให้ทูตแต่งตัวอย่างไทย จะให้ช่างถ่ายรูปไว้สำหรับแผ่นดิน โดยได้ถ่ายรูปราชทูต รูปนายสรพรวิชัย ๒ คนแผ่นหนึ่ง รูปอุปทูต รูปนายชาย ๒ คนแผ่นหนึ่ง

ตรีทูตแผ่นหนึ่ง หลวงอินทรมนตรีแผ่นหนึ่ง ขุนมหาสิทธิโวหารแผ่นหนึ่ง รวม ๕ แผ่น แล้วเขียน ประสานให้สีเหมือนสีตัวด้วย

วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ เวลา ๒ โมง มงตินิกิพาขุนนางเจ้าพนักงานมารับ เครื่องมงคลราชบรรณาการ ไปตั้งที่พระราชวังฟอเตเลโบล ราชทูตจึงให้หลวงอินทรมนตรี ขุนมหา สิทธิโวหาร แต่งตัวตามบรรดาศักดิ์ ๒ นายกำกับไปจะได้จัดตั้งด้วย และมีรถเชิญราชทูตและหีบพระ ราชสาส์นขึ้นรถมีขุนนางไปด้วยในรถ และมงตินิกิเชิญพระราชสาส์นขึ้นรถไฟ และขึ้นรถม้าไปไป ณ พระราชวังฟอเตเลโบล (Chateaux de Fontainebleau) มีปีพาทย์ฝรั่งประโคมตลอดทาง จนถึง พระราชวัง ครั้นพอถึง ขุนนางฝ่ายกรมวังออกมารับราชทูตให้ทูตานุทูตหยุดพัก เปิดหีบพระราชสาส์ นออกแล้ว ราชทูตเชิญพระราชสาส์นเข้าสู่ท้องพระโรงที่สมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอเสด็จประทับ และ ราชทูตอ่านทูลเบิกถวายพระราชสาส์นเครื่องมงคลราชบรรณาการ โดยสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอทรง รับต่อพระหัตถ์ สมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอและแอมเปเรศ พระมเหสี (สมเด็จพระจักรพรรดินิยูเจนี) พระเจ้าลูกยาเธอเนโปเลียน เสด็จมาไต่ถามทุกข์สุขถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์และพระ บรมวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่และทูตานุทูต แล้วรับสั่งให้หาตัวนายชายมาให้พระเจ้าลูกยาเธอ เนโปเลียนจับมือนายชาย แล้วเสด็จเลยไปทอดพระเนตรเครื่องมงคลราชบรรณาการ รับสั่งว่าฝีมือ ช่างไทยทำทองลงยาสลักประดับเพชรประดับพลอยงามกว่าของประเทศอื่นแล้วเสด็จขึ้น

มงตินิกิพาทูตานุทูตไปดูห้องและพระแท่นของแอมเปเรศพระมเหสี และพามาห้อง หนึ่ง แอมเปเรศพระมเหสีเสด็จมายืนเสวยขนมอยู่ที่นี่ แล้วพระราชทานให้ราชทูต อุปทูต ตรีทูต ได้รับขนมต่อพระหัตถ์แอมเปเรศพระมเหสี และแอมเปเรศพระมเหสี จึงรับสั่งให้หาตัวนายชาย (บุตรชายของเจ้าหมื่นไวยวรนาถ (วอน) หัวหมื่นมหาดเล็ก เจริชวา ตำแหน่งอุปทูต) ไปให้ใกล้ และ ตรัสกับมงตินิกิว่าทรงเมตตานายชายมากจะทรงจูบได้หรือไม่ได้ มงตินิกิทูลว่าได้ แอมเปเรศ พระ มเหสีก็ทรงจูบนายชาย และประทานขนมให้ต่อพระหัตถ์แล้ว แอมเปเรศ พระมเหสี รับสั่งทูตานุทูตว่า สิ่งของซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงยินดีมานั้นเป็นของงามดี จะเก็บรักษาไว้เป็นที่ทรงระลึกถึง สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ ทูตานุทูตทูลว่าของถวายนั้นเป็นเครื่องสำหรับชัตติยราช ตระกูลขอกษัตริย์อย่างสูง ใช้ได้แต่ในหลวง แล้วแอมเปเรศพระมเหสีก็เสด็จขึ้น และมงตินิกิพา ทูตานุทูตกลับจากพระราชวังฟอเตเลโบลขึ้นรถไฟกลับ เวลาทุ่มครึ่งถึงโฮเตลที่กรุงปารีส (ประชุม พงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐), ๒๕๐๗: ๓๐๗-๓๑๗)

ตอนที่ ๗ ว่าด้วยราชทูตเที่ยวดูสถานที่ต่างๆ

สรุปเนื้อความได้ดังนี้ : เนื้อความกล่าวถึงวันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ มงตินิกิเชิญ ไปบ้าน เพื่อหาเรือการไปเฝ้าเจ้าหญิงพระน้องนางองค์หนึ่งกับมินิคเตอมริน ผู้ว่าการกำปั่นรบคนหนึ่ง และมงตินิกิแนะนำว่าควรไปพระราชวังแวตไซ ทำไว้แต่โบราณไม่ได้ดัดแปลง ครั้งแผ่นดินพระเจ้า ลุวิกที่ ๑๔ ทูตไทยได้ไปเฝ้าครั้งหนึ่ง พระเจ้าลุวิกเสด็จออกรับทูตที่นั่น ควรทูตานุทูตจะไปดู ราชทูต ตอบว่าชอบแล้ว มินิคเตอทูลว่า วันอาทิตย์เป็นวันเลิกการ ไปดูกันวันนั้น แล้วมงตินิกิพาทูตานุทูตไป ดูละครอีกแห่งชื่อละครม้า วันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๑๔ ค่ำ เวลาบ่ายโมงหนึ่ง มงตินิกิพาทูตานุทูตไป ดูคลังทำเงิน วันอาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๑๕ ค่ำ มงตินิกิพาทูตานุทูตไปดูพระราชวังแวตไซ วันอังคาร

เดือน ๘ พุทธศักราช ขึ้น ๒ ค่ำ เวลาบ่ายโมงหนึ่ง มงตึกนี้พาทูตานุทูตไปดูสวนและสัตว์ต่างๆ .. (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐, ๒๕๐๗: ๓๑๘-๓๒๘)

หมดฉบับเพียงนี้...

จดหมายเหตุของพระณรงควิชิต (จอมน บุนนาค) ถือได้ว่าเป็นเอกสารชั้นต้น ที่เป็นการจดบันทึกขึ้นร่วมสมัยกับเหตุการณ์ เพราะผู้เขียนเป็นผู้เดินทางไปด้วยตนเองและพบเห็นเหตุการณ์เหล่านั้น ความรู้จากจดหมายเหตุนี้มีมากมายอาทิ คณะเดินทางสำคัญทั้งหมด ๒๘ คน ทำให้เราได้ทราบตำแหน่งสำคัญๆ ทางการทูตสยามที่ส่งไปฝรั่งเศส ดังนี้

ราชทูต ๑ คือ พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี (แพ) จางวางพระคลังสินค้า อายุ ๔๓ ปี มีผู้ติดตาม ได้แก่ นายบุญสม บุตรราชทูต๑ ขุนสมบัติบดี เสมียน๑ นายฮวดล่ำม๑ ขุนราชสมบัติ คนใช้๑ หมื่นนราภักดี คนใช้๑ รวม ๖ คน

อุปทูต ๑ คือ เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (วอน) หัวหมื่นมหาดเล็ก เหวงขวา อายุ ๓๓ ปี มีผู้ติดตาม ได้แก่ นายชาย บุตรอุปทูต๑ นายหวาด บุตรพระยาอภัยสงคราม๑ หลวงชาติสุรินทร์ เสมียน๑ ขุนจระเล ล่ำม๑ นายเอี่ยม มหาดเล็ก๑ นายเนตร มหาดเล็ก๑ พันทงสิงหนาท คนใช้๑ นายชุ่ม คนใช้๑ รวม ๘ คน

ตรีทูต ๑ คือ พระณรงควิชิต (จอมน) เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ในพระราชวังบวร อายุ ๒๖ ปี มีผู้ติดตาม ได้แก่ นายเปีย มหาดเล็กล่ำม๑ หมื่นหาญณรงค์ เสมียน๑ พันสกลบันลือ คนใช้ ๑ รวม ๔ คน

บาทหลวงลุยวิสลอนนาดี ล่ำมใหญ่๑ ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ ในพระบรมมหาราชวัง หลวงอินทรมนตรี เจ้ากรมสรรพากรนอก ๑ นายสรรพวิชัย มหาดเล็กหุ้มแพร ๑ ขุนมหาสิทธิโวหาร ปลัดกรมอาลักษณ์๑ หมื่นจักรวิจิตรกรมพระแสงในซ้าย ๑ ขุนศรีวิสุทธิธารก เสมียน๑ นายเนียมคนใช้๑ นายสัง คนใช้๑ นายเดช คนใช้๑ รวม ๘ คน

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานของฝรั่งเศส ที่คณะทูตสยามเดินทางไป ที่เป็นรูปภาพสีน้ำมัน รูปภาพชุดถวายสาส์นต่อพระจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ วาดโดย ฌอง เล-อง เจโรม จิตรกรเอกประจำราชสำนักของฝรั่งเศส ซึ่งเขาได้บรรยายได้ภาพว่า ...”ภาพวาดนี้ประมวลบทสรุปความยิ่งใหญ่ของการของจักรพรรดิฝรั่งเศส แห่งราชสำนักนโปเลียนที่ ๓” (A SCENCE THAT SUMS UP THE IMPERIAL SPLENDOUR OF NAPOLEON III COURT) (ไกรฤกษ์ นานา, ๒๕๔๗: ๑๓๖) และภาพสเก็ตช์ราชทูตทั้ง ๓ คน วาดโดยฌอง เล-อง เจโรม พาดหัวข่าวในหนังสือพิมพ์ฝรั่งเศส Le Gaulois du Dimanche (ไกรฤกษ์ นานา, ๒๕๔๗ : ๑๓๔,๑๔๐) ซึ่งแสดงถึงฝรั่งเศสให้ความสำคัญและให้เกียรติต่ออาณาจักรสยามอย่างยิ่ง

พระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการของสยาม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายเรื่องราชทูตไทยไปยุโรปแต่โบราณมา เรื่องพระราชสาส์น ไว้ดังนี้ ว่าด้วยพระราชสาส์นตามโบราณ ต้องจารึกลงในแผ่นสุพรรณบัฏเขียนจำลองแผ่นกระดาดแต่สำเนาซึ่งส่งไปกับศุภอักษรของเสนาบดี การที่จารึกลงใน

แผ่นทองถือว่าเป็นเครื่องหมายแห่งไมตรี แม้หนังสือสัญญาทางไมตรีที่มีต่อกันระหว่างประเทศก็ใช้จารึกในแผ่นสุพรรณบัฏและการที่หมายสำคัญใช้ประทับยอดหัวแหวนกตรอยไว้ในแผ่นทองแทนประทับตรา ด้วยเหตุนี้จึงเป็นคำพูดกันว่า “เป็นทองแผ่นเดียวกัน” และ “เป็นสุวรรณปัดพ้อันเดียวกัน” มาแต่โบราณ ประเพณีอันนี้ไม่มีในประเทศฝรั่งเศสและประเทศจีน (กรมศิลปากร, ๒๕๐๗: ๕๐-๕๑) ส่วนพระราชสาส์นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีถึงพระจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ (กรมศิลปากร ๒๕๒๙: ๔๑-๔๒) ถวายเมื่อเข้าเฝ้าเป็นทางการที่พระราชวัง ฟองเตลโบล (Fontainebleau) เมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน ค.ศ.๑๘๖๑ (พ.ศ.๒๔๐๔) ฉบับนี้ วัสดุ คือแผ่นทองขนาดกว้าง ๖.๕ ซม. ยาว ๔๐ ซม. พระราชสาส์นฉบับนี้ไม่ได้มีวัน แต่พบไปมากล้ายกับหีบเพลงชัก คือลักษณะของสมุดไทย

บัญชีเครื่องพระสุพรรณบัฏและเครื่องมงคลราชบรรณาการ จากข้อมูลพระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังประเทศอเมริกาและประเทศฝรั่งเศส (๒๕๐๒: ๖๘-๖๙)

บัญชีเครื่องพระสุพรรณบัฏจารึกพระราชสาส์น และเครื่องมงคลราชบรรณาการ เป็นของสมเด็จพระปรมินทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยามพระองค์ใหญ่ ทรงยินดีมาถึงสมเด็จพระเจ้าโนโปเลียนที่ ๓ พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ได้มอบให้ทูตกรุงสยามไปคุมไป แลได้ว่าในพระราชสาส์นนั้น คือ ดังนี้

๑. พระราชสาส์นจารึกในพระสุพรรณบัฏ ห่อในแผ่นทองคำแล้วใส่ในฝักทองคำลงยา
๒. พระราชสาทิศฉายาลักษณะ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จนั่งใกล้โต๊ะมีเครื่องบางสิ่งในเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งมองซิเออซาเลศเดมอดิตินี้ได้ถวายว่า เป็นของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสส่งมาเป็นราชบรรณาการ เมื่อครั้งเข้ามาทำสัญญาในป้อมโรงอัฐศก ศักราช ๑๒๑๗ นั้น
๓. พระสาทิศฉายาลักษณะ ในพระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์
๔. พระมหามงกุฎลงยา ประดับเพชรบ้าง มรกตบ้าง หับทิมบ้าง ๑
๕. พระสังวาลลายกุดันประดับหัทธิม ๑
๖. พระธำมรงค์นพเก้าใส่ตลับคำลงยา ๑
๗. ฉลองพระองค์พระกรน้อยมีมุดมเพชร เจ็ด ๑
๘. ฉลองพระองค์ครุยกรองทอง ๑
๙. รัตพระองค์กุดันประดับเพชรบ้าง มรกตบ้าง สายทองมีประจำยามประดับมรกต ๑
๑๐. รัตพระองค์จรับาท (เจียรบาท) ตาดปักเลื่อม ๑
๑๑. รัตพระองค์กรองทอง ๑
๑๒. สนับเพลลาเข็มขาบ เชิงอนลายทองคำลงยาราชาวดี ๑
๑๓. ผ้าทรงยกทอง ฝืน ๑
๑๔. ผ้าทรงลายกรวยเกี่ยวเขียนทอง ฝืน ๑
๑๕. ผ้าทรงปุมอย่างดี ๔ ฝืน ๑
๑๖. สังขุดตราวัฏเครื่องทองคำลงยาราชาวดี มีดอกนพรัตนมั่งสีทองคำจำหลักลงยาเป็นเครื่องรอง ๑

๑๗. ชันน้ำกับพานรองทองคำลงยาราชาชาติ ๑
๑๘. เครื่องชา (มี) ถาดทองคำ ๑ ป้านเลี่ยมทองคำ ๑ จานทองคำรองป้าน ๑ ถ้วย
หยกใหญ่มีฝาเลี่ยมทองสำหรับ ๑ เรือทองคำรองถ้วย ๑ ๕
๑๙. ถ้วยฝาทองคำลงยา ๑ ถ้วยฝาเงินถมยาคำตะทอง ๑ รวมเป็น ๒
๒๐. ซองบุหรีทองคำลงยา ๑
๒๑. หีบใส่กรรไกรสันประดับเพชร ๑ ทับทิม ๑ รวม ๒ สารเจียดง } หีบ ๑ = ๑
กรอบแลด้ามทองคำลงยาประดับพลอยมรกตคู่ ๑
๒๒. หีบใส่ ช่อม ๑ ช้อน ๑ มีด ๑ (เป็น) ทองคำแลมีด้ามประดับเพชร สำหรับ ๑
๒๓. โต๊ะเงินใหญ่ปากกาไหล่ทองคำลงยา ๑
๒๔. ดาบเหล็กสายฝักทองคำลงยา ๑
๒๕. หอกอย่างสยามฝักเงินกาไหล่ทองลายจำหลัก ๑
๒๖. จ้าวฝักเงินกาไหล่ทองคำลายจำหลัก ๑
๒๗. ทวนด้ามกาไหล่ทองคำลายจำหลัก ๑
๒๘. เครื่องม้าทองคำประดับพลอย ๑
๒๙. พระกลด ๑
๓๐. บังสุรย์ ๑
๓๑. เครื่องสูง ฉัตร ๕ ชั้น ๒, ฉัตร ๓ ชั้น ๒, ชุมสาย ๒ รวมเป็น ๖
๓๒. พระราชยานกง ๑
๓๓. กลองมโหระทึกกับปี่งา สำหรับ ๑
๓๔. ฉากรูปพระแก้วมรกต ซึ่งเป็นที่นมัสการในพระบรมหาราชวังเขียนสามรูป
ตามอย่างทรงเครื่องในฤดูทั้งสาม ซึ่งมีหนังสือชี้แจงมาเป็นนิทานด้วยนั้น } ๑

....แอมแปรส พระมเหสี รับสั่งทูตานุทูตว่า สิ่งของซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงยินดีมา
นั้นเป็นของงามดี จะเก็บรักษาไว้เป็นที่ทรงระลึกถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทั้งสอง
พระองค์.... (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ และประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐, ๒๕๐๗:
๓๐๗-๓๑๗)

นอกจากนี้พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ยังทรงพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของฝรั่งเศสแด่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เครื่องราชนี้มีชื่อว่าตราลิจองดอนเนอร์ ซึ่งเป็นต้นแบบให้
ทรงคิดสร้างดวงตราฝ่ายไทยขึ้นเป็นครั้งแรกเรียกว่า ดวงตรารัตนาภรณ์ เมื่อทรงสร้างแล้วทรงส่งไป
ถวายพระจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ พร้อมรูปถ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประดับ
เครื่องราชอิสริยาภรณ์ของฝรั่งเศสรูปถ่ายนี้ส่งไปพร้อมกับพระราชสาส์นลงวันที่ ๕ เมษายน พ.ศ.
๒๔๐๗ (เอนก นาวิกมูล, ๒๕๔๘ : ๑๕๖)

ปัจจุบันนี้เครื่องราชบรรณาการที่ส่งไปถวายพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ในครั้งนั้นทาง
ฝรั่งเศสเก็บไว้ในพิพิธภัณฑ์จีน ที่พระราชวังฟอเตโปล และรูปของราชทูตไทยที่ไปเข้าเฝ้าพระเจ้านโป
เลียนยังอยู่ที่พระราชวังฟอเตโปล (มานิจ ชุมสาย ๒๕๒๗: ๓๖, ไกรฤกษ์ นานา ๒๕๔๗: ๔๕,

ไกรฤกษ์ นานา ๒๕๔๗: ๑๐๐-๑๐๒) นอกจากอังกฤษและฝรั่งเศสแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงแสดงความสัมพันธ์ทางพระราชไมตรีกับประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งตรงกับสมัยของประธานาธิบดี ของสหรัฐอเมริกา ๓ ท่านได้แก่ ๑) แฟรงคลิน เพียร์ซ (Franklin Pierce) เป็นประธานาธิบดีคนที่ ๑๔ ดำรงตำแหน่งอยู่ระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๙๖-๒๔๐๐ ๒) เจมส์ บูแคนัน (James Buchanan) เป็นประธานาธิบดีคนที่ ๑๕ ดำรงตำแหน่งอยู่ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๐๐-๒๔๐๔ ๓) อับราฮัม ลินคอล์น (Abraham Lincoln) เป็นประธานาธิบดีคนที่ ๑๖ ดำรงตำแหน่งอยู่ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๐๔-๒๔๐๕ และสมเด็จพระสันตะปาปาปิอุสที่ ๙ (Pius IX) ดำรงตำแหน่งอยู่ระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๘๙-๒๔๒๑

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแสดงพระราชสัมพันธ์ไมตรี ระหว่างกับประเทศสหรัฐอเมริกา เพื่อแสดงให้เห็นถึงสัมพันธ์ภาพที่ดีต่อกันอย่างเป็นทางการ ดังนั้นผู้ศึกษาจึงได้นำพระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีเจมส์ บูแคนัน (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘: ๓๙๗) เพื่อชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ ดังนี้

ฉบับที่ ๒๑

พระราชสาส์น ถึงประธานาธิบดีอเมริกา

เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒

สมเด็จพระมหาปรเมนรมงกุฎ พระจอมเกล้ากรุงสยามเป็นใหญ่ได้ครอบครองพระราชอาณาจักรสยามราชภฏ แวดล้อมด้วยนานาประเทศราชชนบทต่างๆ ทุกทิศ คือ ลาวโยน ลาวเฉียงในทิศพายัพ และอุดร ลาวกาว แต่ทิศอีสานจนบุรีร์ กัมพูชา เขมร แต่บุรีร์จนพายัพ เมืองมาลายูเป็นอันมากแต่ทิศทักษิณจดหริดี และบ้านเมืองกระเหรี่ยงบางเหล่า แต่ทิศประจิมจนพายัพและเข้าช่องและชาติต่างๆ อื่นๆ อีกเป็นอันมาก และผู้ประจักษ์ในภาษามคร และคัมภีร์ในพุทธศาสนา ขอเจริญพระราชไมตรีมายัง เยม บูชแนน ปรีโสเดนด ผู้บังคับการแผ่นดิน ยูไนติศเตศอเมริกาแสดงความให้ทราบเมื่อเดือน ๑๐ ปีมะแมเอกศก เป็นเดือนเสบเตมเบอร์ คริสตศักราช ๑๘๕๙ นี้...มิสเตอร์จันเดลอร์ ก็ได้ยื่นอักษรสาส์นนั้ถึงมือกรุงสยามต่อหน้าผู้ใหญ่ทั้งปวงในที่ประชุม...ว่ากรุงสยามนี้ได้รับราชไมตรีอันสนิทติดต่อยูไนติศเตศอเมริกาเป็นประเทศอันใหญ่ และว่าของเครื่องราชบรรณาการที่กรุงสยามได้ส่งไปแล้วแต่ครั้งก่อนนั้นเป็นของตั้งไว้ให้ปรากฏแก่คนเป็นอันมากและปรากฏเป็นเกียรติยศแสดงนามและการไมตรีของกรุงสยามสืบไปภายหน้า กรุงสยามของแสดงความยินดีมาให้ผู้ครองฝ่ายยูไนติศเตศทราบ...

๒) กรณีศึกษาเปรียบเทียบกับพระราชวงศ์คอนบวงแห่งพระราชสำนักพม่า

พระราชสำนักในบริเวณใกล้เคียงเป็นตัวอย่างที่ทำให้พระราชสำนักสยามต้องพยายามลุกขึ้นปรับตัวให้ก้าวทันกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นพระราชสำนักพม่า ในสมัยราชวงศ์คอนบวง (Konbaung Dynasty) รัชกาลพระเจ้าปดุง หรือ มินตายาคยีพญา อันหมายถึง “เจ้าแห่งกฎหมายอันยิ่งใหญ่” และยังปรากฏพระนามอริยเมตไตรย หมายถึง พระโพธิสัตว์ เนื่องจากพงศาวดารรัชกาลของพระองค์เต็มไปด้วยยอภินิหารเกี่ยวกับช้างเผือก พระองค์ทรงเชื่อว่าทรงได้รับการ

มอบหมายให้เป็นผู้ครองโลก (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๐๒ และ ๗๑๑) พระนามของพระมหากษัตริย์ในดินแดนของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ไม่ว่าจะเป็นไทย เขมร โบราณ หรือ พม่า มักอธิบายสถานภาพความเป็นสมมติเทพเพื่อยกย่องให้เห็นความยิ่งใหญ่เหมือนกันแทบทั้งสิ้น โดยมีพื้นฐานสำคัญจากศาสนาพุทธ ทั้งมหายานและหินยาน หรือ ฮินดู ทั้งบูชาพระศิวะ หรือ พระนารายณ์ ซึ่งพระบรมราชานุภาพดังกล่าวในสมัยต่อมาได้ถูกทดสอบจากมหาอำนาจใหม่ที่มาจากการล่าอาณานิคมพร้อมกับอาวุธยุทโธปกรณ์ที่ทันสมัย สมมติเทพในนามพระมหากษัตริย์ในดินแดนดังกล่าวจึงได้คิดทบทวนถึงพระบรมราชานุภาพอันศักดิ์สิทธิ์ว่ายังคงใช้ได้หรือไม่ เมื่อพิจารณาแล้วจึงทรงเห็นได้ว่าสัญลักษณ์แห่งพระราชอำนาจเดิมไม่สามารถนำมาใช้อธิบายในโลกยุคปัจจุบันของพระองค์อีกต่อไป นี่คือการเห็นผลสำคัญที่ทำให้พระมหากษัตริย์ในมิติโลกทัศน์เก่าจะเป็นต้องลุกขึ้นเพื่อพัฒนาประเทศให้ก้าวทันกับแนวคิดใหม่ที่มาพร้อมกับรูปแบบอำนาจ ความเจริญ ที่แต่ละพระองค์ได้ประสบพบเห็นควบคู่ไปกับการธำรงรักษาไว้ซึ่งพระราชอำนาจแบบเดิมเข้าไปผสมด้วย ดังเช่น กรณีตัวอย่างของประเทศพม่าและเวียดนามที่จะได้ยกตัวอย่างประกอบ

พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับราชการบ้านเมืองที่สำคัญของพระเจ้าปดุงที่ชี้ให้เห็นถึงแนวคิดที่จะพัฒนาประเทศให้เป็นระบบระเบียบมากขึ้น นับตั้งแต่ช่วงต้นรัชกาลโปรดให้ตั้งเจ้าหน้าที่ขึ้นเพื่อทำสำมะโนภาษีอากรทั่วไประเบียงซึ่งบรรดาข้าหลวงของพระองค์ที่ได้จัดทำเพิ่มขึ้นหลังจากที่ได้สืบสวนหาหลักฐานจากข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และกำนันทั่วประเทศแล้วเรียกว่า ทะเบียนสำมะโนภาษีอากรของพม่า ทะเบียนนี้ทำให้พระเจ้าแผ่นดินทรงทราบจำนวนภาษีที่จะเก็บจากราษฎรพระเจ้าปดุงได้ติดตามผลการสำรวจของปี.ศ. ๑๗๘๔ ด้วยการสำรวจอีกครั้งหนึ่งในปี.ศ. ๑๘๐๓ ทะเบียนเป็นจำนวนมากที่จารึกไว้บนใบลานและเขียนบนกระดาษข่อย ซึ่งถือได้ว่าเป็นการรวมหลักฐานเดิมที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีอยู่เกี่ยวกับสภาพสังคมและเศรษฐกิจของพม่า นับเป็นสิ่งที่หายากมาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นอกจากนี้ยังทรงยกทัพไปปราบปรามแคว้นยะไข่ ในปี.ศ. ๑๗๘๔ พระเจ้าปดุงทรงตัดสินพระทัยยึดเมืองยะไข่จากการปกครองพระเจ้าสามาตา พระเจ้าสามาตาถูกจับกุมในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๗๘๕ พร้อมพระมเหสี ไอรสและพระธิดา และประชาชนไม่ต่ำกว่า ๒,๐๐๐ คน ถูกส่งไปสู่พม่า และนำเอาพระพุทธรูปมหาชัยมุนีอันมีชื่อไปด้วย ปัจจุบันนี้ประดิษฐานอยู่ในเจดีย์ยะไข่ที่เมืองมันทะเลย์ พระราชกรณียกิจการตียะไข่ในครั้งนี้มีผลสำคัญต่อความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษและพม่าเนื่องด้วยการยกทัพ ณ ดินแดนดังกล่าวและสามารถยึดครองได้นั้น ทำให้พรมแดนของพม่าขยายขึ้นไปจดพรมแดนอินเดียของอังกฤษ และนำพม่าไปสู่ยุคใหม่อันเป็นยุคแห่งความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษและพม่าซึ่งก่อให้เกิดผลอย่างใหญ่หลวงตามมา (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๑๐-๗๑๑) พระมหากษัตริย์ของพม่าโดยส่วนใหญ่แล้ว ยังทรงมีแนวคิดที่ยึดมั่นในกฎธรรมเนียมราชประเพณีแบบเก่าอย่างเคร่งครัดอันเป็นตัวจักรสำคัญที่มีผลต่อการดำรงอยู่และการจบสิ้นของความเป็นอิสระของประเทศ การสามารถปรับตัวให้เข้าได้กับอำนาจใหม่ภายใต้จักรวรรดินิยมอังกฤษให้ได้มากที่สุด หรือ การยึดมั่นของระบบประเพณีความมีอิทธิमानะ และความโง่เขลาของพระราชสำนัก อังวะ (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๒๘) จึงเป็นปัจจัยสำคัญของการปรับตัวและพัฒนาประเทศพม่าในการต่อมา

ตัวอย่างกรณีราชสำนักพม่าที่ไม่ยอมปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงจนทำให้เกิดการต่อต้านทั้งภายในและภายนอก เช่น ในรัชกาลพระเจ้าฟุกาม พระองค์ทรงเป็นทรรราชที่ทำให้เกิดการตื่นตระหนกให้กับชาวอังกฤษและคนรุ่นหลังต่อมา พระองค์ได้ส่งขุนนางไปบริบทพหุสินขุนนางที่มั่งคั่งโดย

กุเรื่องเพื่อกล่าวหาบุคคลเหล่านี้และได้สังหารชีวิตภายใต้การนำของเสนาบดีชื่อ หม่อง เบงสัด และ หม่อง เพน ทำให้ความโกรธแค้นของประชาชนพุ่งถึงขีดสุดจนกระทั่งพระเจ้าแผ่นดินต้องทรงยอม มอบตัวขุนนางทั้งสองให้ประชาชนทรมานจนสิ้นชีวิต ทั้งนี้เพื่อป้องกันพระชนม์ชีพของพระองค์เอง พระองค์ไม่ค่อยจะสนพระทัยในราชการบ้านเมือง ทรงปล่อยให้เจ้าหน้าที่ตามท้องถิ่นต่างๆ สามารถ ปฏิบัติตามความพอใจได้ตราบไคที่ส่งภาษีอากรไปยังเมืองหลวงสม่ำเสมอ ข้าราชการประจำท้องถิ่น เช่น กอง คยี ของพระเจ้าแสรกแมง (รัชกาลก่อนหน้านั้น) จึงต้องการมาเป็นโจรที่มีชื่อเสียงในการ ต่อต้านการปกครองของอังกฤษทำตนเป็นอิสระเหมือนเป็นพวกอศวินเหมือนอย่างยุคกลางของยุโรป (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๓๗-๗๓๘) กรณีดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงการขาดความสามัคคีในพระราชสำนัก ขุนนางที่ต่างกบฏโยกหาผลประโยชน์โดยไม่คำนึงถึงภัยคุกคามจากนอกประเทศ จนทำให้เกิดความเสียหายอย่างใหญ่หลวงในการต่อมาจวบจนกระทั่งปลายราชวงศ์คอนบวง

กรณีตัวอย่างอีกรัชกาลหนึ่งในราชสำนักพม่าที่น่าสนใจมาพิจารณาเปรียบเทียบกับรัชกาลอื่นๆ ในพม่า หรือกับในสยาม ที่ค่อนข้างมีการปรับตัวอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้ามินดง ซึ่งเป็นปี่รัชกาลเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่างก็ต้องประสบกับปัญหาการล่าอาณานิคมของชาติตะวันตกเหมือนกันทั้งสิ้น วิเทศบายสำคัญที่พระเจ้ามินดงทรงดำเนินเพื่อการดำรงอยู่และการรักษาพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์มีความคล้ายคลึงกับวิเทศบายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ นั่นคือการใช้พระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเป็นแกนหลักทางสังคมเพื่อสร้างสังคมแห่งสันติสุขและการพัฒนาสู่ความเป็นรัฐจารีตในทางพุทธศาสนา (Buddhism) และในขณะเดียวกันก็ทรงเปิดโลกทัศน์ความคิดมุมมองต่างๆ ที่มาจากโลกตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษ ทั้งชาวพม่าและชาวอังกฤษพากันถือว่าพระเจ้ามินดงทรงเป็นผู้นำเคารพนับถือยิ่งเพราะได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้ปฏิรูปศาสนาพุทธในประวัติศาสตร์ของพม่า

พระองค์ยึดแนวคิดเห็นอันถูกต้องเช่นเดียวกับพระเจ้าปดุงที่ว่า คณะสงฆ์ในพุทธศาสนาควร จะมุ่งอยู่กับศาสนาเพียงอย่างเดียว พระองค์ทรงปรับปรุงระเบียบวินัยให้เคร่งครัดขึ้นและในขณะเดียวกันก็ทรงดำเนินกิจการเพื่อทำให้คณะสงฆ์จงรักภักดีต่อราชบัลลังก์ ซึ่งเป็นผู้พิทักษ์และองค์ อัครศาสนูปถัมภก พระองค์ทรงถวายปัจจัยอย่างมโหฬารต่อพระสงฆ์ทั้งหลายในนครหลวง บรรดาผู้ที่ ทำการเพาะปลูกในธรณีสงฆ์ได้รับการยกเว้นไม่ต้องชำระภาษีที่เรียกว่า หัตตามเมตา พระองค์ทรง ปรีกษาพระสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิในเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวกับศาสนาและโปรดให้บรรดาเจ้าอาวาสกราบบังคม ทูลพระองค์โดยตรงเกี่ยวกับเรื่องทางฝ่ายฆราวาส ทรงแต่งตั้งผู้ใหญ่บ้านและข้าราชการประจำท้องถิ่น ตามคำทูลเสนอแนะของเจ้าอาวาสประจำท้องถิ่นนั้นๆ พระองค์ทรงมีความสัมพันธ์อันดีเลิศกับพุทธ จักร ข้าราชการของพระองค์ดำเนินงานร่วมกับสังฆราชได้อย่างกลมเกลียว พระเจ้ามินดงทรงดำเนิน วิเทศบายที่จะให้ราชสำนักและนครหลวงของพระองค์เป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาและเป็น ศูนย์กลางของการศึกษาในโลก พระองค์ทรงสร้างวัดขนาดใหญ่หลายแห่งรอบเมืองมณฑลเลย

ในปี ค.ศ.๑๘๗๑ ทรงปฏิบัติตามศาสนาอันยิ่งใหญ่ในพระชนม์ชีพของพระองค์เป็นผลสำเร็จ คือ ทรงจัดให้มีการสังฆยานาพระไตรปิฎกเป็นครั้งที่ ๕ ในพุทธศาสนา ปี ค.ศ.๑๘๖๐ เพื่อเตรียมการ ดังกล่าว ได้มีการชำระคัมภีร์ภาษาบาลีโดยสมบูรณ์ในที่ประชุมสงฆ์ประมาณ ๒,๔๐๐ รูป มีการ สาธยายข้อความของพระไตรปิฎก และอรรถกถาซึ่งได้รับการชำระแล้วและต่อมาภายหลังได้รับการ

จารึกเป็นภาษาพม่า ที่พระเจดีย์กุโสดอ พระไตรปิฎกจารึกบนแผ่นหินอ่อน ๗๓๓ แผ่น ส่วนอรรถคาถาจารึกบนแผ่นเงินแผ่นทองที่พระเจดีย์องค์กลาง พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะรวบรวมพุทธศาสนิกชนพม่าทั้งหมด เพื่อให้ร่วมถวายความจงรักภักดีต่อพระองค์ สภาลงมติ (หลุดดอร์) มีมติให้ทรงสร้างฉัตรอันใหญ่บนพระเจดีย์ ขเวดากอง อันมีชื่อเสียงที่ย่างกุ้ง เจ้าหน้าที่อังกฤษเข้าใจดีว่าพม่าจัดพิธีขึ้นเพื่อเป็นการแสดงความรู้สึกาตินิยม อังกฤษจึงอนุมัติให้ประกอบพิธีนี้ได้ โดยมีข้อแม้ว่าพระเจ้าแผ่นดินจะต้องไม่ปรากฏอยู่ ณ ที่นั้น ผู้แทนของพระองค์จึงเป็นผู้ประกอบพิธีดังกล่าวท่ามกลางความชื่นชมยินดีอันใหญ่หลวง ฉัตรซึ่งประดับไปด้วยเพชรพลอยมีค่า ประมาณ ๖๒,๐๐๐ ปอนด์ (ในสมัยนั้น) ยังคงประดิษฐานเหนือพระสถูปอันสง่างามจนถึงทุกวันนี้ พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่เกลียดการนองเลือดพระองค์ ทรงสร้างความศรัทธามาตั้งแต่ครั้ง การเสวยราชสมบัติ ด้วยการปล่อยนักโทษชาวยุโรปทุกคนที่จำคุกอยู่ในนครหลวงและส่งนักโทษ ๒ คน ซึ่งเป็นพระชาวอิตาลีเสีย คือ คุณพ่อโดมิงโก ทาโรลลี และคุณพ่ออับโบลา ลงไปทางแม่น้ำอิระวดีเพื่อพบกับแม่ทัพอังกฤษ พร้อมด้วยคำประกาศว่า พม่าจะส่งคณะทูตแทนผู้ดำรงสันติภาพมาโดยเร็วที่สุดพระองค์ทรงใคร่ที่จะเป็นมิตรกับอังกฤษแม้ว่าจะมีความหวังน้อยก็ตาม

พระเจ้ามินดงทรงมีความเฉลียวฉลาดในทางการเมืองทรงยับยั้งการเคลื่อนไหวใดๆ ที่แสดงให้เห็นต่อการเป็นปรปักษ์จากอังกฤษ พระองค์ทรงมีราชสาสน์ไปยังอังกฤษรับรองว่าพระองค์ได้มีพระราชบัญชาให้เจ้าหน้าที่ตามพรหมแดน ป้องกันมิให้เกิดการต่อสู้อีก ลอร์ด แดลฮูซี ในฐานะตัวแทนอังกฤษจึงประกาศยุติความเป็นศัตรูระหว่างพม่าอังกฤษอย่างเป็นทางการ เขาได้บันทึกเกี่ยวกับพระเจ้ามินดงไว้ว่า “พระอุปนิสัยใจคอและพระราชประวัติที่เล่ามาของพระองค์ตามที่ทราบแล้วชี้ให้เห็นว่าในบรรดาเจ้าผู้ครองพม่าพระองค์ทรงเป็นเจ้าที่ทรงไว้ซึ่งความฉลาดหลักแหลมอย่างหาตัวจับได้ยาก ทรงประกอบไปด้วยมนุษยธรรม และความอดกลั้นและทรงประทับตราลงบนคำประกาศฉบับปัจจุบันนั้นด้วยความสุจริตพระทัย” (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๔๒-๗๔๓)

ตัวอย่างผู้แทนอังกฤษอีกท่านหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงการปรับตัวของพระเจ้ามินดงกับอำนาจตะวันตกอังกฤษได้เป็นอย่างดี ได้แก่ สเปียร์ส ผู้ทรงมิตรใกล้ชิดกับพระเจ้ามินดง ทรงแต่งตั้งให้มีหน้าที่รายงานสภาพในเมืองหลวงให้แก่ แฟร์ ซึ่งเป็นข้าหลวงอังกฤษประจำเมืองหงสาวดีและเป็นผู้แทนของข้าหลวงใหญ่ทราบแต่หน้าที่นี้ต้องอาศัยการรู้จักผ่อนหนักผ่อนเบาเหนือมนุษยธรรมดา เพราะไม่เพียงแต่พระเจ้ามินดงประทานเสรีภาพอย่างเต็มที่แก่สเปียร์ส ในการเขียนรายงานโดยไม่ต้องผ่านการตรวจสอบให้เป็นผู้ติดต่อกับอังกฤษอย่างเป็นทางการบ่อยๆ มีหลายครั้งที่แดลฮูซี ผู้รอบคอบต้องคอยเตือนแฟร์ว่าสเปียร์สเป็นเพียงผู้เขียนข่าวเท่านั้นไม่มีตำแหน่งราชการใดๆ พระเจ้ามินดงและแฟร์ได้อาศัยสามัญสำนึกของสเปียร์สอย่างมากก่อนพระเจ้ามินดงจะทรงตัดสินพระทัยเรื่องใดที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์กับอังกฤษพระองค์ต้องทรงปรึกษาสเปียร์สทุกครั้ง ส่วนแฟร์ก็แจ้งให้สเปียร์สทราบถึงเรื่องราวทุกอย่างที่สำคัญจากฝ่ายอังกฤษ รูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าวส่งผลให้มิตรจิตระหว่างราชสำนักพม่ากับอังกฤษในเชิงบุคคลมีความใกล้ชิดกันมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมา ดูได้จากตัวแฟร์เองสามารถพูดพม่าได้คล่องมีความรู้ทางวรรณคดี ศาสนา และประวัติศาสตร์พม่าอย่างลึกซึ้ง ส่วนพม่าก็ยกย่องว่าแฟร์เป็นผู้มีมารยาทงามและมีความเมตตา ทั้งหมดทั้งปวงนี้มีผลมาจากพระเจ้ามินดงทั้งสิ้น (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๔๔-๗๔๖)

อย่างไรก็ตามแนวทางในการดำเนินวิเทศโศบายของพระเจ้ามินดง มิได้ราบรื่นเสมอไป พระองค์ทรงต้องต่อสู้กับทั้งอำนาจตะวันตก และกลุ่มอำนาจเก่าในพระราชสำนักอยู่ตลอดเวลา ทรงขาดแรงเสริมจากภายในที่ทำให้แนวคิดของพระองค์ประสบความสำเร็จ เอกสารกระทรวงอินเดียของอังกฤษบรรจุเรื่องราวเป็นจำนวนมาก เกี่ยวกับเหตุการณ์ในสมัยของพระเจ้ามินดง และแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าพระองค์ไม่ได้อยู่ในฐานะที่สบายนัก เพราะพวกที่เคร่งครัดอยู่กับขนบธรรมเนียมเดิม มักจะต่อต้านพระองค์ นอกจากนี้ขณะที่พระองค์ต้องทรงเผชิญกับแผนการและความวุ่นวายต่างๆ ตลอดจนรัชกาลของพระองค์นั้น พระราชอำนาจก็ยิ่งอ่อนแอลง เนื่องจากผลของการทำสงครามกับอังกฤษและสูญเสียดินแดน พระองค์ปรารถนาสันติภาพเพื่อให้ประเทศของพระองค์กลับเข้าสู่ความเป็นระเบียบและเข้ากับระเบียบใหม่ที่ชาวยุโรปนำมาสู่เอเชีย

พระเจ้ามินดงทรงตกอยู่ในฐานะเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งสยาม พระองค์ทรงรู้สึกว่าการทำทลายตะวันตกแต่สำหรับอาณาจักรซึ่งไม่มีทางออกสู่ทะเล (อังกฤษได้เข้ายึดครองพม่าตอนล่าง) และอยู่โดดเดี่ยวจากโลกภายนอกมากเช่นพม่านี้ ความพยายามที่จะเผชิญกับเหตุการณ์ต่างๆ จึงยิ่งลำบากขึ้นอย่างประมาณมิได้ พระเจ้ามินดงทรงโศครายที่ต้องเผชิญกับความยุ่งยากจนแทบไม่อาจจะแก้ไขได้ เกิดการจลาจลโดยทั่วไปและอาจมีการยึดพระราชวัง และถอดพระองค์ออกจากพระราชวังเมื่อใดก็ได้ พระองค์เกือบจะทรงเป็นบุคคลเดียวในพระราชสำนักที่ทรงเข้าใจว่า เมื่อต้องเผชิญการขยายตัวกับชาวยุโรปการดำเนินนโยบายโดดเดี่ยวตามแบบเก่าจะนำพม่าไปสู่ความพินาศในกรณีของพระองค์ต่างจากในกรณีของพระเจ้าอยู่หัวแห่งสยาม ซึ่งดำรงพระชนม์ชีพอยู่สมัยเดียวกันโดยที่สยามมิได้ปราชัยและถูกมหาอำนาจยุโรปเฉียดเฉือนดินแดนไปแม้แต่น้อยแต่ว่าพระองค์แม้จะทรงผ่อนคลาขนบธรรมเนียมประเพณีอันเข้มของรัฐบาลไป ก็มักจะทำให้เสนาบดีทั้งหลายเห็นว่าเป็นเสมือนการขายชาติ (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๔๗ และ ๗๕๖)

ความสัมพันธ์ที่พระเจ้ามินดงทรงมีต่อชาวอังกฤษมักจะถูกต้องตามขนบธรรมเนียมประเพณีเสมอ พระองค์ทรงพยายามที่จะยอมรับเหตุการณ์ที่พระองค์ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้กับอังกฤษหลังการจลาจล ค.ศ.๑๘๖๖ พระองค์ทรงรู้สึกชาอังกฤษควรจะเห็นพระทัยพระองค์มากกว่านี้ในยามที่ทรงเผชิญกับความยุ่งยากอันร้ายแรงภายในพม่า พระองค์ทรงผูกมิตรไมตรีกับประเทศยุโรปอื่นๆ ด้วยพระปรีชาสามารถ ทั้งฝรั่งเศสและอิตาลีเพื่อเป็นเครื่องคานอำนาจอิทธิพลอังกฤษไว้ พระราชสานส์เพื่อแสดงไมตรีจิตที่พระองค์ทรงได้รับจากสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย มีส่วนทำให้พระองค์ทรงส่งคืนหุ่่น มินคยี อัครเสนาบดีของพระองค์ไปอังกฤษในปี ค.ศ.๑๘๗๒ มินคยีเป็นสมาชิกคนแรกของสภาลุดดอร์ที่เคยไปประเทศอังกฤษ ในส่วนความสัมพันธ์ระดับล่างลงมานั้น พม่าได้จ้างนายช่างฝรั่งเศสให้ปฏิบัติงานในพื้นที่ต่างๆ ในมณฑลเย่เพิ่มขึ้น ทั้งสร้างเมืองพระราชวัง ควบคุมการทำเหรียญกษาปณ์ และเป็นผู้อำนวยการโรงงานผลิตอาวุธพม่า หรือแม้กระทั่งฝรั่งเศสมีความสนใจที่จะเข้าดูแลบ่อหีบหิมที่เมืองโมกค ซึ่งหีบหิมถือเป็นสินค้าประเภทหนึ่งที่พระเจ้าแผ่นดินพม่าทรงผูกขาดอย่างเข้มงวดจวบจนเวลาดังกล่าว พม่ายังทำสัญญาพาณิชย์กับอิตาลีในปีค.ศ. ๑๘๗๒ นี่คือนี่สิ่งทีพระเจ้ามินดงพยายามแสดงให้เห็นว่า พม่า ยังคงเป็นเอกราชอยู่ (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๖๑ และ ๗๖๓)

การพัฒนาเศรษฐกิจของพม่าในรัชกาลของพระเจ้ามินดงมีรูปแบบที่คล้ายคลึงกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายประการ ในต้นรัชกาลพม่าต้องสูญเสียดินแดนที่มีคุณค่า

ทางเศรษฐกิจในภาคกลาง เช่น เมืองย่างกุ้งและแคว้นหงสาวดี อันเป็นแหล่งเกษตรกรรมทำการปลูกข้าวซึ่งนำรายได้ส่วนใหญ่เข้าสู่ประเทศพระองค์ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องมีการปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจเพื่อชดเชยในสิ่งที่เสียไปนอกจากนี้ยังทรงทำสนธิสัญญากับอังกฤษทำให้พม่าจำเป็นต้องมีการปฏิรูปและปรับปรุงประเทศตามสภาวะในตอนนั้น พระเจ้ามินดงทรงพยายามแก้ไขให้พม่าภาคเหนือสามารถเลี้ยงตัวได้โดยเฉพาะการเพาะปลูกพืชผลสำหรับการบริโภค พระองค์โปรดให้ทำการซ่อมแซมทะเลสาบหนองน้ำ คลองส่งน้ำ และเกณฑ์คนให้ขุดคลองเพื่อส่งน้ำเข้ามา ในส่วนของอังกฤษนั้นได้สร้างความเจริญให้แก่พม่าหลายทางทั้งการตัดถนน การสร้างทางรถไฟ จัดบริการเรือกลไฟ โดยตั้งบริษัทเดินเรืออิรวดี (Irrawaddy Flotilla Company) เปิดบริการระหว่างเมืองสะเยตเมียวถึงเมืองย่างกุ้ง และเปิดบริการไปรษณีย์โทรเลขระหว่างเมืองกัลกัตตา ปันง สิงคโปร์ โดยผ่านทางย่างกุ้ง

ความรุดหน้าของอังกฤษในพม่าตอนล่างทำให้พระเจ้ามินดงทรงมีพระดำริที่จะสร้างความเจริญให้แก่พม่าตอนบนอย่างเดียวกัน โปรดให้สร้างถนนขึ้นหลายสายทรงซื้อเรือกลไฟจำนวนหนึ่งเข้ามาใช้และทรงอนุญาตให้บริษัทเดินเรืออิรวดีเดินเรือจากเขตอังกฤษเข้าไปถึงมณฑลเลยได้สัปดาห์ละ ๓ ครั้ง และไปถึงเมืองบาโมทางเหนือของพม่าได้เดือนละครั้ง ทางด้านการสื่อสารโปรดให้เชื่อมพม่าด้วยโทรเลขกับเขตแดนอังกฤษ ระหว่างกรุงมณฑลเลยกับพม่าภาคใต้สายหนึ่งและเมืองนายอันเป็นเมืองสำคัญของพวกเงี้ยวอีกสายหนึ่ง ต่อมาทรงเปลี่ยนรหัสสมมาเป็นภาษาพม่า นอกจากนี้ยังส่งนักเรียนช่างโทรเลขที่เมืองย่างกุ้งและเมืองกัลกัตตาโดยพระราชทานเงินเดือนในขณะที่ทรงศึกษาอยู่ ในทางด้านเศรษฐกิจทรงเริ่มระบบการจ่ายเงินเดือนเป็นประจำที่แน่นอนให้แก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ แทนรูปแบบการพระราชทานเงินเดือนที่ดำรงตำแหน่ง “เมียวซา” (Myosa) หรือ “ผู้กินเมือง” (Town eater) ซึ่งเดิมได้รับผลประโยชน์จากรายได้ที่ตนประจำอยู่ ระบบดังกล่าวนี้ในภายหลังพระเจ้ามินดงทรงประกาศเลิกใช้ทรงรูปแบบการเก็บผลประโยชน์มาเป็นระบบภาษี เรียกว่า “สะสะเมทะ” (Thathameda)

ค.ศ.๑๘๖๒ พระเจ้ามินดงทรงตั้งอำมาตย์ ๔ คน ทำหน้าที่เก็บเงินสะสะเมทะ ได้แก่ ทางทิศตะวันออก มหามินฮะละมั่งซ้อง ทางทิศตะวันตก มหะเลฮ์เยสินกะยะ ทางทิศเหนือ มีสิดเต้าหุ่น และทางทิศใต้ มหามินดินกยอ ซึ่งเงินจะต้องส่งเข้าท้องพระคลังหลวงเป็นที่มาของเงินเดือนประจำต่อไปแก่พระมหากษัตริย์ พระองค์ชาย พระองค์หญิง ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน ยกเว้นอัศวมเหสีและรัชทายาท (J.G. Scott. Burma From the Earliest Times to the present Day, London T. Fisher Unwin, ๑๙๒๔: ๒๙๔ อ้างถึงใน สุวรรณา สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๒๒๐-๒๒๒) ความสัมพันธ์กับอังกฤษก็เริ่มเสื่อมลงตามลำดับจากการที่รัฐบาลอังกฤษตัดสินใจในปี ค.ศ.๑๘๗๑ ที่จะให้ผู้สำเร็จราชการอินเดียเป็นผู้ดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษและพระราชสำนักแห่งกรุงอังวะ ทำให้พระองค์ทรงรู้สึกเสียพระเกียรติยิ่ง พระองค์ทรงพิโรธอังกฤษปฏิบัติราวกับพระองค์เป็นเจ้าผู้ครองรัฐพื้นเมืองในอินเดีย (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๖๑ และ ๗๖๓)

ปัญหาอีกกรณีหนึ่งที่ส่งผลถึงความสัมพันธ์ระหว่างสองประเทศ ที่ชี้ให้เห็นถึงการปรับตัวที่ไม่เข้ากันระหว่างอังกฤษและพม่า คณะทูตฟอร์ไซท์ ซึ่งเข้ามาแก้ไขเรื่องดินแดนในพม่าเกี่ยวกับอูปีโดยของกระเหรี่ยงแดง ขากลับจากมณฑลเลย ฟอร์ไซท์ ประท้วงการที่เขาต้องถอดรองเท้าและนั่งลงบนพื้นในขณะที่เผ่ากษัตริย์ “ปัญหารองเท้า” (Shoe Question) ในปีค.ศ.๑๘๗๕ (L.E.Bagshawe,

2006 : xiii The Kinwun Min-Gyi's London Diary) และได้กลายเป็นเครื่องแสดงใจสำหรับผู้แทนอังกฤษ แต่พม่าก็ได้ลดหย่อนข้อกำหนดในทางมารยาทลงมากเพื่อไม่ให้ชาวยุโรปไม่ให้อำบากเกินไป และในสายตาทพม่าแล้วก็ได้ไม่ได้เป็นการเสียเกียรติเลย นับว่าเป็นคราวเคราะห์ยิ่งสำหรับพม่าที่ชาวอังกฤษในประวัติศาสตร์ยุคนั้นได้รับการปลูกฝังให้มีการยิงและภาคภูมิใจในจักรวรรดิของตน เมื่อเป็นเช่นนี้ก็สามารถทำให้เรื่องเล็กกลายเป็นเรื่องใหญ่ได้ เห็นได้จากคณะทูตพม่าเดินทางไปเฝ้า มกุฎราชกุมารอังกฤษซึ่งภายหลังทรงเป็นพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๗ ณ ท้องพระโรงใหญ่ที่กลักัดตา เพื่อเป็นเกียรติแก่พระองค์ในการเสด็จประพาสอินเดีย ในระหว่างพระราชพิธีเป็นธรรมดาที่อังกฤษจะจัดให้ผู้แทนพมานั่งเก้าอี้ และสวมรองเท้า รัฐบาลอินเดีย ซึ่งพยายามที่จะฝึกพระทัยพระเจ้ามินดงได้ออกคำสั่งว่า ตั้งแต่นั้นต่อไปผู้แทนอังกฤษที่มณฑลจะไม่ต้องถอดรองเท้า เมื่อเข้าเฝ้าแต่พระเจ้ามินดงไม่อาจทรงยอมจำนนต่อคำขาดดังกล่าว ตั้งแต่นั้นมาผู้แทนอังกฤษจึงไม่สามารถเข้าเฝ้าพระองค์ในท้องพระโรงได้ การที่ผู้แทนอังกฤษขาดการติดต่อโดยตรงกับกษัตริย์พม่าเช่นนี้ เป็นผลเสียร้ายแรงทั้งสองฝ่าย

ในรัชสมัยของพระเจ้ามินดง พม่าได้ปรับปรุงการปกครองของพระองค์ให้ทันสมัยขึ้นเป็นครั้งแรก โดยการให้เงินเดือนในอัตราแน่นอน แก่ข้าราชการชั้นสูงแทนที่จะแบ่งที่ดินให้ไปปกครองตามแบบเดิมและหาผลประโยชน์เอาเอง พระเจ้ามินดงยังได้ใช้วิธีเก็บภาษีที่เรียกว่า ทัดทาเมดา เรียกเก็บจากครอบครัวชาวพม่า โดยประเมินภาษีแตกต่างกันไปแต่ละปี ชาวพม่าจะได้รับการผ่อนภาษีในยามฝนแล้ง หรือไร่นาถูกไฟป่าไหม้ การที่พระองค์ได้เก็บภาษีดังกล่าวก็เพื่อยกระดับภาษีอากรจำเป็นเพื่อนำมาใช้ในการปรับปรุงประเทศ นับเป็นความก้าวหน้าที่เด่น เมื่อเปรียบเทียบกับพระราชกรณียกิจของกษัตริย์พม่าองค์ก่อนๆ พระเจ้ามินดงเองไม่ทรงรู้จักระบบการปกครองอื่นใดที่จะนำมาใช้ปรับปรุงประเทศให้ผลไกลกว่านี้ พระองค์ไม่เข้าใจภาษายุโรปและไม่ได้ทรงจ้างครูชาวอังกฤษมาถวายพระอักษรให้แก่โอรสของพระองค์ดังเช่นที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระทำ ถึงกระนั้นก็ตามพระองค์ทรงพยายามปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยเท่าที่จะทำได้

พระองค์ทรงจัดตั้งระบบโทรเลขขึ้นใช้ตามรหัสมอร์สแต่ดัดแปลงใช้อักษรพม่า และทรงจัดให้มีการเดินเรือกลไฟ ในแม่น้ำอิระวดี ในรูปแบบรัฐวิสาหกิจ ทรงสร้างโรงงานอุตสาหกรรมซึ่งใช้เครื่องจักรยุโรปผลิตครั่ง สีเสียด น้ำตาล ฝ้าย และสินค้าไหม ทรงเป็นกษัตริย์องค์แรกของพม่าซึ่งประกาศใช้เหรียญกษาปณ์ ทรงใช้เงินรูปปูปนกยูงที่สวยงามแทนก้อนเงินเล็กๆ ซึ่งใช้เป็นเงินตราเหรียญกษาปณ์นี้มีใช้ในราชอาณาจักรของพระองค์ และของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรียกกันว่าเงินบาท ซึ่งมีอัตราส่วนหนึ่งต่อร้อยของเงินอินเดียมีค่าเท่ากับ ๓.๖๕ ปอนด์

พระเจ้ามินดงทรงสิ้นพระชนม์ลงในปี ค.ศ.๑๘๘๘ คินหุ่น มินคยี ได้วางแผนที่จะสถาปนาเจ้าชาวธิบอขึ้นเป็นกษัตริย์ โดยหวังจะให้คณะเสนาบดีเป็นผู้ควบคุม ถึงขนาดมีไม้ตายที่จะควบคุมอำนาจของพระเจ้าธิบอถึงกับจะปลดพระองค์ออกจากพระราชบัลลังก์ ถ้าพระองค์ทรงก่อความยุ่งยากขึ้น แต่เขาดำเนินการผิดพลาดมากที่มีได้คำนึงถึงเจ้าหญิงสุภยาลัต ผู้ทรงเป็นบุคคลที่วางแผนให้พระเจ้าธิบอตั้งเป็นอัครมเหสี ทรงชักจูงให้พระสวามีจำคุกและสังหารชีวิตบุคคลในพระราชวงศ์ประมาณ ๘๐ คน ในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.๑๘๘๙ โดยทรงอ้างว่ามีอันตรายร้ายแรง ซึ่งอาจจะก่อให้เกิดการกบฏขึ้นได้

พวกนิยมการปกครองโดยคณะเสนาบดีต่างก็พบว่าเป็นการยากที่จะลดพระราชอำนาจของพระเจ้าธิบ็อลลงได้พวกเขาเองกับถูกพระมหาลีพระทัยแข็ง และพรรคพวกใจอำมหิตที่อยู่เบื้องหลังตัดทอนอำนาจลง ทรงเป็นมเหสีผู้มีอำนาจทั้งหมดเหนือพระเจ้าธิบ็อลผู้ทรงอ่อนแอ พระนางทรงสามารถห้ามมิให้พระองค์มีพระสนมกำนัลครบตามจำนวนที่กำหนดไว้ให้สมตำแหน่งกษัตริย์ได้ เรื่องที่หน้าสลดใจที่สุดของสภาวาการณในสมัยนั้นคือการที่ผู้แทนอังกฤษไม่สามารถปฏิบัติภารกิจของตนได้เพราะรัฐบาลอินเดียมีคำสั่งในเรื่องรองเท้า บันทึกของผู้แทนอังกฤษ ได้เขียนไว้ว่า เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินองค์เดิมทรงทำหน้าทีเสนาบดีว่าการต่างประเทศด้วย และไม่เคยมีการเจรจาทำสัญญาใดๆ สำเร็จถ้าไม่ได้เข้าเฝ้าพระองค์เป็นการส่วนตัว การเปลี่ยนแปลงโดยกะทันหันนี้คือคำสั่งเรื่องรองเท้า ทำให้กิจการสำคัญๆ ต้องยุติชะงักลงต้องยุติลงโดยสิ้นเชิง การที่ผู้แทนคนอื่นๆ เข้าเฝ้าที่พระราชวังบ่อยๆ และติดต่อกับพระเจ้าแผ่นดินและข้าราชการบริหารด้วยความเต็มใจจึงเป็นวิธีทางเดียวที่ดีที่สุดที่จะทำให้แน่ใจว่าจะไร้อำนาจเกิดขึ้นภายนอกที่ปากของตน (ดี.จี.อี.ฮอลส์, ๒๕๒๖: ๗๖๖-๗๖๘)

การดำเนินการด้านการทูตเป็นสิ่งที่พระเจ้ามินดงให้ความเอาใจใส่มากที่สุดด้านหนึ่งในรัชสมัยของพระองค์ แต่ก็เป็นที่ประสบกับปัญหามากเช่นกัน พระเจ้ามินดงพยายามผ่อนปรนความขัดแย้งระหว่างพม่ากับอังกฤษพร้อมกับพยายามจะทำให้พม่าได้รับการยอมรับจากเวทีนานาชาติ โดยการส่งทูต สมณทูต ไปยังดินแดนต่างๆ และติดต่อกับชาวต่างชาติที่เข้ามายังพม่าเพื่อสร้างสมดุลทางอำนาจระหว่างอังกฤษกับชาติตะวันตกอื่น ๆ พระองค์ได้ส่งสมณทูตมายังประเทศไทย อินเดีย และรัฐของชนกลุ่มน้อยต่างๆ ในพม่า รวมทั้ง อังกฤษ ฝรั่งเศสและอิตาลี ซึ่งการส่งทูตไปยังอิตาลีและฝรั่งเศสนั้น ได้มีการลงนามในสนธิสัญญาความร่วมมือระหว่างกัน ในส่วนของอังกฤษพบว่าในช่วงต้นของรัชกาลพระเจ้ามินดง ทั้งพม่าและอังกฤษมีความคาดหวังว่าการเจรจาจะนำไปสู่ข้อตกลงที่เป็นที่พอใจของทั้งสองฝ่าย อังกฤษต้องการให้มีการเซ็นสัญญารับรองดินแดนที่ตกเป็นของอังกฤษและข้อตกลงทางการทูต การค้าที่นำไปสู่การค้าเสรีและป้องกันไม่ให้มหาอำนาจตะวันตกอื่นๆ เข้ามาหาผลประโยชน์ในพม่า พระเจ้ามินดงต้องการสร้างไมตรีและเปิดการเจรจากับอังกฤษเพื่อป้องกันการรุกรานของอังกฤษในระยะต่อไป แต่เนื่องจากความต้องการของทั้งสองฝ่ายไม่สอดคล้องกัน ความสัมพันธ์ระหว่างพม่ากับอังกฤษจึงเต็มไปด้วยเหตุการณ์ที่นำไปสู่ความคลางแคลงใจและข้อขัดแย้งอยู่เสมอ ทำให้ยากที่จะไว้วางใจซึ่งกันและกัน นโยบายของพระเจ้ามินดงจึงไม่ค่อยประสบความสำเร็จ ในปีที่พระองค์สวรรคต ความสัมพันธ์ระหว่างการทูตระหว่างอังกฤษกับพม่าได้สิ้นสุดลง

การดำเนินการทางการทูตที่ไม่สัมฤทธิ์ผลถือได้ว่ามีส่วนบั่นทอนผลดีที่พม่าตอนบนควรได้รับจากมาตรการการปฏิรูปการเมืองและการคลังของพระองค์ แต่หากพิจารณาปัจจัยที่เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการปฏิรูปของพระเจ้ามินดง การสร้างความสัมพันธ์ที่ไว้ผลกับอังกฤษน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญในอันดับรองลงมาปัจจัยที่สำคัญที่สุดที่เป็นอุปสรรคต่อการปฏิรูป ได้แก่ ความขัดแย้งในราชสำนักซึ่งเป็นปัญหาที่รบกวนพม่ามาโดยตลอด และเป็นปัญหาการแย่งชิงราชบัลลังก์ที่ชัดเจน กษัตริย์มักจะมีพระราชโอรสหลายพระองค์ ทำให้เกิดการแย่งชิงอำนาจระหว่างพี่กับน้อง และระหว่างลุงหรืออาภกับหลาน ในรัชกาลพระเจ้ามินดง พระองค์แต่งตั้งพระอนุชาคู่พระทัยคือ เจ้าชายคะนองให้เป็นอุปราช ทำให้พระราชโอรสบางพระองค์ไม่พอใจพระทัย ความขัดแย้งในราชสำนักนำไปสู่การกบฏต่อราชบัลลังก์ ในปี ค.ศ.๑๘๖๖ การกบฏดังกล่าวได้สร้างความสั่นสะเทือนต่อการปฏิรูประบบการปกครองของพม่าอย่างมากเพราะการสิ้นพระชนม์ของเจ้าชายคะนองทำให้พระเจ้ามินดงเชื่อว่า ผู้ที่ถูกเลือกมาให้ดำรง

ตำแหน่งนี้ถูกลอบปลงพระชนม์เหมือนเจ้าชายคนองอีก ทำให้พระองค์ไม่คิดจะตั้งใครขึ้นสู่ตำแหน่งนี้อีกเลย ส่งผลให้เกิดปัญหาการสืบราชบัลลังก์อีกครั้งหลังจากที่พระองค์สวรรคต

ความมุ่งมั่นของพระเจ้ามินดงในการปฏิรูประบบบริการการปกครองและฟื้นฟูสภาพการคลังของรัฐทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนและสังคมพม่า แต่ไม่บรรลุจุดมุ่งหมายสำคัญในการรักษาเอกราชของรัฐ ถึงกระนั้น รัชสมัยของพระเจ้ามินดงก็ยังคงเป็นระยะเวลาที่มีสิ่งแปลกใหม่เกิดขึ้นในพม่า และมีความพยายามของผู้นำที่จะปรับพม่าไปตามกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เข้ามาถึง มาตรการการปฏิรูปด้านต่างๆ ของพระเจ้ามินดงชี้ให้เห็นว่าราชสำนักอังวะ ซึ่งถูกลดอาณาเขตลงจากการพ่ายแพ้สงครามตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องปฏิรูปโครงสร้างของรัฐเพื่อความอยู่รอดและหาจุดยืนในเวทีนานาชาติ อย่างไรก็ตามนโยบายเหล่านี้ไม่ประสบความสำเร็จด้วยข้อจำกัดทั้งที่มาจากปัจจัยภายในและภายนอกการสูญเสียพม่าตอนล่าง และความจำเป็นที่ทำให้ต้องทำสนธิสัญญาเปิดประเทศทางการค้ากับอังกฤษทำให้พม่าควบคุมผลประโยชน์ด้านเศรษฐกิจของตนเองได้น้อยลง ขณะที่ความขัดแย้งภายในรัฐเป็นจุดอ่อนที่ทำให้การสร้างความแข็งแกร่งในระยะยาวไม่สัมฤทธิ์ผล นอกจากนั้นแม้อังกฤษกับพม่าจะสร้างความสัมพันธ์ทางการทูตกันในระดับหนึ่งในรัชสมัยของพระเจ้ามินดง แต่อังกฤษยังคงมีความต้องการที่จะยึดครองพม่าอยู่เสมอ หากโอกาสอำนวย โอกาสนั้นมาถึงหลังจากที่พระเจ้ามินดงสวรรคตได้เพียง ๗ ปี เมื่อความวุ่นวายอันเนื่องมาจากการแย่งชิงอำนาจในราชสำนักเปิดโอกาสให้อังกฤษเข้ามาแทรกแซงและยึดอำนาจการปกครองในพม่าในปี ค.ศ.๑๘๘๕ (คณิน สักกายะทิฐิกุล, ๒๕๔๔: ๑๑๙-๑๒๐)

จากข้อมูลข้างต้นจะเห็นได้ว่า ประเทศต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงเวลานั้นต้องประสบกับอำนาจอิทธิพลตะวันตกที่เข้ามามีบทบาทต่อสถานภาพความมั่นคงแห่งพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในยุคจาริตอย่างชัดเจน กรณีพระราชสำนักพม่า เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่านโยบายการปรับตัวและพัฒนาประเทศมิได้รับการสืบเนื่อง และต่อ ยอดกลับเป็นนโยบายเฉพาะพระองค์หรือบุคคลและสิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การยึดมั่นถือมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีแบบเก่าและความแตกแยกในกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดทั้งความสัมพันธ์แบบไม่ค่อยราบรื่นนักระหว่างกษัตริย์และเสนาบดีผู้มีอำนาจ

กรณีศึกษาประเทศพม่าทำให้เราเห็นรูปแบบและวิธีการทั้งต่อสู้และตั้งรับระหว่างพระราชสำนักพม่าและมหาอำนาจประเทศอังกฤษ วิธีดำเนินนโยบายต่างๆ โดยเฉพาะรัฐจาริตระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์บทบาทอิทธิพลและวุฒิภาวะความเป็นผู้นำของพระประมุขนับได้ว่าเป็นเรื่องสำคัญที่สุดเพราะเป็นกุญแจที่จะนำพาพระราชอาณาจักรให้ตกต่ำ ถึงขั้นต้องยุบพระราชวงศ์และตกเป็นเมืองขึ้นดังกรณีศึกษาประเทศพม่า

๓) กรณีศึกษาเปรียบเทียบกับพระราชวงศ์เหงียน แห่งพระราชสำนักเวียดนาม

เวียดนามในยุคจาริต เป็นประเทศหนึ่งที่ได้รับผลกระทบจากอำนาจตะวันตกที่ไม่แตกต่างไปจากพม่าหรือสยาม ทั้งนี้พระจักรพรรดิของเวียดนามแต่ละพระองค์ต่างทรงพยายามที่จะดำรงรักษาความเป็นเอกราชของประเทศไว้ให้ได้มากที่สุดทั้งนี้ สำคัญอยู่ที่แนวพระบรมราชาบายของแต่ละพระองค์ว่าจะใช้ไปในรูปแบบใดมีทั้งยึดมั่นในกฎธรรมเนียมนิยมแบบดั้งเดิมหรือปรับเปลี่ยนวิธีคิดเพื่อหันต่อการเปลี่ยนแปลง

กรณีสมเด็จพระจักรพรรดิมินมาง ทรงครองราชย์ในปีพ.ศ. ๑๘๒๐ ทรงเกลียดชังชาวตะวันตก ถึงขนาดมีการเรียกขานว่า “พวกป่าเถื่อนจากตะวันตก” พระองค์ทรงปฏิเสธที่จะลงนามในสัญญาพาณิชย์กับฝรั่งเศสหรือรับพระราชสาสน์ซึ่งพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๘ ส่งมาให้พระองค์ในปี ค.ศ. ๑๘๒๕ รัฐบาลฝรั่งเศสพยายามทำสนธิสัญญาพาณิชย์กับเวียดนามทั้ง ๓ ครั้ง แต่ก็ได้รับการปฏิเสธทั้ง ๓ ครั้ง โดยปราศจากพิธีรีตองใดๆ ในปี ค.ศ. ๑๘๒๖ พระองค์ทรงปฏิเสธไม่ยอมรับกงสุลกับฝรั่งเศสและทรงตัดความสัมพันธ์ทางการทูตกับฝรั่งเศส ก่อนหน้านั้นสมัยสมเด็จพระจักรพรรดิยาหลง ทรงส่งเจ้าคานห์ โอโรสองค์ใหญ่ ไปยังพระราชวังแวร์ซาย เพื่อสานสัมพันธ์ไมตรีและทรงมีพระราชบัญญัติให้กับผู้ปกครองกับเวียดนามต่อมาว่า จะต้องไม่ประหัตประหาร ผู้ที่นับถือศาสนาทั้ง ๓ ในจักรวรรดิของพระองค์ คือ ลัทธิขงจื้อ พุทธศาสนา และศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก แต่ในสมัยสมเด็จพระจักรพรรดิมินมาง พระองค์ทรงเลื่อมใสลัทธิขงจื้อและธรรมเนียมจีนเป็นอย่างมาก จึงทรงฟื้นฟูนโยบายของราชวงศ์เหงียนในศตวรรษที่ ๑๘ โดยการประหัตประหารพวกคริสเตียน บรรดาข้าราชการพากันคัดค้านการที่พระองค์ทรงดำเนินนโยบายขัดกับพระราชบัญชาของพระราชบิดา (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๘๒)

นโยบายดังกล่าวได้รับการคัดค้านจากเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่มาโดยตลอด จะอย่างไรก็ตาม พระองค์ก็ยังคงยึดถือปฏิบัติตามที่พระองค์ประสงค์ ทำให้มีบาทหลวงถูกทารุณและถูกประหารชีวิตเป็นจำนวนมาก ในตอนปลายพระชนม์ชีพพระองค์ทรงมีท่าทีเปลี่ยนพระทัยในเรื่องเกี่ยวกับชาวยุโรป ทรงหาทางและวิธีการที่ติดต่อกับชาวยุโรปต่างๆ แต่ก็ไม่ให้เห็นผลมากนัก ทรงสิ้นพระชนม์ในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๘๔๑ สมเด็จพระจักรพรรดิเทียว-ตรี ทรงสืบราชสมบัติต่อกับทรงฟื้นฟูนโยบายประหัตประหารรุนแรงยิ่งขึ้นกว่าเดิม พระองค์มีพระปรีชาญาณด้อยกว่าพระราชบิดาและไม่ทรงเข้าพระทัยเกี่ยวกับการที่อังกฤษเข้ายึดครองฮ่องกงในเดือนที่พระองค์เสด็จขึ้นครองพระราชบัลลังก์และการที่จีนต้องเปิดเมืองท่า ๕ แห่งของตนให้กับชาวยุโรปเข้ามาทำการค้าขายนับเป็นการเปิดศักราชใหม่ในภาคตะวันออกไกล

รัฐบาลฝรั่งเศสเริ่มมีปฏิกิริยาไม่พอใจ นโยบายของราชวงศ์เหงียนมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระจักรพรรดิมินมาง ถึงขนาดมีการส่งกองทัพเรือเข้ามาจัดการกับเวียดนาม ในปี ค.ศ. ๑๘๔๗ รัฐบาลฝรั่งเศสพยายามให้สมเด็จพระจักรพรรดิเทียว-ตรี ยอมจำนน โดยส่งกองทัพเรือมาที่เมืองตูราน จนเกิดการสู้รบครั้งใหญ่ เหตุการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสและเวียดนามทวีความรุนแรงมากขึ้น ในสมัยสมเด็จพระจักรพรรดิตูตึก พระโอรสของสมเด็จพระจักรพรรดิเทียว-ตรี พระองค์ทรงมีลัทธิแตกฉานในลัทธิขงจื้อและเป็นผู้ที่เคร่งศาสนาอย่างยิ่ง ทรงเอาพระทัยใส่ในการที่จะปิดประตูประเทศของพระองค์เพื่อสกัดกั้นอิทธิพลยุโรปยิ่งกว่าจักรพรรดิองค์ก่อนๆ แรกทีเดียวพระองค์ทรงลังเลพระทัยที่จะทรงใช้นโยบายรุนแรงตามที่พระราชมารดาและผู้ทรงคุณวุฒิรอบรู้พระองค์ ถึงแม้จะมีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่หลายคนคัดค้านไว้ก็ตาม พระองค์ทรงออกพระราชกฤษฎีกาให้กระจายชุมชนชาวคริสต์เตียนออกไปให้ทำลายหมู่บ้าน และให้ยึดที่ดินของคริสต์เตียนมาแจกจ่ายให้ผู้อื่น ชายจะต้องถูกแยกจากหญิงและทุกคนจะถูกสักบนแก้มซ้าย ด้วยคำว่า “ทาเดา” ซึ่งหมายความว่า พวกไม่ซื่อสัตย์ ส่วนบนแก้มขวาให้สักชื่อของตำบลที่ชายหรือหญิงผู้นั้นถูกเนรเทศ คนจำนวนหลายพันต้องเสียชีวิตเนื่องจากการกระทำดังกล่าว (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๘๖)

ในที่สุดแล้วพระองค์ก็ไม่ทรงสามารถสู้อำนาจของฝรั่งเศสได้ กับการต่อสู้ในหลายครั้งที่ผ่าน มาในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๑๘๖๒ สมเด็จพระจักรพรรดิติดูทงส่งผู้แทนสองคนไปเจรจากับฝรั่งเศส จนในเดือนต่อมาได้มีการลงนามในร่างสัญญาที่เซงอน ตามสัญญานี้พระองค์จะต้องทรงยกมณฑล ตะวันออกทั้ง ๓ ของเวียดนามใต้ให้แก่ฝรั่งเศสและตกลงที่จะจ่ายค่าปรับสงครามเป็นงวดๆ ภายใน ๑๐ ปี พระองค์ทรงสัญญาพระราชทานเสรีภาพให้แก่คริสตศาสนิกชนในอาณาจักรของพระองค์ และ จะทรงเปิดเมืองท่าตูราน เมืองบาร์ต และเมืองกวาง-อัน ให้ฝรั่งเศสเข้ามาทำการค้าขาย โดยได้รับ สัตยาบันจากสมเด็จพระจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ แห่งฝรั่งเศส แต่แล้วความสัมพันธ์ไม่เป็นที่ราบรื่น ทำให้จักรพรรดิติดูทงจึงทรงปฏิเสธที่จะให้สัตยาบรรณจนในที่สุดรัฐบาลฝรั่งเศส ต้องทำการบังคับให้ จักรพรรดิติดูทงรับรองสัตยาบรรณดังกล่าว

จักรพรรดิติดูทงสิ้นพระชนม์ในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ และได้เกิดวิกฤตการณ์ที่ พระราชสำนักเว้มาตลอด กองทัพฝรั่งเศสเข้ามาประชิดที่กรุงเว้ในวันที่ ๑๖ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ และ ยื่นคำขาดให้ยอมแพ้ภายในเวลา ๒ วัน แต่ได้รับการปฏิเสธ ฝรั่งเศสซึ่งตั้งมั่นอยู่ตรงฝั่งแม่น้ำเว้ได้ระดม ยิงปืนและยึดป้อมกรุงเว้ทำให้พระราชสำนักเว้ไม่มีทางเลือกต้องยอมเจรจาสัญญาสันติภาพกับ ฝรั่งเศสในวันที่ ๒๕ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ จนในที่สุดยวนต้องเป็นรัฐอารักขาของฝรั่งเศสเป็นการสิ้นสุด เอกราชของยวนทั้งประเทศ (Buttinger, Joseph. The Smaller Dragon. New York: Frederick A.Praeger, ๑๙๕๘: ๓๗๙ อ้างถึงใน สุวรรณ สัจจวิวัฒนา, ๒๕๑๙: ๑๙๔)

สมเด็จพระจักรพรรดิเฮียบหัว ได้ถูกพรกษัตินิยมปลงพระชนม์ ในเดือนต่อมา สมเด็จพระ จักรพรรดิเคียนฟุกทรงครองราชย์ในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๔ แต่แล้วก็ทรงถูกปลดออกจาก พระราชวังเป็นผลให้สมเด็จพระจักรพรรดิฮัมจิ้นครองราชย์แทน ในเดือนกรกฎาคมปีถัดมาเกิดความ ยุ่งยากขึ้นในพระราชวังอีกสมเด็จพระจักรพรรดิฮัมจิ้นทรงหนีไปลาว ฝรั่งเศสจึงเข้าแทรกแซงและยกผู้ ที่ตนเห็นสมควรคือ ดองคาน ขึ้นครองราชย์บัลลังก์ ฝรั่งเศสได้ทำอนุสัญญากับพระองค์ โดยส่งผู้ตรวจ ราชการไปประจำทุกมณฑลของอันนัม ทำให้เกิดความไม่พอใจกับคนเวียดนามจนเกิดการรบขึ้น โดยเฉพาะทางเวียดนามใต้ ซึ่งตกอยู่ในชั้นวิกฤติรัฐบาลฝรั่งเศสได้ทำการปราบปรามอย่างราบคาบโดย จัดการปกครองในเวียดนามด้วย การประกาศใช้พระราชกฤษฎีกาในเดือนตุลาคมปี ค.ศ. ๑๘๘๗ตาม พระกฤษฎีกานี้อันนัม และตังเกี๋ยเป็นดินแดนในอารักขาของฝรั่งเศสอยู่ภายใต้การควบคุมของ รัฐมนตรีทหารเรือและอาณานิคมในปารีส (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๘๐๖-๘๐๗)

จากข้อมูลข้างต้นจะเห็นได้ว่าทั้งราชสำนักพม่าและเวียดนามที่นำมาใช้ในการเปรียบเทียบ เป็นกรณีศึกษาชาติที่อยู่ในภูมิภาคเดียวกัน และพระประมุขที่ทรงอิทธิพลทางการเมืองที่ร่วมสมัยกับ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ศึกษาพบว่าน่าจะมีความคล้ายคลึงกันอยู่หลายประการ ดังนี้

๑. ความแตกแยกของพระราชสำนัก ตั้งแต่พระบรมวงศานุวงศ์จนถึงเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ ความสามารถในเชิงนโยบาย และวิชาการไม่ได้มีให้เห็นมากนักทั้งในพม่า และเวียดนามเอง ข้อนี้จะเห็นได้ ชัดเจนเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับพระราชสำนักสยามในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ ระบบการบริหารราชการแผ่นดิน ที่ไม่สามารถกระจายความเจริญได้อย่างทั่วถึงและไม่ต่อเนื่องดังกรณี “สภาลุดดอว์” ของพม่า ในสมัย ราชวงศ์คอนบวง ซึ่งมีอุปราชหรือยุวกษัตริย์เป็นประธานและมีตำแหน่งเสนาบดี ๔ คนบริหารงานสูงสุด

สมาดังกล่าวเป็นอันต้องยุบลง หรือเปลี่ยนคณะผู้ทำงานเกือบทุกครั้ง เมื่อมีการเปลี่ยนรัชกาลทั้งที่เป็นไปด้วยความสละนใจของผู้มีอำนาจในรัชกาลใหม่ หรือต้องจบชีวิตลงเมื่อมีการกบฏ

๒. บทบาทและอิทธิพลของชนชั้นนำสูงสุดของพระราชอาณาจักร ในเรื่องของการเปิดโลกทัศน์รับรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงของโลกในขณะนั้นว่าจะต้องมีวิธีการในการตั้งรับ และต่อสู้กับมหาอำนาจอย่างประเทศอังกฤษ และฝรั่งเศสอย่างไร สำหรับผู้นำในประเทศพม่าและเวียดนามนั้นเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ ๒ พระราชอาณาจักรต้องแพ้พ่ายให้กับประเทศทางตะวันตกทั้งนี้ด้วยคุณลักษณะส่วนพระองค์ที่ไม่ค่อยมีปฏิสัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์ที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา และทรงยึดถือว่าพระราชสำนัก มีความมั่นคงเป็นอมตะไม่แพ้พ่ายต่อผู้ใด หรือที่เรียกว่าไม่รู้จักผ่อนสั้นผ่อนยาว กฎธรรมเนียมแบบแผนจารีตปฏิบัติสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามความเหมาะสม ทั้งนี้ถ้าไม่กระทบต่อสถานภาพของผู้นำมากนัก

การปฏิบัติดังกล่าวอาจจะมีส่วนคล้ายกับการเสียส่วนน้อยเพื่อรักษาส่วนใหญ่สุดท้ายแล้วก็คือการคงอยู่ของพระราชวงศ์และพระราชอาณาจักรนั่นเอง แนวคิดในเรื่องของพระพุทธศาสนาเถรวาทเรื่องสมเด็จพระจักรพรรดิราชทรงเป็นศูนย์กลางแห่งมณฑล สมเด็จพระจักรพรรดิราชมีได้เพียงองค์เดียวเท่านั้น ในยุคหนึ่งเรื่องดังกล่าวนี้ ในพม่าค่อนข้างชัดเจนที่สุด ตัวแทนของอำนาจเก่าได้ถูกทดสอบจากตัวแทนแห่งอำนาจใหม่ที่เข้ามากระทบต่อกันทั้งในรูปแบบของราชการสงคราม สัญญาทางการค้า วิทยาการทางเทคโนโลยี และโลกทัศน์ของผู้นำจากตะวันตกที่กว้างไกลกว่าความเจริญต่างๆ ที่กล่าวมาเป็นส่วนหนึ่งที่พัฒนาเทคโนโลยีการผลิตนำไปสู่การผลิตอาวุธที่เด็ดขาดและทันสมัย และนั่นหมายถึงอำนาจที่เข้มแข็งกว่า

ศักยภาพทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะประเทศทางตะวันตก เป็นผู้เปิดโลกสู่ยุคการค้าขาย และพาณิชย์นิยมต่างเป็นปัจจัยเสริมให้อำนาจใหม่มีความเข้มแข็งและมีศักยภาพมากกว่า สามารถชักจูงและมีบทบาทแทนที่ศูนย์กลางอำนาจเก่าได้ ดังเช่นกรณีเวียดนาม หรือในพม่าเอง ตัวอย่าง การเข้ามาแทนที่ของอำนาจใหม่ในนามรัฐบาลอังกฤษโดยเฉพาะบริเวณพม่าตอนล่าง (Lower Burma) แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าวิถีชีวิตความเป็นอยู่ เศรษฐกิจและสังคมดีกว่าพม่าตอนบน (Upper Burma) ซึ่งเป็นตัวแทนของอำนาจเก่า ถ้าอธิบายในเชิงคติทางศาสนาแล้ว โดยเฉพาะเรื่องของจักรพรรดิราช การเคลื่อนที่และการหายไปของจักรอันหมายถึงจักรทรานูปภาพ ซึ่งส่วนใหญ่จะถูกอธิบายด้วยกษัตริย์ได้ถูกจักรอื่นเข้ามาแทนที่ ทรงไร้ซึ่งบุญญาธิการหมดบุญวาสนาเห็นได้โดยทั่วไปในรัฐจารีตถูกอำนาจใหม่ของประเทศทางตะวันตกยึดครอง อำนาจถูกแทนที่ด้วยคนต่างชาติต่างภาษา และจักรก็ไม่กลับมาอีกเลย

๓. ปัญหาการเตรียมตัวเป็นผู้นำของรัฐในจารีต ในเรื่องของเสถียรภาพความมั่นคงแห่งพระชนม์ชีพ พระราชอำนาจน้อยครั้งนักที่จะมั่นคง

รัชสมัยที่สืบสันตติวงศ์เป็นไปตามแบบแผนจารีตประเพณี ส่วนใหญ่มักจบด้วยจุลาลงหรือที่เรียกว่ากบฏแต่กลับถูกเรียกแทนที่ด้วยคำที่สวยหรูว่าปราบดาภิเษก ปัจจัยดังกล่าวส่งผลต่อเสถียรภาพความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ไม่ว่าจะเป็นทั้งฝ่ายพม่าและเวียดนาม ถ้าพิจารณาจากข้อมูลปีเริ่มต้นครองราชย์และปีที่สิ้นสุดแห่งรัชสมัย การเป็นกษัตริย์ หรือพระจักรพรรดิที่ไม่เพียรร่วมจะอยู่ในช่วงเวลาอันสั้น และจำกัดและอาจจะถูกกำจัดหรือแทนที่ โดยบุคคลอื่นขึ้นปราบดาภิเษกเองอย่างที่เป็นปฎิบัติมา อันเป็นคำอธิบายตามความเชื่อของกษัตริย์ในรัฐพุทธศาสนา

ดังเช่นกรณีพม่าซึ่งเห็นภาพได้ชัดเจนที่สุด ทำให้ผู้ที่เหมาะสมในตำแหน่งดังกล่าวไม่ได้อยู่ในตำแหน่งที่ควรจะเป็น หรือขาดกระบวนการเตรียมความพร้อมที่จะก้าวขึ้นไปเป็นผู้นำดังกรณีของพระเจ้าสีป่อ ประกอบกับความเหมาะสม ในเรื่องของธรรมเนียมราชตระกูล ที่แสดงความเป็นชาติยวราช เป็นต้น

ผู้นำที่ไม่อยู่ในฝ่ายของการเตรียมความพร้อมย่อมขาดคุณลักษณะของความเป็นผู้นำอย่างสมบูรณ์แบบ คงเป็นเพียงสัญลักษณ์แห่งพระราชวงศ์หรือถูกชักใยเท่านั้น เห็นได้จากกรณีพระเจ้าพรหมดิเบ่าได้แห่งเวียดนาม ส่งผลต่อแนวนโยบายที่จะตั้งรับและต่อสู้กับสิ่งที่เข้ามากระทบ อีกสิ่งหนึ่งที่สำคัญในเรื่องของคุณลักษณะความเป็นผู้นำที่ดีและไม่ดีกล่าวคือ ความเป็นกษัตริย์หรือพระเจ้าพรหมดิเบ่าที่เปี่ยมไปด้วยคุณธรรมมีพระธรรมคำสั่งสอนเป็นสรณะเป็นกฎเกณฑ์คอยควบคุมความประพฤติ และพระราชอำนาจไม่ให้ลุไปในทางที่ผิด และให้ปฏิบัติในสิ่งที่ควรทำอย่างองค์ของความเป็นเทวสิทธิ์ที่ใช้อธิบายอำนาจในทางนามธรรม กรณีนี้เห็นได้ชัดเจนเมื่อนำมาเปรียบเทียบในพม่าระหว่างรัชสมัยของพระเจ้ามินดงและพระเจ้าสีป่อ ด้วยความที่แตกต่าง และไม่เหมือนกันของอำนาจตะวันตกและตะวันออกอย่างเห็นได้ชัดเจน

สรุปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ครองราชสมบัติอยู่ในยุคของรัฐธรรมนูญที่มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของประวัติศาสตร์โลกว่าด้วย การขยายอำนาจด้วยการล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก ในที่นี้บทบาทของชนชั้นนำภายในพระราชสำนักต่างก็มีทั้งยอมรับกับการเปลี่ยนแปลงอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้หรือพร้อมที่จะเรียนรู้กับการเปลี่ยนแปลงเพื่อที่จะอยู่ร่วมกันให้ได้และในขณะเดียวกันชนชั้นนำบางกลุ่มก็อาจจะไม่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ซึ่งสุดท้ายแล้วย่อมไม่สามารถธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรของตนเองได้ นั่นหมายถึงไม่สามารถถ่ายทอดความรู้และสานต่อนโยบายแบบเดิมได้อีกต่อไป ดังจะเห็นได้จากกรณีศึกษาในพม่าและเวียดนาม คุณลักษณะสำคัญประการหนึ่งชี้ให้เห็นได้ชัดว่า ความเป็นผู้นำที่มีพื้นฐานที่ดีอันมาจากการศึกษาอบรมเสาะแสวงหาความอยู่เสมอ มีความภาคภูมิใจในความเป็นตัวตน บนพื้นฐานวัฒนธรรมที่สั่งสมมาเป็นระยะเวลายาวนาน พร้อมกับการเปิดโลกทัศน์ยอมรับการเปลี่ยนแปลง และเรียนรู้ความทันสมัยที่เข้ามาสัมผัสกับโลกเก่าอีกทั้งทรงเรียนรู้ถึง จุดเด่นจุดด้อยโดยศึกษาผ่านเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของพระราชอาณาจักรใกล้เคียงที่ล่มสลายลง และศึกษาถึงความสำเร็จของผู้นำประเทศที่มีบทบาททางการเมืองของโลกในยุคดังกล่าวได้เป็นอย่างดี เพื่อที่จะแสดงโมติริจิต ผูกมิตรทางการเมืองทูตอย่างให้เกียรติและยกย่อง

ปัจจัยและมูลเหตุต่างๆ ที่กล่าวมาในช่วงต้นพระชนม์ชีพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอยู่ในบทบาทของผู้รับเสียส่วนใหญ่ นั่นคือ ทรงได้รับ “การสอนสั่ง” ในส่วนตัวพระองค์ และทรงรับบทบาทหน้าที่ของผู้ “เรียนรู้” ผวนกับคุณลักษณะของความ “ไม่รู้” ของพระองค์อันบริสุทธิ์และแท้จริง ซึ่งอาจจะมีปัจจัยมาจากสภาพภาพของพระอิสริยยศ บริบทเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ภายในพระราชอาณาจักรและภายนอกอาณาจักร ทุกสิ่งทุกอย่างได้เกิดขึ้นไล่เลี่ยกัน หรือ บางอย่างพร้อมกันอย่างประจวบเหมาะ สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่ชี้ให้พระองค์ทรงมีคุณลักษณะพิเศษแห่งความเป็น “องค์รวม” ที่นำมาเป็นแบบอย่างและพัฒนาไปสู่ความเป็น “ครุต้นแบบ” จะเห็นได้ชัดเจนเมื่อครั้งที่พระองค์มีพระชนม์ชีพมากขึ้น ทรงอยู่ในสภาพที่เหมาะสมกับการเป็น “สอน” หรือ “ผู้ถ่ายทอด” จะทรงปฏิบัติได้เป็นอย่างดีในบทบาทที่ทรงเป็น พระภิกษุ พระราชบิดา

พระเชษฐา พระปิตุลา และพระมหากษัตริย์ รูปแบบการถ่ายทอดทรงไว้ เป็นการรักษาทรมเนียมจารีต ซึ่งผู้ศึกษาให้มีความสำคัญว่าเป็นส่วนสำคัญ ของการธำรง รักษา และสามารถนำไปพัฒนาต่อไปผ่านกระบวนการถ่ายทอดความรู้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว